

BAGAY TAYO

Jerry B. Grácio

BAGAY TÁYO
Karapatang-ari © 2018 ni Jerry B. Grácio
jerrygracio@gmail.com | FB: /jerry.gracio

Disenyo ng pabalat at mga guhit ni Karen Francisco

Reserbado ang lahat ng karapatan. Walang bahagi ng aklat na ito ang maaaring sipiin sa anumang anyo at paraan, maliban kung may nakasulat na pahintulot mula sa may hawak ng karapatang-ari o kailangang sipiin sa pagsusuri at pananaliksik pang-akademya.

Inilathala ng:

VISPRINT, Inc.
2810 Alcaver Street, Barangay San Roque,
Pasay City 1303 Philippines
www.visprint.net • book_inquiry@visprint.net

ISBN:

Unang limbag Hulyo 2018

VISPRINT, INC. published books are available at special quantity discounts.
For more information contact us at: 2810 Alcaver Street,
Barangay San Roque, Pasay City 1303 Philippines
(63) 2-845.2703 or 887.4859 • bookorders@visprint.net

IBA PANG AKLAT NI JERRY B. GRÁCIO

Apokripos (2006)

Aves (2009)

Minsan Lang Sila Normal, ed. (2012)

Waray Hiunong Sa Gugma | Walang Tungkol sa Pag-ibig (2017)

Hindi Bagay (2018)

Para kay Pitbull:
RAYMOND BERNABE REÑA
sa di nasusúkat na pagmamahal.

N I L A L A M A N

Bagay na Bagay, 10

Siwalat, 14

Love at First Sight, 20

Pitbull, 23

Kuwento, 26

Bahay, 30

Bad Boy, 34

Ideal, 38

Abakada Bakla, 45

LBTQQIAAP, 48

Hirit, 56

Awa, 58

Karel, 61

Pera

Lígaw

Tindig

Tatô

Regalo

Ari

Malalaman Mo

Tuwang

Kape

Lutò

Miso

Papa

Mama

Barkada

Meet the Mudra

Buliran

Ama

Pusa't Baha

Pusang Baha

Baha at Kamatayan

Sa Sariling Bahay

Siping

Annibersaryo

Katí

Lakad

Sulat 1

Sikreto

Tawad

Hiwalay

Sulat 2

Moving Forward

Básag-ulo

Sulat 3

Sapatos

Isang Dekada

Couples

Pag-asa

Onse

Conjugal Visit

Baguio

Tacloban

Pagbalik

Dose

Dalaw-serye

Sulat 4

The Greatest Love

Tiyaga

Sulat 5

Trese

Signs

Tungkol sa Kamatayan

Bilin

What do I think of love?—As a matter of fact, I think nothing at all of love. I'd be glad to know *what it is*, but being inside, I see it in existence, not in essence. What I want to know (love) is the very substance I employ in order to speak (the lover's discourse). Reflection is certainly permitted, but since reflection is immediately absorbed in the mulling over of images, it never turns into reflexivity: excluded from logic (which supposes languages exterior to each other), I cannot claim to *think properly*. Hence, discourse on love though I for many years at a time, I cannot hope to seize the concept of it except "by the tail": by flashes, formulas, surprises of expression, scattered through the great stream of the Image-repertoire; I am in love's *wrong place*, which is its dazzling place: "The darkest place, according to a Chinese proverb is always underneath the lamp."

Roland Barthes, "A Lover's Discourse"

BAGAY NA BAGAY

LAGI NIYANG SINASABI NA BAGAY KAMI. Sabi ko naman, ungas, ba't táyo magiging bagay e, tao táyo! Babatukan niya ako nang pabiro. Sasabihin ko sa kaniya, ba't ba ako nagtitiis sa relasyong ito, binabatok-batukan mo lang ako! E, tinatawag mo akong ungas, gago! sagot niya. Bagay táyo, sabi ko: ungas ka, gago ako. At yayakapin niya ako nang mahigpit, sabay sabi: bagay nga táyo.

Paano ba nagiging bagay ang dalawang tao?

Tao ang tao, may búhay. Ironi na kapag nakatagpo ka ng isa pang tao na mamahalin mo habambuhay, hindi ka na nagiging tao, kundi nagiging bagay. Nagiging bagay kayo. Hindi ko maintindihan ito kayâ kailangan kong komunsulta sa diksiyonaryo.

Sabi ng *UP Diksiyonaryong Filipino*:

bá•gay *png* [*Bik Tag*] **1**: anumang nadarama ng limang pandamdam o naabot ng isip ng tao, nakikita man o hindi: BAGE¹, BÁNAG⁴, BENGATLÁ, BUTÁNG², NGANIN, **THING 2**: gaya din ng sinusundan ngunit ikinakapit lamang sa mga hindi tiyak na kahulugan na iniuukol kadalasan sa mga pakahulugang sanhi,

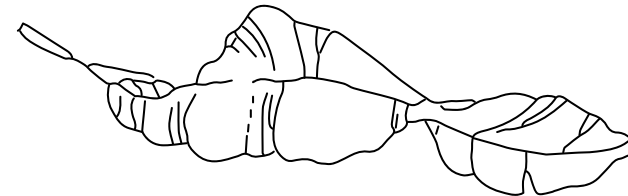
dahilan, kabuluhan, o halaga: **THING 3: *Mus*** pag-apina ng mga instrumentong pangmusika.

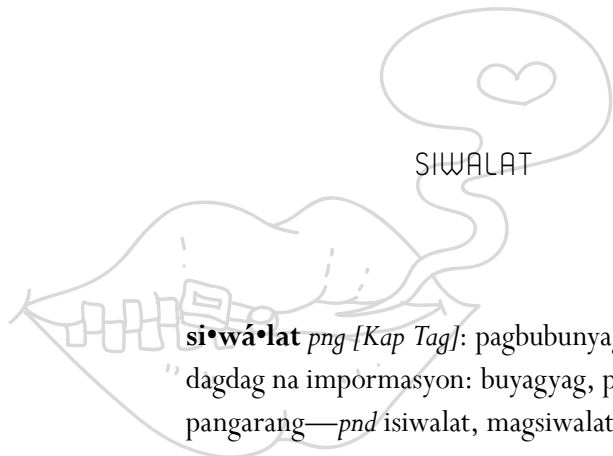
Isa-isahin natin kung paano táyo nagiging bagay kapag nagmamahal. Tatlo ang kahulugan na inilista sa *UP Diksiyonaryong Filipino* (parang mas magandang tawagin itong *UP Dik*, para mas maiksi, bagaman hindi lahat ng *dik* ay maiksi). Sa number 1: bagay daw lahat ng nadarama ng limang pandama at naabot ng isip ng tao. Kayâ kung nakikita kitá palagi, naamoy palagi, naririnig palagi, nadarama at nalalasan palagi; dahil ikaw ang laging naabot ng isip ko kahit hindi kitá nakikita dahil nasa malayo ka; bagay ka nga siguro, bagay ako, bagay táyo.

Hindi laging nadarama ang pagiging bagay, tulad ng sinasabi sa kahulugan number 2 sa *UP Dik*. Siguro nga, madalas, hindi ko matiyak ang kahulugan mo sa akin, o ang kahulugan ko sa iyo, pero ikaw ang sanhi, dahilan, kabuluhan, at halaga ko; kayâ bagay ka nga siguro, bagay ako, bagay táyo.

Iyong kahulugan number 3, kahit ukol sa musika, swak pa rin sa atin. Kapag magkasáma táyo, hindi sintunado kundi apinado. Ikaw nga yata ang teklado sa piyano ko, ang string sa gitara ko na hindi ko na kailangang itono para maging apinado. Kayâ bagay ka, bagay ako, bagay táyo.

Tao táyong pareho pero dahil nagmamahal, nagiging bagay táyo.

—UP Dik

MASELAN ANG MAGSIWALAT NG SARILI. Dahil hindi táyo sanay na pinag-uusapan nang harápan ang mga bagay. Mas sanay táyo sa tsismis. Kung akala nating mga babae lang ang nag-aabala sa búhay ng may búhay, nagkakamali táyo. Pati mga lalaki, bukod sa basketball at usual na yabangan, madalas, búhay ng ibang tao ang pinupulutan sa gitna ng tagayán.

Nagsawà na ako sa kakasatsat ng mga tao sa likod ko, sa katatanong kung bakla ba ako o sanggano. Kasalanan ng bigote ko. O ng mga tao na hindi sanay na may bigote ang bakla. Ang hirap ng marami ang itinatago. Kayâ umamin na ako.

Hindi dramatic. Hindi uso sa Pinas iyong mga dramatic na coming out. Ang totoo, asiwa nga ako sa mga coming out.

Non-issue sa akin ang sexualidad noon, kahit na nang ma-realize ko na iyong classmate kong astig ang crush ko noong elementary at hindi iyong sweet-sweetan na girl na palaging nagbibigay sa akin ng kendi. Bata pa lang, alam ko nang iba ako

sa mga kaedad ko. Iyong utol ko, gusto baril-barilan; ako, lutu-lutuan at kontes-kontesan. Iniipon ko ang mga garapa ng gamot sa bahay, maingat na hinuhugasan, tinatanggal ang label. Tapos, gumugupit ako ng mga papel na pahabâ, isinusulat doon ang mga pangalan ng kung ano-anong bansa, at idinidikit ito sa bote ng gamot, ginagawa itong sash ng aking imaginary beauties. Sa pinakamagandang garapa ko laging idinidikit ang “Philippines.” Inihihilar ko sila sa isang imaginary stage, at siyempre, ang Philippines ang laging panalo. Noon pa man, makabayan na ako. Hinding-hindi ko ipinanalò ang USA ni minsan, kahit wala pa akong idea noon tungkol sa imperyalismong Amerikano.

Kapag dumarating ang Mama o Papa ko, itinatago ko ang mga garapa ng gamot na may sashes. Minsan nawala ang mga ito, ibinenta pala sa bote-garapa-diyaryo. Hindi ako makaiyak. Bakâ sabihin ng Mama ko: garapa lang, iniiyakan mo!

Hindi ako pinagalitan kahit kailan ng Mama ko dahil lang mas gusto kong maglaro ng pikô. Iyong Papa ko, hindi talaga namamalo. Mama ko lang ang mahilig mamingot, mangurot sa singit at magpaluhod sa munggo habang nakadipa. Napapalo ako sa ibang bagay, pero hindi dahil sa gusto kong magpabili ng kalan-kalanan at plato-platohan na yari sa clay na nabibili sa palengke. Isang beses lang yata akong napalo dahil sa kalandian. Nasa loob ako ng banyo, hindi ko napigilan ang sarili, kanta ako nang kanta ng “Tiny Bubbles” ni Nora habang nakasampa sa inodoro gamit ang isang imaginary microphone samantalang

hinihipan iyong isa kong kamay na may sabon para makagawa ng bubbles. Dahil may sabon din ang paa ko, dumulas ako at muntik nang tumama ang ulo sa inodoro. Sa halip na dalhin sa ospital, pinalo pa ako. “Huwag ka nang kakanta ng Nora!” sigaw ni Mama. Ramdam ko ang labis niyang pag-aalala, pero na-realize ko rin na Vilmanian si Mama.

Nagkaroon lang ako ng pagkalito nang ma-rekrut sa isang born again Christian movement. Sa isang fellowship ko unang narinig iyong bersikulo sa Leviticus na madalas i-quote ni Manny Pacquaio. Na ang mga bakla, dapat pinapatay. Ayaw ko namang mamatay. O mapunta sa dagat-dagatang apoy at asupre. Kayâ kahit na crush ko iyong isang brother na laging kumakanta ng “Amazing Grace” sa stage, nagdasal talaga ako: *Take me out of the dark my Lord*, sabi ko. *I don’t wanna be there...*

Pero patuloy na naging dark ang paligid ko simula noon.

Dark. Darker. Darker. Darkest.

Makasalanan talaga ako. Feeling ko, mas mabuti nang tapusin ang búhay kaysa patuloy na mabulid sa kasalanan. Di ba, sabi sa Bibliya, kung ang isang kamay mo ang dahilan ng iyong pagkakasalà, putulin mo at itapon dahil mas mabuting pumasok sa langit nang walang kamay kaysa mapunta sa impiyerno. Utak ko ang dahilan ng pagkakasalà ko. O puso. Imposible namang itaktak ko ang utak ko mula sa bungo, o dukutin ko ang sariling puso. Ayaw kong mawalan ng utak. Lalo na ng puso. Kayâ naisip ko na lang na magpakamatay.

Bago ko pa maisagawa ang plano ko sa unang pagkakataon, nailigtas ako nina Mama sa tiyak na kamatayan. Sa ikalawang pagkakataon, muli akong nailigtas ng isang pari. Naka-recover lang ako nang magsimulang magbasá ng Biblical exegesis, ng iba pang aklat tungkol sa mga bagay na pino-problema ko. Nagpatulong ako sa isang barkada na nag-aaral sa Loyola School of Theologies para manghiram ng *The Church and the Homosexual* ni John J. McNeill, ang *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality* ni John Boswell, etc. Binása ko ulit ang Bibliya nang buo kasama ang Numbers—nang may bagong kritikal na mata at bukás na puso. Naisip ko: mahal ako ng Diyos. At dahil mahal niya ako gusto niya akong maging masaya. Walang nagmamahal na gustong magdusa ang minamahal niya habambuhay. Impiyerno ang itatwa ang sariling kaligayahan. Hindi malupit ang Diyos.

Hindi ko na prinoblema ang Diyos mula noon, ayaw ko na ring problemahin niya ako. Basta nanalig ako na mahal Niya ako, at pinapawi ng pagmamahal ang anumang tákot, sa langit man o impiyerno. Kayâ kung paanong nagbukas ang aking puso, ibinukas ko rin ang aking sarili. Hindi ako umamin sa Mama at Papa ko, o sa mga kaanak ko. Kalokohan iyang pag-amin kapag hindi ka naman pinapaamin. Imposibleng hindi alam ng mga taong malalapit sa atin ang tunay nating pagkatao. Alam nila, ayaw lang nilang pag-usapan, madalas, hindi iyon isyu. Kung hindi nila alam, nagbubulag-bulagan sila. O manhid. O talagang

mahal nila táyo kayâ hindi nila napapansin, pinapansin, tulad ng isa kong kaibigan na nagtapat sa Mommy niya bago ito pumanaw at nasorpresa na walang kaalam-alam ang Mommy niya tungkol sa kaniyang sikreto.

Nagsisiwalat ako ng búhay hindi para ipagyabang ang love story ko, o para sabihin na mas maganda ako kaysa sa inyo. Hindi naman KathNiel o LizQuen ang istoryang ito. Ang totoo, mahirap magbuyangyang ng sarili sa ibang tao. Pero ayaw kong danasin pa ng iba ang pakamatay stage na dinanas ko dahil lang gusto kong baguhin ang mga bagay na hindi ko na mabago kahit gaano kahaba ang mga dasal ko at mga ayuno. May general notion na hindi nagtatagal ang relasyon ng mga bakla, lalo na kung straight ang iyong kapareha. Peperahan ka lang ng mga laláki, kapag wala ka nang pera, iiwan kang luhaan.

Hindi ganito ang karanasan ko. Kayâ gusto kong ikuwento nang labas ang patò, walang itinatago. Ang problema sa gay relationships ay wala táyong mga kuwento ng pag-iibigan na puwede nating kapitan at gawing modelo ng pagmamahal. Dahil madalas, ang naririnig lang natin ay kung gaano kasaklap ang kapalaran ng mga bakla na nagmamahal hanggang wakas pero laging iniwan. Hindi ko sinasabing ideal ang kuwentong ito. Hinding-hindi. Kung bibilangin ang hirap na dinanas ko (at ni Pitbull) para i-maintain ang relasyong ito sa loob ng 13 taon, makakasulat siguro ako ng isa pang libro. Ang totoo, habang

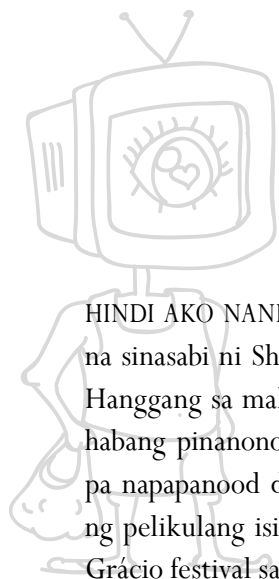
tinatapos ito, hindi ko kasáma si Pitbull, nakakulong pa siya. Mahabang kuwento.

Pero mahirap naman talaga ang magmahal, di ba? Sa laláki man, sa babae, o sa áso.

Kamakailan, may nag-PM sa akin na itigil na ang pagsulat at pag-post sa social media ng mga tungkol sa amin ni Pitbull, may responsibilidad daw ako sa mga mambabasa at sumusubaybay sa akin, para hindi sila matisod, dahil hindi katanggap-tanggap ang mga ito sa mata ng Diyos. May ilang PM na rin akong natanggap na pinupuna ako, ang landi ko, bakâ raw maimpluwensiyahan ko ang mga batà. Na para bang magiging bakla ka kapag nagbasà ka ng post ng mga bakla. Kung lalaki ka o babae at feeling mo mababakla ka sa pagbása ng aklat na ito, ngayon pa lang, itigil mo na. Pero tinitiyak ko sa iyo, hindi sakít ang pagiging bakla na nakakahawa. Hindi ito sipon o kurikong.

Hindi ko inaway ang mga nagpi-PM sa akin kahit na below the belt ang mga bñat. Standard ang sagot ko lagi: *Thank you for your PM, will take note of your comments. God is love. He loves me in as much as He loves you. So keep on loving.*

Just keep on loving.

LOVE AT FIRST SIGHT

HINDI AKO NANINIWALA DATI SA LOVE AT FIRST SIGHT, kahit na sinasabi ni Shakespeare na “*Whoever loves, loves at first sight.*” Hanggang sa makilala ko si Pitbull sa isang run-down theater, habang pinanonood ang isa kong pelikulang bold na hindi ko pa napapanood dahil isinumpa ko dati na hindi na manonood ng pelikulang isinulat ko, kahit na madalas, parang may Jerry Grácio festival sa mga second-run theater sa Maynila.

Ewan ko ba kung ano ang nangyari no’ng mga panahong ‘yon. Siguro, malungkot ako, dahil sa magkasunod na hiwalayan na naranasan ko: sa dati kong karelasyon na taga-Baguiro, at bago no’n, sa isa pang karelasyon na nagturo sa akin kung paano magsalita ng Kapampangan at kumain ng buro. At ipinangako ko na hindi na mai-in love muli sa laláki na kumakain ng buro.

Hindi ko napanindigan ang pangako ko.

Nakita ko siyang nakatayo sa may bandang likuran, hawak ang isang walang sinding yosi. Lumapit ako sa kaniya at nakisindi. “Bawal magyosi sa loob,” sabi niya. “Gusto mong lumabas,” sabi ko?

Sa isang cheap na videoke bar kami napunta para magyosi. At noon ko lang siya napagmasdang mabuti. Nakasando siya ng

puti, naka-shorts ng maong, nakatsinelas na goma na luma, may dalang plastic bag na may lámang ilang pirasong damit.

Nag-usap kami, nagkuwentuhan. Noong una, hindi ko maintindihan kung ano ang kuwento niya, para akong pumupulot ng pira-piraso ng puzzle na kailangan kong pag-isipan kung paano ikokonek. Pagkalipas ng ilang oras, saká ko naintindihan ang ubod ng kaniyang kuwento: na stow-away siya, naglayas sa bahay nila sa Nueva Ecija; na lumalaboy siya sa mga kalye sa Maynila; na nasa sinehan siya para matulog dahil wala siyang matulugan nang araw na ‘yon.

Nadurog ang puso ko.

Niyaya ko siya sa bahay para doon matulog. Tatlong piraso lang ang saplot na laman ng kaniyang daláng sando bag: isang pantalon na maong, dalawang puting t-shirt na ang isa may tatak na Boysen at iyong isa, may pangalan ng isang kandidato na hindi ko na maalala kung sino.

“Magpalipas ka lang ng gabi dito,” sabi ko.

Katuwiran ko sa barkadang si Jowie (delos Reyes) noong tinatanong ako kung bakit ko pinatulog: hindi ko maatim na patulugin siya sa kalsada. *You save one man, you save the whole world.* Nakuha ko ito sa *Schindler’s List* na kinuha naman ng nasabing pelikula sa Talmud.

Hindi umubra ang pag-quote ko sa Talmud. Napamura si Jowie.

Iyong dapat sana ay isang araw lang na pakikitulog, umabot ng 13 taon.

Minsan, tinanong ako ni Pitbull kung na-love at first sight ba ako sa kaniya. Sabi ko, hindi.

E ano, sabi niya?

“Na-in love ako sa k’wento mo, hindi sa ‘yo.”

Pero siyempre, hindi iyon totoo. Bahagi lang iyon ng buong katotohanan.

KUWENTO

NAGSISIMULA ANG PAG-IBIG SA KUWENTO, nabubuo sa pagitan ng mga kuwentuhan. Pinatitibay ang pag-ibig ng mga istorya na sabay ninyong hinahabi sa pamamagitan ng mga pinagsasaluhang karanasan. Itago ninyo ang mga iyon sa isipan at puso, aalalahanin at patuloy na ikukuwento sa isa’t isa hanggang sa pagtanda. Kapag wala kayong kuwento o mapagkuwentuhan, hindi yayabong ang pagmamahal.

Hindi linear ang kuwentuhan, hindi laging nag-uumpisa sa umpisa at natatapos sa katapusan. Minsan, walang katapusan. Sa totoong búhay, hindi nag-a-unfold ang mga usapan natin sa isa’t isa nang tuwid, kundi sa paraang cyclical—paikot-ikot. Ngunit sa bawat pag-uulit, may mga detalye na nadaragdag sa kuwento na maaaring hindi naisama sa naunang kuwentuhan dahil nakalimutan o sinadyang itago, hindi para ilihim kundi para maging kaabang-abang ang mga susunod na kuwento. Dahil dito, kahit paulit-ulit ang kuwentuhan ninyo, parang lagi itong first time. Laging may pagkamangha sa pira-piraso ng mga nabubuong gunita, ng mga detalye na malabo ngunit kalaunan ay nagiging malinaw dahil sa paulit-ulit na pagsasalaysay sa isa’t isa.

Ganito ang pagkukuwento sa aklat na ito na nagtitipon ng mga naimbak na alaala sa loob ng 13 taon. At dahil selektibo at marupok ang memorya—maaari mong matandaan ang iba at malimutan ang iba—susubukan kong maging tapat, ikukuwento sa pinakatahas na paraan ang lahat ng pangyayari na nananatili sa sariling alaala.

Ang pagkakatatanda ko, una kong minahal si Pitbull nang ikuwento niya kung bakit siya naglayas sa kanila sa Nueva Ecija. Nagtampo siya sa Mama niya. Pang-apat siya sa limang magkakapatid, hindi raw siya masyadong naasikaso. Naisip ko, bakâ middle child syndrome ito—iyong mga anak na nasa pagitan ng panganay at bunso, madalas na nakakaligtaan. Totoo namang minsan, mas mahal ng mga magulang ang bunso at panganay, kahit hindi ito dapat, kahit na laging sinasabi ng mga magulang na pantay-pantay ang pagtingin nila sa mga anak.

Batà pa siya nang huminto sa pag-aaral. Sa halip na pumasok sa eskuwela, sumáma siya sa mga peryante na lumilibot sa mga bayán-bayán sa Central Luzon, minsan, sa mga biyahero na nagdedeliber ng gulay sa Balintawak at Divisoria. Isang araw, pag-uwi niya, galít na galít ang Mama niya. Kumuha ito ng itak, hinawakan ang buhok niya at habang nakayuko, ipinatong ng Mama niya ang itak sa batok ni Pitbull habang sumisigaw: “Kapag di ka tumigil sa kalalayas papatayin kita!”

Naramdaman na lang ni Pitbull na tumutulo ang dugo sa leeg niya. Pero wala raw siyang naramdamang sakit. Ni

hindi niya namalayan nang lagyan ng Mama niya ng giniling na kape ang sugat niya sa batok, para raw maampat ang malakas na pagdurugo. Hindi siya dinala sa klinik. Hinintay niyang gumaling ang sugat niya. Saká siya lumayas sa bahay nila sa Nueva Ecija.

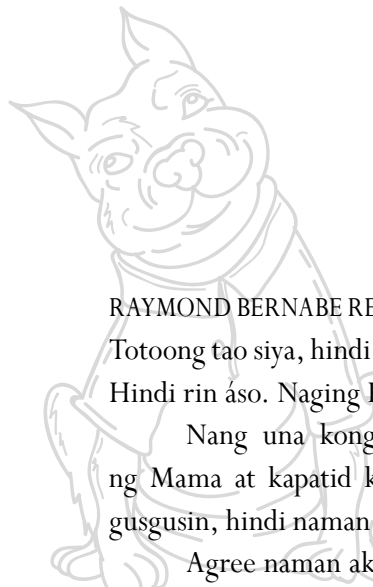
Siyempre, kuwento ito ni Pitbull, punto de bista niya, matagal bago ko pa malalaman ang kuwento ng Mama niya, mabubuo ang buong kuwento.

Pero nang una niyang ipakita sa akin ang malaking pilat niya sa batok, naramdaman ko ang kirot na nadama ng isang trese anyos na sinugatan ng sarili niyang magulang. Pilat na lang ang sugat niya sa batok, pero ramdam kong may malalim na sugat sa kaniyang pagkatao na hindi naghihilom.

Hinihimas kong palagi ang pilat niya bago matulog. Kapag galít na galít ako sa kaniya at gusto ko na siyang hiwalayan, maglalasing siya at ikukuwento ulit sa akin kung paano siya nasugatan, ang mga drama niya sa búhay.

Maiisip ko: hino-hostage na naman ng gago na ‘to ang emosyon ko.

Pero gano’n naman talaga ang kuwento—hinuhúli táyo para hindi bumitaw. Hanggang sa matuklasan natin ang lahat, masumpungan ang sarili na natuklasan na ang lahat. At minamahal na natin hindi lang ang kuwento kundi ang mismong tao na nagkukuwento at patúloy na magkukuwento ng kaniyang búhay sa atin.

PITBULL

RAYMOND BERNABE REÑA TALAGA ANG PANGALAN NI PITBULL. Totoong tao siya, hindi imaginary friend o imaginary boyfriend. Hindi rin áso. Naging Pitbull siya dahil sa utol ko.

Nang una kong dalhin si Pitbull sa bahay at makita ng Mama at kapatid ko, tutol agad sila. Sabi nila, mukhang gusgusin, hindi naman guwapo!

Agree naman ako. Hindi naman ako mahilig sa guwapo, kahit na guwapo ang karamihan ng ex ko. Hindi rin ako mahilig sa mga mukhang malinis na malinis, walang bahid-dungis. Sabi nga ng mga barkada, er beauties daw ang peg ko: mas gusto ko ang mga construction worker o pedicab driver. Basta worker. May “er.” Sabi ko, ano’ng magagawa ko, e socialist ang leanings ko. Mas gusto ko ang mga proletaryado. Kahit lumpen-proletaryado. Ayaw ko sa mga burgis, kahit karamihan ulit ng mga ex ko, burgis.

Kayâ nang makilala ko si Pitbull, sabi ko: this is it! Kahit hindi ito ang ideal man ko, malaki naman ang bisig, may poverty abs—iyong abs na hindi mula sa kabababad sa gym kundi dahil sa kabubuhat ng kung ano-ano sa Divisoria—maganda ang dibdib, at mukhang bad boy. Hindi ko alam kung bakit gusto ko ng bad boy. Kakapanood siguro kay Robin Padilla.

Nang una kaming magsama ni Pitbull, lagi siyang nakadikit. Kapag umaalis ako para mag-meeting, maya-maya siya tumatawag, nagtatanong kung anong oras ako uuwi. Na-domesticate ako nang dumating siya sa búhay ko. Bawal na ang lakwatsa, bawal nang umuwi nang gabi. Bahay-trabaho na lang. Naghihintay kasi siya. Hindi kumakain nang wala ako. Hindi natutulog nang hindi ako kasabay. Nahihiya siguro sa bahay kapag naiiwan.

Sabi ng utol ko, “Parang gago ‘yang alaga mo, kulang na lang, maghaponng dumikit sa ‘yo, parang áso!”

Nagalit ako sa utol ko.

Lalo akong nagalit nang tawagin niyang Pitbull si Raymond. Hindi lang dahil sa bilugan na mukha at piercing na mga mata na para bang any moment mananagpang. Nakabantay daw kasi palagi. Matapang, parang laging mananakmal. Kapag lumalabas kami, hindi ako puwedeng tumingin sa iba. Minsan, nasa mall kami, may tumingin sa akin na laláki, nginitian ko naman, hindi dahil sa likas akong malandi kundi dahil sa likas akong magiliw at palakaibigan—kung sasali ako sa Bb Pilipinas, tiyak na ako ang magiging Miss Friendship.

Nakita niya. Nagalit.

“Gago ‘yon, kilala mo ‘yon?”

Umiling ako. Susugurin sana niya para sapakin, napigilan ko lang.

“Para kang tanga, para ngumiti lang!”

“Huwag kang lumandi pag kasama ako,” sagot niya.

“E, pag di ka kasama, okay lang?”

Lalong nagalit.

Nang maláman niyang Pitbull ang tawag sa kaniya ng utol ko, naglasing siya. “Porke’t di ako nakapag-aral,” emote niya, “akala n’ya di ko alam kung ano ang pitbull? Áso ‘yon, Je, áso!”

Sabi ko, may singer din na Pitbull ang pangalan, kamukha din niya ang demeanor at swag. Astig. Ipinakita ko sa kaniya ang picture ng singer na si Pitbull. At dahil guwapo, na-appease siya kahit papa’no.

Pero after a while, sabi niya, “Huwag mo nga akong bolahin, áso ang tinutukoy n’yang pitbull, hindi ‘yong singer!”

May standing war sila ng utol ko simula noon. Mong ang tawag sa kaniya ng bunso namin kapag kaharap, Pitbull kapag galit. Bunso ang tawag niya sa utol ko, galit man o hindi. Mong ang tawag ko sa kaniya. Minsan, Monching. O Baby, kapag gusto kong magpabebe. Je ang tawag niya sa akin. Baby kapag may gustong hilingin. Grácio kapag naiinis. Kalbo pag galit.

Minsan, nag-away kami, sinigawan ko siya: “Gago kang Pitbull ka!”

Nabigla ako, alam kong ayaw na ayaw niyang tinatawag na Pitbull.

Lumayas siya ng bahay.

Umuwi siya ng probinsiya, hindi nagpakita nang ilang araw. Pagbalik, may dalang bigas at mga gulay na inumit yata

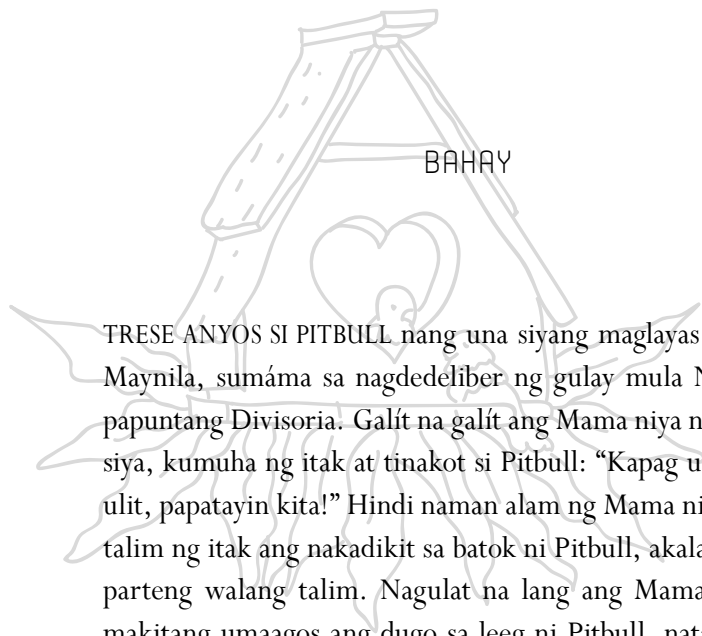
mula kay Ama (Ama ang tawag nila sa kanilang tatay). Tinanong niya ako: “Na-miss mo ba ang Pitbull mo?”

Ngumiti ako.

“Hindi ka naman áso.”

Niyakap niya ako.

“Okay lang sa akin maging pitbull para sa ‘yo. Basta ako lang ang Pitbull mo.”

BAHAY

TRESE ANYOS SI PITBULL nang una siyang maglayas papunta sa Maynila, sumáma sa nagdedeliber ng gulay mula Nueva Ecija papuntang Divisoria. Galít na galít ang Mama niya nang umuwi siya, kumuha ng itak at tinakot si Pitbull: “Kapag umalis ka pa ulit, papatayin kita!” Hindi naman alam ng Mama niya na iyong talim ng itak ang nakadikit sa batok ni Pitbull, akala niya iyong parteng walang talim. Nagulat na lang ang Mama niya nang makitang umaagos ang dugo sa leeg ni Pitbull, nataranta siya. Hindi nila dinala si Pitbull sa klinik, nilagyan lang ng giniling na kape ang sugat niya para maampat ang dugo. Nakaumbok ang peklat ni Pitbull sa batok. Kapag nalulungkot, niyayakap ko siya at hinihimas ang peklat niya, parang sinasabi ko, tantanan na ang drama, matagal nang magaling ang sugat mo.

Pero siguro, naghilom ang sugat ni Pitbull sa batok, pero hindi ang sugat niya sa puso. Kayâ mula noon, paalis-alis na siya ng bahay. Nang makilala ko siya, limang taon na siyang hindi umuwi sa kanila sa Buliran; 23 anyos siya at that time. Ayaw niyang umuwi hangga’t hindi siya hinahanap. Naniniwala siya na kapag mahal mo ang isang tao, hahanapin mo siya kapag nawala, hindi ka titigil hangga’t hindi mo siya nakikita. Pero

hindi siya hinanap sa kanila. At dahil matigas ang ulo ni Pitbull, pinanindigan na niya ang hindi pag-uwi.

Ina-assume ko dati na nakitira siya sa bahay ng mga kaanak niya sa Maynila; ang bahay naman ng mahihirap, laging parang karinderyang bukás sa lahat ng gustong kumain. Kailan ko lang nalaman na limang taon siyang walang bahay.

Sa edad na 19, nagtatrabaho na siya sa Divisoria bilang kargador kung gabi. Sa umaga, kapag inaantok na, pumapasok siya sa sinehan sa Divisoria Mall para doon matulog, nakaupo. Minsan, kapag walang tao, ibinubuka niya ang mga upuan ng sinehan, pinagkakasya ang sarili sa tatlong magkakadikit na upuan. Pero dahil may arm rest ang mga upuan, kalahati lang ng katawan niya ang nagkakasya. Natutulog siya nang nakatagilid.

Hangga’t maaari, ayaw niyang matulog sa kalsada. Pero kapag hindi siya kumikita ng sapat para makapasok sa sine, napipilitan siyang maghanap ng mahihigaan: bangketa sa lugar na hindi matao, basta may lilim para hindi siya mainitan. Hindi ang tutulugan ang importante kundi ang pagkain. Bibili siya ng limang pisong kanin, manghihingi ng sabaw, manghihingi ng kamatis; kapag kumita, bibili ng lutông ulam. Bihirang-bihira ang lutông ulam. Gigising siya nang gabi na, para isang kain na lang: hapunan. Magkakargador na naman. Importante sa kaniya ang hapunan dahil gabi dumarating ang mga kargamento sa Divisoria. Sa gabi niya kailangan ang lakas, hindi sa araw.

Hindi ko siya sa Divisoria nakilala kundi sa isang sinehan sa Blumentritt. Ang kuwento niya, may nakakita sa kaniyang taga-Buliran. At natakot siya na maikuwento sa kanila kung gaano siya kadugyot sa Maynila. Lilan lang ang kaniyang damit na nakalagay palagi sa sando bag: dalawang t-shirt, iyong suot niyang shorts na maong, isang pantalon na bigay sa kaniya ng dikong niya. Pinagpapalit-palit niya ang pantalon at shorts, ang dalawang t-shirt na nilalabhan niya sa tubig na naiipon sa mga uka sa kalsada mula sa mga sirang tubo ng MWSS. Wala siyang briefs. Hindi siya naliligo, bihirang-bihira. Wala namang paliguan sa sinehan. Lagi lang siyang may dalang bimpò na binabasâ niya at ipinampupunas sa katawan. Hindi siya nagsa-shampoo, hindi naglalagay ng deodorant. Pero nakapagtataka na hindi siya nagkakaroon ng amoy: walang amoy-pawis o amoy-araw akong naamoy nang una ko siyang makilala. Sabagay, sa gabi naman talaga siya lumalabas at hindi sa araw.

An-an lang. Marami siyang an-an nang makilala ko siya.

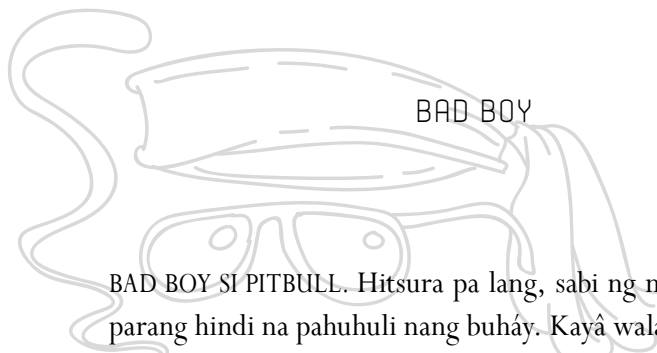
Ayaw niyang malaman sa kanila kung gaano kamiserable ang búhay niya. Kayâ nang araw ding iyon, nagdesisyon siya na sa palengke naman ng Blumentritt magkargador. At dahil umaga at kailangan niyang matulog, ginastos niya ang natitirang 35 pesos para makapasok sa isang sinehan sa Blumentritt na giba na ngayon. May natira pa siyang 10 piso. Sampung piso lang ang laman ng bulsa niya nang makilala ko siya, sapat para makabili ng kanin.

Hindi siya nakatúlog sa loob ng sinehan dahil nakilala ko siya. Niyaya ko siyang uminom. (Ang pagkakatanda ko, uminom kaming dalawa. Kailan ko lang naalala na ako lang palá ang uminom; sabi ni Pitbull, “Sopdrink ang ininom ko, Je, dahil hindi naman ako umiinom dati.” Ni hindi siya naninigarilyo—mukhang bad influence talaga ako, ako ang nagturo sa kaniyang uminom at magyosi.) Nang lasing na ako, at dahil alam kong wala siyang matutuluyan, niyaya ko siyang umuwi sa bahay.

Marami nang nangyari mula noon: nakumbinsi ko siyang umuwi sa bahay nila sa Buliran at makipag-ayos sa Mama niya; nakapagpatayo na kami ng maliit na bahay sa Buliran, sa lupa na bigay sa amin ng mga parents niya; ilang beses na akong lumayas sa bahay dahil sa away; apat na taon na siya ngayong hindi nakakauwi sa bahay namin dahil nakakulong siya. Wala na siyang an-an. Pigsa na lang.

Kanina, ipinaalala sa akin ni Pitbull na magtabi ng pera para maipaayos ang bahay sa Buliran na matagal na naming hindi nauuwian. Sabi ng Mama niya, may sirà na ang ilang pinto at bintana, ipagiba na raw ang mezzanine at maglagay na ng second floor para mas lumuwang. Sabi ni Pitbull: “Gastos lang, hindi naman natin kailangan ng malaking bahay, nakakatúlog nga ako dati sa mga upuan ng sinehan nang nakatagilid lang.”

“Hindi importante ang bahay,” sabi niya. “Aanhin ko ang magandang bahay kung hindi kitá kasáma?”

BAD BOY

BAD BOY SI PITBULL. Hitsura pa lang, sabi ng mga barkada ko, parang hindi na pahuhuli nang buhay. Kayâ wala ni isa sa kanila ang boto sa kaniya noong una. Karamihan, pinapayuhan akong balikan ang dati kong karelasyon na taga-San Fernando, o iyong Baguio Boy ko na math major sa UP. Pareho na raw guwapo, pareho pang mabait.

Pero mahirap namang ipilit ang sarili sa táong ayaw na sa iyo. O pilitin ang sarili na magustuhan ng tao na hindi ka na gusto o hindi mo na gusto. At dahil hindi ako actively naghahanap ng jojobain, kung sino na lang ang dumating. Pero kung walang dumating, e, di wala. Alangan namang pilitin nating magkajowa kung wala naman talagang may gustong jowain tayo. Sa daigdig, sangkatutak ang jowa material. Pero iisa lang ang gagraadweyt mula sa pagiging jowa túngo sa pagiging karelasyon habambuhay.

Kapalaran siguro ito. Minsan, naniniwala rin naman ako sa kapalaran. Hindi iyong horoscope, ha, dahil isa sa mga kaibigan ko ang nagsusulat ng horoscope sa tabloid at alam kong hindi niya kinukuha ang prediksiyon sa mga bituin, sa bolang kristal, o sa guhit ng palad, kundi sa kung ano ang huwisyo niya sa araw na iyon. Kapag good mood siya, lahat ng zodiac sign, suwerte. Kapag bad mood, mamalasin lahat.

Hindi ako naniniwala sa suwerte o malas. Pero naniniwala ako na may tao talagang darating na mamahalin ka at mamahalin mo. Hindi totoo iyong kailangan mong mamili sa “ *mahal ko o mahal ako.*” Hindi umiibig ang mga tao na may mga tanong pang ganito, kundi nalilito. Walang umiibig na nalilito. Sa simula siguro, pero katagalan, lahat ng pag-ibig ay nagiging sigurado dahil ang lahat ng umiibig ay naninigurado. Sigurado kang mahal mo ang isang tao kung gusto mo pa rin siya kahit bad boy siya.

Relatibo ang pagiging bad boy. Si Robin Padilla nga, bad boy, pero magalang sa nakatatanda, maalaga kay Sharon at Vina, magiliw sa mga bata, at ang binubugbog lang ay ang mas bad boy sa kaniya.

Natanto ko na bad boy talaga si Pitbull nang minsang iwan ko siya. Wala pa siyang isang linggong nakatira sa bahay nang umalis ako papunta sa isang seminar. Sabi niya, huwag akong umalis. Nahihiya siguro dahil bagong salta siya sa bahay at hindi boto sa kaniya ang Mama at bunso namin. Hindi ako nagpapigil, kampante naman ako na hindi siya palalayasin ng Mama at kapatid ko.

Tumawag siya sa akin kinagabihan, pagkaalis ko. May trouble daw. Uminom pala si loko sa labas, kulang ang pambayad. Feeling ko, dahil nga first time niyang uminom, nadugas siya sa kuwentahan. Hindi siya beterano sa beerhouse, tulad ko.

Napilitan akong bumalik ng bahay at bayaran ang damage niya sa inuman. Sabi ko, huwag nang uulitin. Uminom nang sapat lang at káya lang bayaran.

Pero bad boy nga kayâ naulit pa ang inuman-na-wala-namang-pambayad.

Gusto ko na sanang ipabugbog, pagripuhan sa mga tambay, o palayasin. Hindi ko naman maatim. Kayâ kinausap ko: Kung gusto mong uminom, uminom tayo, kung gusto mong mambabae, sasamahan kita.

“Huwag mo kasi akong iiwan. Nagiging masamâng tao ako kapag wala ka.”

Gago ‘to, isip-isip ko. Kung matino ka, matino ka kahit wala ako.

Kaso, hindi nga palá siya matino. Bad boy nga.

Mula noon, isinasáma ko na siya sa mga lakad kung káya rin lang. Kailangan kong ulitin-ulitin sa kaniya kung ano ang mga bagay na mabuti, at ano ang masamâ. Kung sa kalsada ka tumira nang matagal at ang tangi mong pinagkakaabalahan ay mabuhay, may tendensiya kang malimutan ang kabutihan para mabuhay, o isipin na kabutihan ang kasamaan para makakain araw-araw. Dahil sa huli, sa gitna ng kasamaan at kabutihan, ang mas importante ay mabuhay. Nawawalan ng saysay ang buti at samâ kung patay na ang tao dahil wala na siyang pagkakataong magpakatino.

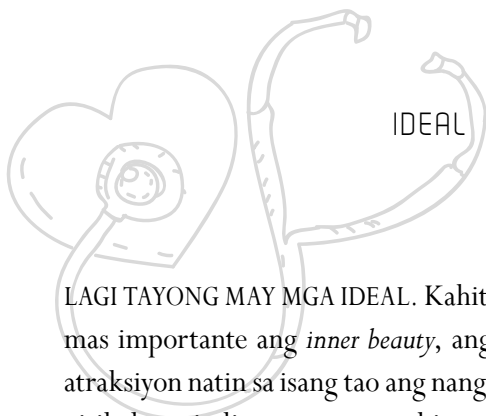
Hindi pa rin siya tumino nang matinong-matino. Pero tulad ni Robin Padilla, sa kabila ng pagiging bad boy, may mga pambawi para siya maging kaibig-ibig: ramdam mo iyong genuine concern kapag pinaaalalahanan ka niyang bawasan ang yosi, nalalasan mo ang tamis kapag ipinagtitimpla ka niya ng kape, minamasahe niya ang likod mo kapag nakikita niyang nakayuko ka na sa harap ng computer, pinipisil niya ang kamay mo kapag pagód ka na sa kata-type, nagpapalit siya ng boxers at dumadantay sa iyo sa pagtulog kapag ramdam niyang marami kang iniisip.

Huwag ka munang mag-isip ng kahit ano. Isipin mo lang ang gabing ito na magkasama táyo.

Paulit-ulit siyang nagkakamali, pero ramdam ko na paulit-ulit rin niyang sinusubukan na maging mabuting tao. Sabagay, hindi ka naman nagiging mabuti nang biglaan. Hinuhubog ang kabutihan ng habambuhay nating engkuwentro at pakikibaka sa kasamaan—kung ano ang tama, kung ano ang dapat.

Siguro, minahal ko si Pitbull dahil nga bad boy siya. Dahil hindi siya tulad ng iba na nakatago ang topak. Mas mabuti ang bad boy na nagpakatino kaysa sa good boy na na magiging masamâ kalaunan.

Minamahal natin ang bad boys sa pag-asang babaguhin sila ng pag-ibig.

LAGI TAYONG MAY MGA IDEAL. Kahit madalas nating sinasabi na mas importante ang *inner beauty*, ang totoo, malaking parte ng atraksiyon natin sa isang tao ang nanggagaling sa mga katangiang pisikal: sa tindig, sa porma, sa hitsura ng tao. Ang ideal guy ko: si Piolo.

Pero hindi lahat ibinibigay ng Diyos sa iyo, sinusuwerte ka namang masyado. Kayâ heart and beauty lang ang ibinigay niya sa akin, hindi si Piolo.

At si Pitbull, ibinigay niya sa akin si Pitbull.

Hindi siya ang orihinal na ideal man ko, hindi rin naman talaga si Piolo. Ang mas gusto ko talaga dati, iyong matatangkad na lanky, wavy at malambot ang buhok—importante sa akin ang buhok dahil kulot ang buhok ko na unti-unting naging manipis habang nagkakaedad ako. Gusto ko rin siyempre ang matalino; kilala si Shakespeare, si Batute, o si Karl Marx, kahit papa'no. Kahit hindi binása nang totoo, basta kilala lang, okay na.

Isa sa mga all-time crush ko ay iyong isang barkada namin nina Jowie na matangkad, fit, at walang extra fat; physics major, magaling tumugtog ng gitara, marunong mag-piano at biyolin, nagsusulat ng tula, binása ang *Communist Manifesto*, malakas uminom, at naghuhubad ng pantalon kapag nalalasing. Ilang

beses din kaming lumabas no'n, tumambay sa UP, kumain ng fishball, uminom ng gulaman at sago.

Sa date (kung date nga iyon), ipinaliwanag niya sa akin ang physics kung bakit namamatay ang bagâ ng sigarilyo kapag inapakan ito o idinutdot sa semento, kung bakit malamáng may iba pang matalinong nilalang sa uniberso bukod sa atin, kung paano magwawakas ang solar system kapag naubos na ang lahat ng enerhiya ng araw, at ang mga pinal na teorya sa physics na pinoproblema niya at gusto niyang problemahin ko. Kapag sawâ na siya sa katatalakay sa mga problemang siyentipiko, siya naman ang makikinig ng mga opinyon ko tungkol sa tula. Siyempre, pabibo ako, inookray ko ang lahat ng mga gusto niyang makatâ.

Siya sana ang ideal man ko. Pero bata pa ako nang mga panahong iyon, kinikilig ako na kausap lang siya at tinutugtugan ako, nakikinig sa mga pinoproblema niyang siyentipiko at matematikal na problema na hindi ko naman maintindihan dahil bobo ako sa math. At dahil sapat na sa akin ang kilig, hindi nauwi ang lahat sa pag-ibig. Kilig lang ang kilig, hindi pag-ibig. Ni hindi ako naka-first base dahil hindi ako gumawa ng paraan para maka-first base. Para akong dalaginding na nasisiyahan nang makita ang crush. Umaasang kami na, kahit ang totoo, bakâ natutuwa lang siyang kasâma ako dahil may nakikinig sa mga problema niya sa physics at may napapakinggan siyang panlalait ng tula.

Nagkaletse-letse na ang mga ideal ko mula noon. O hindi na ako naghanap ng ideal. Kung ano na lang ang dumating. Hindi ko inaasahan na galing sa Europe ang isa sa kanila, doktor na nagtrabaho sa UN at na-assign sa giyera sa Bosnia and Herzegovina. Nasabugan si Dok sa gitna ng giyera, halos mabulag, nagpagaling sa New York, bago umuwi ng Filipinas. Hindi ko alam kung bakit nagustuhan niya ako. Patpatin ako at that time, samantalang maayos ang katawan niya, guwapo, ang isang kapatid ay model na naka-base sa Hongkong, para sa mga brand na tulad ng Giordano.

Kung tutuusin, siya sana ang pinaka-ideal sa lahat ng mga naka-relasyon ko: bukod sa guwapo, may pera—may investment sa malalaking ospital ng Maynila, matalino, pakiramdam ko, mahal na mahal ako. Nang maláman niyang paborito ko ang Austrian painter na si Gustav Klimt, at mahilig akong uminom, ipinasundo niya ako at si Jowie sa Mercedes na may unipormadong chauffeur para uminom sa isang maliit na bar. “Chosen One” ang pangalan ng bar, maliit, para lang sa 20 katao. “Ba’t Chosen One ang pangalan nito,” sabi ko, “napaka-religious naman masyado.” Sabi niya: “Because you’re my chosen one.”

Ipinatayo niya ang bar para sa akin, para may mapuntahan ako kung gusto kong uminom at magyayà ng barkada dahil alam niyang mabarkada akong tao. Nag-order siya ng Gustav Klimt prints mula sa Europe para i-decorate sa bar. Nagsimula

na siyang magplano para sa aming dalawa: gusto niyang mag-relocate kami sa Vienna, dahil nga kay Klimt; gusto niyang magsulat na lang ako nang magsulat, hindi para makakain, kundi gusto lang niyang isulat ko ang lahat ng tula at kuwento na gusto kong sulatin.

May kung anong kalungkutan ang bumabalot kay Dok. May mga gabing nagigising akong umiiyak siya habang yakap ako nang mahigpit. Sasabihin niya sa akin, “Don’t ever leave me...” Nalaman kong doktor din ang karelasyon niya bago ako, namatay dahil sa dengue. Nagsusulat-sulat din ng mga tula. Plano rin nila na magpunta sa Vienna at doon na tumira. Hindi ko na tuloy alam kung niyayayà niya akong tumira sa Europe para ituloy ang kuwento nilang mag-jowa, minahal niya ako dahil lang sa aking mga tula, o kung ako ba talaga ang mahal niya at hindi ako extension lang ng patay niyang syota.

Bata pa ako nang mga panahong iyon, natakot ako sa mga posibleng mangyari. Paano kung magsawa na siya sa kagandahan ko at bigla akong iwan sa Vienna? Paano kami mag-aaway kung alam kong hindi ko siya puwedeng awayin dahil nakadepende ang buong búhay ko sa kaniya? Hindi ako handang iwan ang Pinas. Iniwan ko siya, nagtagô ako, hindi na nagpakita.

Kayâ mula sa UN doctor na beterano ng Bosnia, napunta ako sa payat na taga-San Fernando, at sa macho at guwapong taga-Baguio. Nang mag-break kami ni Baguio Boy, napunta ako kay Pitbull.

Si Pitbull ang kabaliktaran ng lahat ng ideal man na pinangarap ko. Hindi siya matangkad, 5'6", halos kasinlaki ko lang. At dahil medyo stocky, lalo siyang nagiging bilugan, lalo pa't bilugan din ang mukha niya na kumukulubot kapag tumatawa siya. Spiky na matigas ang buhok niya, dalawa lang ang bagay na hairstyle sa kaniya: iyong gupit-Aguinaldo na ahít ang gilid at flat top ang tuktok o kalbo na uno—iyong sagad halos sa razor. Kapag kalbo siya, lalong bumibilog ang kaniyang mukha.

Ang pinakamasaklap, hindi siya marunong bumása. Wala siyang pera. Hindi niya ako maipagpapatayo ng bar o mayayaya na magpunta ng Vienna.

Pero dahil nga sa mga pisikal na katangian nanggagaling ang unang atraksiyon natin sa isang tao, nang una ko siyang makita, naakit ako sa malaki niyang dibdib, sa magandang bisig, sa swagger kapag naglalakád siya. Madungis si Pitbull nang una ko siyang makilala, pero hindi siya kimi, bumabalong ang angas sa kaniyang hitsura. Wala siyang bahay sa Maynila pero parang teritoryo niya ang buong daigdig, parang si Phillip Salvador sa *Alyas Baby Tsina*: "Kung saan ako nakatayo, iyon ang teritoryo ko." Nang maghubad siya, nakita ko ang kaniyang six-pack abs at ang lahat ng mga bagay na malaki sa kaniya—lalo na ang mga masel sa hita. Lalo ko siyang nagustuhan.

Malaki pa rin ang bisig ni Pitbull ngayon, pero malaki na rin ang kaniyang tiyan. Wala na siyang abs. "Naubos mo na," biro niya sa akin.

"Ang sabihin mo, matanda ka na talaga, di na sariwa."

"Bakâ iwan mo na ako dahil malaki na tiyan ko, ha, hindi na ako sariwa."

Maiisip ko ang mga ideal na lalaking nagdaan sa akin—iyong Chosen One, iyong Vienna. Gusto kong sabihin, minahal kita kahit hindi mo alam na ang Vienna ang capital ng Austria. Pero dahil hindi ko siya puwedeng biruin kapag seryoso siyang nagtatanong, sabi ko: "Hindi lang naman abs ang habol ko sa 'yo. At saká hindi ka naman isda na kailangan sariwa."

"Mamahalin mo pa rin ba ako kahit hindi na pangromansa ang katawan ko?"

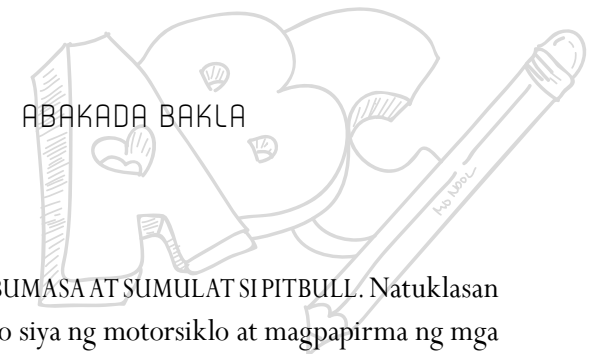
"Katawan lang ang katawan," sagot ko. "Malaki pa rin naman 'yong ano mo—"

Babatukan niya ako: "Puro 'yan ang nasa isip mo."

Titingin siya sa akin nang diretso: hahagurin ang malapad ko nang noo, pipisilin ang braso ko na laylay na ang balát, hahawakan ang leeg ko na dumarami na ang warts at hindi ko maipa-cauterize dahil limang warts lang ang sagot ng health card ko at kailangan kong magbáyad para sa pagtanggal ng warts na lagpas sa lima.

Matanda na ako at wala nang pakialam sa warts.

Sasabihin niya sa akin: “Ang katawan, Je, kumukulubot, tumatanda. Hindi na ako sariwa, pero ‘yong pagmamahal ko sa ‘yo, hindi mabibilasa kahit kelan.”

HINDI MARUNONG BUMASA AT SUMULAT SI PITBULL. Natuklasan ko ito nang bilhan ko siya ng motorsiklo at magpapirma ng mga papeles. Namroblema ako. Paano iibig ang isang manunulat sa isang tao na hindi marunong bumasa?

Nang makilala ko ang Mama Gloria niya, ikinuwento niya sa akin kung paanong literal na ginugugol ni Pitbull ang oras sa pangunguha ng bayabas kaysa sa pagpasok sa eskuwela. **Likas** na pasaway, bata pa lang.

Kayâ tinuruan ko siya. Bumili ako ng mga aklat sa pagbasa, sinanay ko siyang sumulat. Gabi-gabi, binabasahan ko siya ng aklat: mula sa mga kuwentong pambata, hanggang sa mga aklat sa kasaysayan. May kasámang paliwanag kapag di niya maintindihan.

Ang goal ko dati ay kahit na maging functionally literate lang siya—matutong bumasa ng direksiyon, magsulat ng address, magbasá ng balita. Nagtagumpay naman yata ako dahil ilang panahon lang, natuto na siyang magsulat ng basic information tungkol sa kaniya.

At pumirma.

Malaking bagay ang pagpirma. Nang una niyang isulat ang kaniyang pirma, napangiti siya, pinunô ang papel ng “R. Reña,” para bang gustong ilagda sa papel ang kaniyang pagkatao.

Nang makita niyang naka-dedicate sa kaniya ang una kong aklat, sabi niya, “Ako ‘to!” sabay turo sa pangalan niya sa pahinâ. Nang magtagal, lagi ko siyang nakikita na hawak ang libro ko, sinusubukan marahil na basahin. Kayâ binabasahan ko siya ng aklat ko bago matulog. Tinutulaan.

Di na lang pangalan at address at pirma ang kâya niyang isulat at basahin ngayon. Nakatulong ang Alternative Learning School (ALS) at ang pananatili sa loob para mahasa pa siyang sumulat at bumasa. Bibliya ang paborito niyang basahin bukod sa aklat ko. Ang paborito niyang passage sa Biblia, mula sa Unang Sulat ni Pablo sa mga Taga-Corinto, Kapitulo 13:

Ang pag-ibig ay matiyaga at magandang-loob, hindi mainggitin, hindi mayabang ni mapagmataas man, hindi magaspang ang pag-uugali, hindi makasarili, hindi magagalitin, o mapagtanim sa kapwa. Hindi niya ikinatutuwa ang gawaing masama, ngunit ikinagagalak ang katotohanan. Ang pag-ibig ay mapagpatawad, mapagtiwala, puno ng pag-asa, at mapagtiis hanggang wakas...Kaya’t ang tatlong ito ay mananatili: ang pananampalataya, pag-asa, at pag-ibig, ngunit ang pinakadakila sa mga ito ay ang pag-ibig.

The greatest is love. Pag-ibig ang pinakadakila sa lahat.

Nakikipagdebate na siya sa akin ngayon ukol sa mga isyu di lang sa pag-ibig kundi sa politika at relihiyon. Minsan naiisip ko, loko ‘to mas marunong pa sa akin. Pero ganoon yata talaga, pag nagmahal ka, gusto mong maging marunong din ang minamahal mo, kahit na mas marunong.

Nagpapalaya raw ang pagbasa. Kayâ tinuruan ko siyang bumasa. Dahil dapat, mapagpalaya rin ang pag-ibig.

DATI, LALÁKI, BABAE, BAKLA, AT TOMBOY LANG ANG PINAG-UUSAPAN NATIN. Ngayon, hindi lang LGBT (lesbian, gay, bisexual, at transgender) ang pino-problematize natin kundi LGBTTQQIAAP: lesbian, gay, bisexual, transgender, transsexual, queer, questioning, intersex, asexual, ally, pansexual.

Walang idea si Pitbull kung ano ang katuturan ng mga letrang ito. Hindi niya alam kung ano ang kaibahan ng gay sa bisexual, ng transgender sa queer. Para sa kaniya mayroon lang babae at laláki, bakla at tomboy. Ang alam niyang “straight” ay iyong dati kang gago tapos binago mo ang búhay mo—*going straight* kumbaga.

Simpleng mag-isip si Pitbull: laláki siya at bakla ako. Tapós. Pero kahit na minsan, hindi niya ako tinawag na bakla. Kahit galít siya. Kalbo ang tawag niya sa akin kapag inis na inis na siya.

Lagpas na ako sa pamomroblema sa mga personal na isyung pangkasarian, bagama’t siyempre, iba ang pagtataguyod ng mga isyung pangkasarian labas sa personal, ang pakikibaka para sa mas pantay na trato sa lahat ng tao—laláki man o babae,

tomboy man o bakla. Naniniwala ako na isang parte lang ng pagkatao ang pagiging bakla, hindi nito mabibigyang kahulugan ang buo mong pag-iral bilang tao. Marami pang bahagi ang pagkatao, at ang suma-total ng mga bahaging iyon ang dahilan kung bakit ka nabubuo, nagiging tao, nagpapakatao. Hindi lahat ng bagay ay binabakla. Pero kung tatapakan ang bahaging ito ng iyong pagkatao, ibang usapan na ‘yon. Kailangang makibaka kung kailangan. Pero dahil mukhang hindi rin naman isyu ito kay Pitbull sa simula, hindi namin pinag-usapan para tahimik ang búhay.

Hanggang minsan, sabi niya sa akin: Buti hindi ka nagdadamit-babae?

Kaliligo ko lang noon, hinahanap ko ang pantulog na sando. Gusto ko sanang manghiram bigla sa Mama ko ng nighties para asarin siya. Pero hindi ko naman ginusto na magdamit-babae kahit kailan. At sakâ walang nighties si Mama. Daster lang.

Sabi ko, “Kung nagdadamit ba ako ng pambabae, sasáma ka sa akin?”

Hindi siya kumibo. Sinubukan kong talakayin sa kaniya ang kaibahan ng sex at gender: na ipinanganganak ang tao na babae o laláki: ito ang sex. Pero ang pagiging lalaki o babae, ang mga papel na ina-assign sa isang babae o laláki ay idinidikta ng lipunan. Ito ang gender. Masalimuot ang gender roles, kayâ hindi simpleng usapin lang ang pagiging bakla ng bakla. May mga bakla na nagdadamit-babae, mayroon ding hindi.

Hindi ko alam kung naintindihan niya. Basta hirit niya lang sa akin, “Ang dami mong alam. Tara túlog na táyo.” At dahil hindi ako makatanggi kapag nagyayayà siyang matulog, matutulog naman ako, kahit hindi pa ako inaantok.

Minsan, inimbita kami ni Pitbull ng isang kaibigan ko na galing abroad; gusto lang makipagkumustahan, konting inuman. Nagkataon na ginawa ang inuman sa isang male bar, pero nása labas lang kami. Nagpaalam si Pitbull para mag-CR, pumasok siya sa loob. Pero lumabas din agad, agitated, agad na tumangga ng beer. Alam kong may trobol kayâ tinanong ko. Nagkuwento. Muntik na raw niyang masapak ‘yong nakasabay niya sa CR. Tingin daw nang tingin sa kaniya, sinisilipan siya habang umihi.

“Ang laki-laki ng katawan, bakla!” bulalas niya.

Hindi ko alam at ng barkada ko kung maiinis o matatawa.

Sabi ko, “Mong, natural, male bar ‘to, karamihan ng nandito, bakla.”

Tumingin siya sa paligid at nakita niya na karamihan ng mga umiinom ay mamumutok ang mga masel, bakat ang mga abs; mas malalaki pa ang mga bisig sa bisig niya. Tumingin siya sa amin—

“Bakla sila?”

Tumawa ako at ang kaibigan ko. Nilektyuran namin siya tungkol sa LGBT nomenclature. Pero sabi niya, inom na lang táyo.

Ang nosyon ni Pitbull, dahil bakla ako, pusong babae ako. Sabi ko sa kaniya, hindi ko naman pinangarap na maging babae kahit na kailan. Nagkataon lang na laláki ang gusto ko. Hindi pala basta laláki lang: straight. Ipinaliwanag ko sa kaniya kung ano ang ibig sabihin ng “straight”. Na bakâ nga mashonda na talaga akong bakla dahil marami sa mga bakla ngayon ang mas gusto rin ang bading.

“Huwag mo ngang tatawagin ang sarili mo na bakla,” saway niya. Ayaw na ayaw niyang tinatawag ko ang sarili na bading, bakla, o beks. May pakiramdam siya na nababastos ko ang sarili o pinabababà ko ang sariling pagkatao tuwing tatawagin ko ang sarili na bakla.

Sabagay, pejorative ang unang gamit sa salitang bakla—mapanghamak, mapangmaliit. Sa mga lumang diksiyonaryo, ang kahulugan nito ay “duwag”. Binibigkas din ito nang mabilis, walang impit sa dulo (baklá) hindi tulad ngayon na ang bigkas dito ay maragsa—may impit sa dulo na parang nabubulunan ka kapag binigkas mo (baklâ). Halimbawa sa *Mahal na Passion ni Jesu Christong Panginoon Natin na Tola*, ang pinakamatanda (at pinakamahusay na Pasyon) na isinulat ni Gaspar Aquino de Belen noong 1760, ang deskripsyon kay Pedro nang itatwa niya si Jesus ay “babaklá-baklá”. Hindi baklâ si Pedro, pero baklá siya—duwag—dahil itinatwa niya ang Panginoong Hesus at natauhan lámang nang tumilaok nang tatlong beses ang tandang.

Hindi ko alam kung kailan nagkaroon ng iba pang kahulugan ang bakla bukod sa “duwag”. Sa *UP Dik*, magkahiwalay ang entri para sa baklá na ang ibig sabihin ay: “(1) pagkabighani sa anumang maganda sa tingin; (2) pagkatigalgal sa isang bagay na hinahangaan, (3) pagkatigatig sa kalooban dahil sa tákot; (4) pagkagulantang dahil sa pangyayaring kahambal-hambal; (5) balisa o pagkabalisa”—at sa baklá na ang ibig namang sabihin ay: “(1) binabae; at (2) lalaking nagkakagusto, umiibig, at nakikipagtalik sa kapuwa lalaki.” May isa pa palang kahulugan ang baklá sa sinaunang Tagalog ayon sa *Vocabulario de la lengua tagala* nina Fray Juan de Noceda at Fray Pedro de Sanlucar na inilathala noong 1754: “*desollarse por lascarse*”—“nasaktan dahil sa pagkámot.” Kayâ bago dumating ang mga Español, puwede mong sabihing: Aray, nabaklá ako! Pero hindi ito nangangahulugan na nasaktan ka dahil naging bading ka, kundi nasaktan ka dahil kinamot mo ang anumang makatí sa iyo o nagpakamot ka sa iba. At totoo naman, kapag lagi kang nagkakamót o nagpapakámot, magkakasugat ka talaga at masasaktan. Kayâ nga naimbento ang Caladryl para hindi ka magkamót nang magkamót, at nang hindi ka mabaklá at umaray.

Walang nakatitiyak kung kailan naging baklá ang baklá at ginamit ito para tukuyin ang bading. May mga nagsasabi na mula ito sa praseng “bakâ lalaki” o pagsasama ng mga salitang “babae at lalaki.” Pero feeling ko, hindi ito totoo. Mas matanda ang salitang “binabae” bilang pantukoy sa mga laláki na kilos babae.

Pero hindi lahat ng binabae ay nagkakagusto at nakikipagtalik sa kapuwa niya lalaki, ang iba binabae lang talaga. Katutubo ang salitang *bayot* sa mga Bisaya o *agi* sa Hiligaynon at Akëanon, napakaraming sinaunang salitang Tagalog ukol dito: bayog, asog, aginging, bido, kayâ mayroon nang bakla at bayot sa ating mga pamayanan bago pa dumating ang mga dayuhan. Sa Tagalog/Filipino, nagkaroon na ng sangkatutak na pantukoy sa mga bakla sa paglipas ng panahon: talyada, badaf, bading, beki, baks, beks, veklu, bakler, vaklush, o badeth—kung baklang tinedyer—lola kung matanda na o tanders. Karamihan sa mga katawagang ito ay varyasyon ng salitang bakla. Pero sa dinami-dami ng kahulugan ng salitang bakla, sa mayumi man o sa maragsa nitong anyo, dalawa ang nananatili sa kasalukuyan: pantukoy pa rin ito sa mga bading at sa mga duwag.

Ito siguro ang dahilan kung bakit ayaw ni Pitbull na tinatawag akong bakla. Palagi niyang sinasabi: “Di ka naman bakla, ang tapang-tapang mo, e. Waray ka talaga!” Na para bang lahat ng Waray ay matapang. O lahat ng bakla ay duwag.

Ipinaliwanag ko kay Pitbull ang tungkol sa pag-angkin. Totoong pejorative ang kahulugan ng bakla, kayâ nga dati, nagagalit ang mga bakla kapag tinawag silang bakla. Dahil hindi duwag ang bakla, kung duwag sila, matagal na silang bumigay dahil sa pangungutya ng marami at pagpapaasa sa kanila ng mga hombre. Kayâ nga dati, mas gustong gamitin ng maraming beks bilang pantukoy sa kanilang kaakuhan ang *gay*. Pero ayokong

gamitin ang gay, dahil dayo pa rin ang salitang ito, hindi nito mailalarawan ang baklang bahagi ng aking pagkatao, bukod pa sa pini-perpetuate din nito, pinatitibay ang nosyon na ang mga bakla ay masaya—*happy*—o katawa-tawa, na kung tutuusin ay isa ring uri ng stereotype. Kayâ mas gusto kong pantukoy ang bakla dahil bitbit nito ang buong kasaysayan ng salitang ito—ng higit na malayang pagtanggap sa mga bakla bago dumating ang mga Español, ang pagsiil sa sexualidad sa panahon ng pananakop, ang umuusbong na paggiit sa kaakuhang bakla sa kasalukuyan.

Sabi ko, dapat tanggapin niya na bakla ang sinamahan niya. Na may iba't ibang uri ng bakla. Ang tawag sa mga bakla na feeling nila babae talaga sila ay transgender; kapag nagpa-sex change, ang tawag sa kanila ay transsexual. May mga bakla rin na hindi talaga gusto ng laláki na lálaki—ng straight—at kailangan ko pang ipaliwanag sa kaniya ang ibig sabihin ng *straight*. May ibang bakla na mas bet ang bakla rin. Gusto ko pa sanang talakayin ang lahat ng problema na prinoblema ni J. Neil Garcia sa kaniyang monumental na *Philippine Gay Culture: Binabae to Bakla, Silahis to MSM* at sa iba pa niyang sulatin, pero nakita kong nakakunot na ang noo ni Pitbull.

“Gago, bakla tapos gusto bakla rin?”

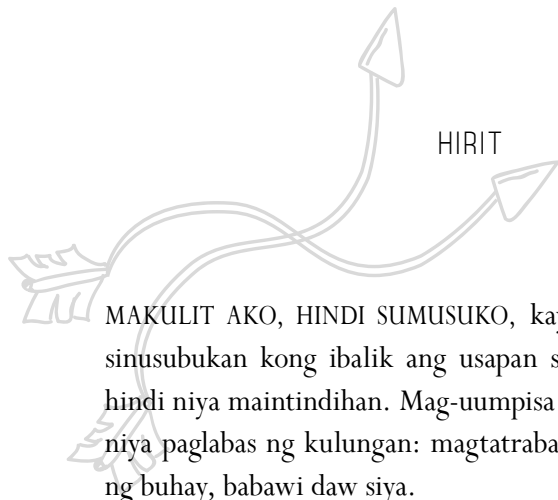
Mega-paliwanag na naman ako tungkol sa nagbabagong preference ng mga bakla, na ang iba, bakla rin ang gusto, hindi na lang straight; may iba na bisexual—nagkakagusto sa parehong babae at lalaki. Itutuloy ko pa sana ang paliwanag sa

iba pang mga letra sa LGBTTTQQIAAP, hihimayin ang kaibahan ng bisexual sa queer, questioning at intersex, asexual at ally, o pansexual—pero ayaw na niyang makinig.

Kayâ hinayaan ko na. Ang totoo, pati ako, nalilito na rin sa kahulugan ng mga terminong ito. Sabi nga niya, “Ano ba problema mo sa bakla? Kung bakla ka, e di bakla. Ang mahalaga, mahal kita.”

Ako pa ngayon ang may problema. *Mahal kita. Iyon ang mahalaga.*

Wa na ako kuda.

MAKULIT AKO, HINDI SUMUSUKO, kayâ from time to time, sinusubukan kong ibalik ang usapan sa mga pinag-usapan na hindi niya maintindihan. Mag-uumpisa minsan sa mga gagawin niya paglabas ng kulungan: magtatrabaho daw siya, mag-aayos ng buhay, babawi daw siya.

“Huwag ka nang bumawi,” sabi ko, “oks lang sa akin kung maghanap ka na ng asawa.”

“Asawa na kitâ kahit walang kasal. Ikaw ang gusto kong makasama habambuhay.”

“Gay ako, straight ka, di ka naman bisexual, kayâ hahanap ka rin tiyak ng babae.”

Nagalit si gago: “Ano ba ‘yang mga punyemas na gay at straight na ‘yan?”

So, uulitin ko na naman ang mga paliwanag tungkol sa gender identity theories, sa paraang maiintindihan niya.

Sabi ni Pitbull: “Kalokohan ‘yang mga ‘yan. Ang lalâki, lalâki! Kailangan pa bang maging gay ako para mahalina ka?”

Wa ulit ako kuda.

Noong nakaraang Pride Month, sinubukan kong i-discuss ulit kay Pitbull itong sexual orientation ek na ito. Sabi ko na, makulit ako, di ba?

Sagot lang sa akin: “Ano ba pinagsasabi mo?”

First time kong naglakas-loob na magtanong: “Straight ka ba talaga, Mong?”

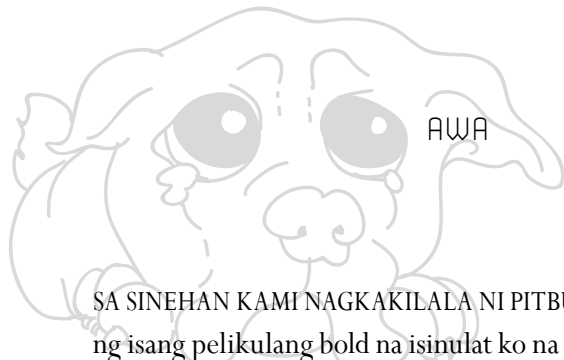
Ngumisi siya, “Going straight na ako, di na talaga ako mambababae paglabas ko. Mahal kita, Je, kayâ pangako ko, ikaw na lang.”

At naisip ko, mukhang hindi talaga kami magkakaintindihan sa mga usapan tungkol sa straight at gay, at bisexual at ang punyemas na LGBTQIAAP na ‘yan.

Bakâ nga masyado na nating kino-complicate ang mga bagay gamit ang lenteng Kanluranin kayâ hinahati natin ang nasà at libog sa pinakamaliit nitong anyo, sinusubukang pangalanan ang likaw ng nasà at libog at ikinakabit iyon sa ating mga pagkatao. Nakakahon tuloy táyo: kung sino ang bottom, kung sino ang top. Kung sino ang straight, kung sino ang gay.

Hindi pa rin maiintindihan ni Pitbull ang notion ng “gay” at “straight” kahit ilang beses kong ipaliwanag sa kaniya. Ang alam lang niya, mahal niya ako.

Kayâ, sige na nga. Bakâ nga nauubos ang oras natin sa pagpapangalan sa kung anong uri ng relasyon mayroon táyo, at dahil dito, nakakalimutan natin na sa huli, ang mahalaga, nagmamahal táyo.

SA SINEHAN KAMI NAGKAKILALA NI PITBULL, habang nanonood ng isang pelikulang bold na isinulat ko na ang pamagat ay *Talong*. Nakisindi lang ako sa kaniya ng yosi. Pero dahil wala siyang lighter, niyaya ko na lang uminom. Sumama naman. Nalaman kong walang tutuluyan. Niyayà kong matúlog sa bahay, nakitúlog naman.

Labintatlong taon na ang nakakaraan at hindi na siya lumisan.

Awa siguro ang dahilan kung bakit ko siya minahal. Naglayas siya mula sa Nueva Ecija lumalaboy siya sa Maynila nang magkakilala kami. May dala siyang sando bag, may laman na isang pantalon na maong, dalawang t-shirts. Kasáma ang kaniyang suot, limang pirasong damit lang ang tangi niyang pag-aari. Wala siyang briefs.

Naawa ako. Niyayà ko siya, “Dito ka na lang tumira.”

Bumili ako ng damit, ng shorts, pantalon, maraming briefs. Tinanong ko kung ano ang pangarap niya.

“Motorsiklo.”

Binigyan ko siya ng motor.

Galít na galít ang Mama ko. Pinulutan ako sa inuman nina Jowie at Eros (Atalia). Para kang tanga, sabi nila. Naaawa ako, e, sabi ko. Parang gusto akong kaltukan ni Jowie.

Tinanong ako ni Pitbull kung ano raw ang kapalit ng motorsiklo at damit.

“Wala,” sabi ko. “Samahan mo lang ako kahit dalawang taon lang. Pero kung di mo káya, okay lang din sa akin kung aalis ka. Basta may damit ka na, may motor, may kaunting pera. Umuwi ka sa Nueva Ecija. Ayusin mo ang búhay mo.” Sabi ko nga, di ba, ang prinsipyo ko sa búhay, mapagbago mo lang ang kahit isang tao, para mo na ring nabago ang buong daigdig.

Pagkalipas ng ilang buwan, umuwi nga siya ng probinsiya. Pero pagkatapos ng ilang uwian, isinama na niya ako. Ayaw ko. Mapilit siya. Nagulat ang Mama niya nang umuwi si Pitbull na may kasama. “Asawa ko,” sabi niya sa Mama niya. Parang gusto kong matunaw.

Madalas itanong ni Pitbull kung bakit ko siya minahal.

“Naawa lang ako sa ‘yo,” ang madalas kong sagot. Bakâ nga, ‘ka ko, naawa lang din siya sa laki ng gastos ko kayâ napilitan siyang mag-stay. Sabi niya, kung kukuwentahin ang gastos, bayad na siya dahil 13 years na kami.

Pero di siya umalis. Hindi raw dapat nagkukuwentahan sa pag-ibig.

Naaawa daw siya sa akin ngayon dahil di ko siya kasáma. Nakakulong pa nga siya, di ba? Mahabang istorya.

“Mahal kita kayâ naaawa ako sa ‘yo,” sabi niya.

“Magkaiba ba ‘yon sa naaawa ako sa ‘yo kayâ minamahal kita?” tanong ko.

Tulad ng dati, kapag sukól na siya, sasabihin niya, “Andami mong sinasabi, tara matulog na táyo.”

Siguro nga, magkaiba ang awa sa pagmamahal. Pero magkakambal sila at hindi puwedeng mapaghiwalay.

KAREL

BAGO ASAWA, KARELASYON MUNA.

Hindi ako kagandahan pero nakakailang karelasyon na rin ako. Karelasyon ang tawag ko. Hindi boyfriend dahil feeling ko masyadong matigas at sosyal, hindi syota dahil masyadong panandalian, hindi partner dahil parang pangnegosyo, hindi katipan dahil masyadong luma, hindi jowa dahil masyadong pabebe at millennial. May dala ring lugod ang “relasyon” sa akin dahil una itong ginamit ng mga aktibista. Karelasyon—karel, karels, o karelas sa mga tibak noong kapanahunan ko—lumalagpas sa romantikong pag-ibig, sinasaklaw ang politikal at sosyal, kasama na ang mga tunggaliang kaakibat sa pagsasama ng dalawang tao.

Hindi zero ang buhay-karel ko. Siguro dahil, kahit papaano, naniniwala akong mabait ako, mabuting tao. Sa búhay na ito, daig ng mabait ang maganda o guwapo. Kahit na ang landi, tinatalo minsan ng kabutihan. Sabagay, kasamaan nga natatalo ng kabutihan, landi pa kayâ.

Nang una ko siyang makilala, iyon agad ang sabi sa akin ni Pitbull: mabait ako. Partida, inom pa lang ang inalok ko sa kaniya. Sigurado ako, lalo siyang nabaitan sa akin nang alukin ko

siyang sumama sa bahay pagkatapos ng inuman dahil wala siyang matuluyan. O bigyan siya ng bagong motor kinabukasan.

Hindi naman ako nagyayayâ ng mga lalaki sa kalye o nagbibigay ng motor. Hindi lagi. Hindi agad-agad. Noon lang. Nakakatakot magyayâ nang basta sino na lang. Puwede kang magkasakit o masaksak sa tagiliran. Lalo na ngayon na uso ang tokhang.

Pero hindi ko alam kung ano ang pumasok sa utak ko nang araw na iyon. Minsan, may mga bagay táyong ginagawa na hindi natin maipaliwanag. O bakâ impulsive lang talaga ako. O topak.

O kapalaran. Madalas sabihin sa akin ni Pitbull na ikaw ang kapalaran ko, ikaw ang bigay ng Diyos sa akin. Ang totoo, noong una, kinikilabutan ako, tinatakpan ko ang tenga ko kapag binabanggit niya ito lalo't nakainom; tapos maiinis siya, tatanggalin ang palad na nakatakip sa tenga ko at paulit-ulit na ibubulong: “Ikaw ang kapalaran ko.” Hanggang sa sumuko ako at tanggapin na sige na nga, kung ‘yan ang trip mo, tara matúlog na táyo.

Pero kapalaran nga siguro. Kapag iniisip ko, sa dinami-dami ng mga puwedeng mangyari sa akin nang araw na iyon, sa dinami-dami ng mga tao na mami-meet ko, si Pitbull ang nakilala ko. Hindi si Piolo.

Kunsabagay, kapalaran din siguro ang dahilan kung bakit ko nakarelasyon ang mga exes ko. Hindi naman marami. Hindi

ako madalas magpalit ng karelasyon, sagradong bagay ito sa akin kahit na malandi ako (at mabait). Bago si Pitbull, tumagal ang relasyon ko sa isang taga-Baguio nang kuláng-kuláng limang taon. Bago iyon, taga-Pampanga naman na tumagal nang halos pitong taon. Kayâ siguro nang alukin ko si Pitbull na sumáma sa akin, sabi ko, tatal wala kang matirhan, samáhan mo na lang ako, dalawang taon lang. Pagkatapos no’n, puwede mo na akong iwan.

Hindi pa karelasyon ang trato ko sa kaniya at that time. Walang label, ‘ika nga. Basta, andiyan lang siya. Kasáma ko kapag may lakad. Ipinaghahanda ko siya ng damit kapag maliligo at ipinagtitimpla niya ako ng kape kapag nagsusulát. Minamasahe niya ako kapag pagód, ibinibili ko siya ng gamot kapag may lagnat. Binabasahan ko siya ng tula at nakikinig siya kahit antok na antok. Hinihimas niya ang buhok ko hanggang sa makatulog, kahit wala akong buhok.

Hindi ko namalayan na lumagpas na pala ang dalawang taóng request ko sa kaniya na samahan ako.

Pero ang totoo, hindi pa rin karelasyon ang tingin ko sa kaniya. Hindi naman boytoy—masyadong demeaning. Wala lang talaga, wala pa ring label, walang pangalan. Pero alam kong mahal ko siya—dahil hinahanap ko siya kapag wala. Isa ito sa mga senyales na mahal mo na ang tao: kapag hinahanap mo na siya—iyong hindi ka na nakakatulog kapag hindi mo na naririnig ang hilik niya, o nararamdaman ang kaniyang paghinga, naaamoy

ang pamilyar na amoy ng kaniyang katawan, o naririnig ang tibok ng puso niya kapag nakayakap ka at nakadikit sa kaniyang dibdib.

Nag-away kami minsan at naungkat kung mag-ano ba kami. Gusto niyang umuwi sa probinsiya na kasáma ako. Ayaw kong sumama dahil nahihiya ako. Nagalit si loko. Ano mo ba ako, sabi niya. Agad pumasok sa utak ko ang termino na gusto kong itawag sa kung mag-ano kaming dalawa. “Karelasyon!” sabi ko.

Galít na galít siya: “Karelasyon? Karelasyon lang?!”

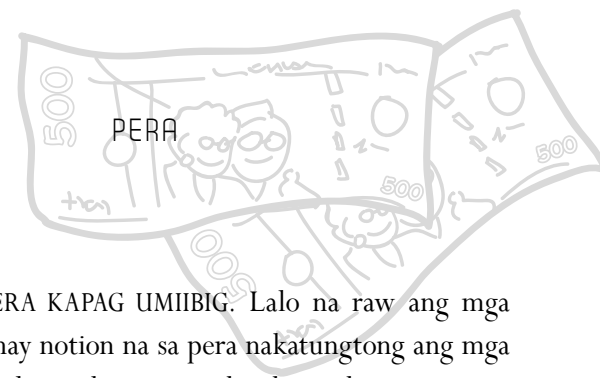
Hindi ko maintindihan kung bakit nagagalit siya. Feel na feel ko kayâ ang karelasyon as a term.

“Gago ‘to, bakit mag-ano ba táyo?” Tatawa-tawa lang ako.

“Asawa!” sigaw niya. Seryoso.

Laglag ang panga ko at panty. Kahit wala akong panty. Magkaiba ang depinisyon ko sa depenisyon niya kung mag-ano kami. Para sa kaniya, hindi ako karelasyon lang kundi asawa.

Pinagbihis niya ako at pinilit na sumáma papunta sa probinsiya para ipakilala sa mga magulang niya. Hindi ko na itinanong kung kailan kami ikinasal, kung kailan naging mag-asawa. Bakâ lalo lang humaba ang away. Humarap na lang ako sa salamin at hinawi ang bangs ko. Kahit ang totoo, wala akong bangs.

KAILANGAN NG PERA KAPAG UMIIBIG. Lalo na raw ang mga beks. Ang totoo, may notion na sa pera nakatungtong ang mga relasyong bakla. Lalo na kung straight-chaser ka, gusto mo ng laláking-laláki. Kung wala akong pera no’ng makilala ko si Pitbull, hindi ko siya nayayang uminom.

Sampung piso lang ang laman ng bulsa niya noong una kaming magkakilála. Kayâ binigyan ko siya ng 500. Ang tagal niyang tiningnan ang pera. Kumikita lang siya ng mula 40 hanggang 70 pesos sa pagkakargador sa Divisoria tuwing gabi, noon lang siya nakahawak ng 500 sa buong buhay niya.

Pero ibinalik niya sa akin ang 300. Two hundred lang ang kinuha niya. Nagtaka ako. “Sa ‘yo na ‘yan,” ‘ka ko, “para may panggastos ka.”

“Hindi ko kailangan ng pera,” tanggi niya.

Hindi niya tinanggap ang buong 500 kayâ ibinili ko siya ng motor, ng pantalon, ng lahat ng kailangan niya. Kumuha ako ng kotse para paglabas niya, may gagamitin siya (ayaw niya ng kotse hanggang ngayon, motorsiklo pa rin ang gusto niya). Sabi ng mga barkada ko, pinadáma lang daw ako, kumagat naman

ako agad. Katuwiran ko, ano ba naman ‘yong 500, kikitain ko naman ‘yon.

Minsan, iniisip ko, kung tinanggap niya ang buong 500 nang una kaming magkita, bakâ na-off ako, hindi ko na siya niyayà sa bahay. Hindi na sana ako gumastos nang malaki.

Nagselos siya minsan kayâ nag-away kami. Sabi niya: “H’wag ka nang maghanap ng ibang lalaki, peperahan ka lang ng mga ‘yon!” Napikon ako: “Pineperahan mo din naman ako, a! Mas malaki pa.”

Tumahimik siya, tápos sabi: “Hindi lang pera ang habol ko sa ‘yo.”

Hindi ko na siya tinanong kung ano pa ang ibang habol niya. Bait? Siguro dahil iniisip kong mabait naman akong tao. Ganda? Hindi naman ako kagandahan masyado. Seguridad? Bakâ, dahil hindi na niya kailangan lumaboy sa kalsada. Kailangan pa rin ng pera para magkaroon ng seguridad.

Noong umpisa, madalas akong pagsabihan ng Mama ko na huwag akong tatanga-tanga; bigay ako nang bigay ng pera sa lalaki na hindi ko naman kaano-ano. Sabi ko, kung nag-asawa ako ng babae, gano’n din naman ang gagawin ko, mag-iintrega rin ako ng pera sa hindi ako kaáno-áno. Sa huli, napamahal na si Pitbull kay Mama. Lalo na nang makità niyang nagbibigay sa akin si Pitbull ng pera.

Ipinasok ko siya sa trabaho at ibinigay niya sa akin ang una niyang suweldo. Maliit, pero inintrega niya lahat, bago humingi

ulit sa akin. Nang minsang mawalan ako ng trabaho, umaalis siya ng bahay, pag-uwi, may dala nang ulam. Nag-aalala ako na bakâ nanghoholdap, sabi niya ang babà ng tingin ko sa kaniya. Nalaman ko na lang kalaunan na nagwa-washer siya sa mga kakilála niyang jeepney driver. Minsan, nagbenta siya ng dugo sa Bambang dahil alam niyang walang-wala ako.

Kapag kinuwenta ko ang lahat ng ibinigay niya sa akin, barya lang ang mga ito. Ang pinakamahal lang yatang naibigay niya sa akin ay ang suot kong singsing na silver na may pangalan naming dalawa; ipinagawa niya noong 11th anniversary namin. Alam kong medyo malaki rin ang nagastos niya sa isang Valentine’s Day, nang bumili siya ng rosas at isaboy ito sa kama pag-uwi ko. Mahal ang rosas pag Valentine’s.

Naisumbat ko ito minsan habang nag-aaway. Sabi kasi niya sa akin: “Nagbenta ako ng dugo para sa ‘yo! Walang laláking gagawa no’n, ako lang!” Isip-isip ko, ang yabang ng gago na ‘to, kayâ sabi ko: “Ipinagmamalaki mo ang 800 na bigay mo? Magkano ang motorsiklo? Gusto mong magkuwentahan táyo?”

Isa siguro iyon sa pinakamasakit na nasabi ko kay Pitbull: Magkuwentahan táyo.

Umiyak siya.

“Mahal mo ako, tapos kukuwentahan mo ako.”

Mula noon, kapag napipika ako tuwing nagpapabili siya ng sapatos dahil may liga sila ng basketball sa loob, kapag nagpapabili siya ng bagong boxers dahil butas na ang boxers

niya, iniisip ko na lang, ba't ba ako nagkukuwenta? Hindi ko naman madadala sa hukay ang pera. At saká, para saan ba at nagtatrabaho táyo kundi para sa ating mga pamilya. Lagpas 13 taon ko nang kasama si Pitbull, pamilya ko na siya, mahal. At lagi namang mahal ang magmahal dahil hindi lang pera ang itataya mo kundi ang buo mong sarili, ang buo mong búhay.

Hindi mura ang búhay. Hindi nagkukuwenta ang nagmamahal. Hindi dapat tinutuos ang ibinibigay. Kailangan ng pera kapag umiibig pero hindi pera ang lahat-lahat sa pag-ibig.

LIGAW

Bihira ang ligawán sa mga relasyong tulad nito. Madalas, mas nauuna ang sex. Meron din, 'yong, dadaanin mo sa regalo. O inom. Kuwentuhan. Text. Na mauuwi din naman kadalasan sa sex.

Nanliligaw ka lang sa mga tao na gusto mo talagang maging jowa, bagaman mukhang mali ang tawag na jowa dahil gáling ang salitang ito sa “short time” na naging “syota” at naging “jowa” kalaunan nang angkinin na ng mga bakla. Kapag nanliligaw ka, hindi ‘yon pang-short time. Gusto mo siyang makasáma nang matagal, gustong maging “katipan,” mula sa salitang ugat na “tipan” o kasunduan. Remember ang Bagong Tipan? Ang ibig sabihin noon ay bagong kasunduan ng Diyos at ng tao. Hindi bagong panti, tulad ng werpa at lodi. Sa Waray nga, ang isang tawag sa karelasyon ay “inggid” o “inggis” na mula sa Ingles na “engaged.” Sa Waray, kapag sinagot ka, engaged ka agad, kahit ayaw mo. Kayâ nga mas gusto ko ang “karelasyon” na unang ginamit ng mga aktibista at inangkin na ngayon ng mga kabit at pabebe.

Walang ligawáng nangyari sa amin ni Pitbull. Sabi ko nga, di ba, no'ng magkakilala kami, niyaya ko agad sa bahay

dahil wala siyang matirahan. Kayâ na-miss ko ang mga bulaklak at tsokolate. Sabagay, bihirang-bihira sa mga bading ang nakakaranas regaluhan ng mga tsokolate at rosas. Madalas, sila ang nagbibigay ng sapatos at bag. At pang-load, siyempre, para maka-textback ang nililígawan nila.

Kayâ madalas akong mag-inarte noong bago pa kami. Lagi kong sinasabi, lígawan mo naman ako. Siyempre, tumatawa lang si gago.

“Paano kita lilígawan e, asawa na kita.”

Isang buwan pa lang, asawa na? Hindi man lang pinaabot ng dalawa.

Naranasan ko lang ang lígaw nang medyo magtagal na kami, nang magsimula na kaming mag-away. Kapag galít ako, magluluto siya ng masarap na hapunan. O ititimpla ako ng kape at ilalapag sa desk ko habang nagsusulat ako. O kayâ naman, yayakapin niya ako kapag tulóg na at hahalikan. Kapag matindi ang away, mas matindi ang lígaw. Yayayain niya akong kumain sa labas o sa hotel magpalipas ng gabi. Kung walang pera, maliligo siya bago matulog at sakâ yayakap sa akin paghiga sa kama. Bumibigay naman agad ako. Tao lang ako. Marupok.

Pero hindi naman lígaw ang mga ito. Panunuyo ang mga ito kapag nagtatampo. Iniisip ko na lang na magkapareho naman ang kahulugan ng lígaw at suyo.

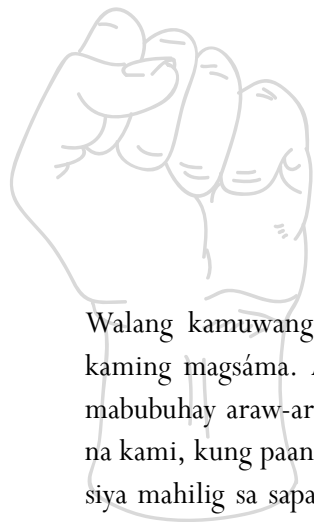
Ang pinakamalapit sa lígaw na naranasan ko ay noong mapasok siya sa loob. Halos araw-araw niya akong sinusulatan at

ibinibigay sa akin kapag dumadalaw. Madalas, pare-pareho lang naman ang laman: kung ano ang gagawin niya kapag nakalabas, kung gaano niya ako kamahal.

Nagliligawán daw para makilala ninyo ang isa’t isa nang husto, bago kayo mag-commit sa isa’t isa nang seryoso. Kapag matagal ba ang ligawán, magtatagal din kayo bilang magjowa? Siguro. Pero wala ngang lígaw-lígaw na nangyari sa amin, technically, dahil ang lígaw ay ginagawa bago maging kayo. Pero magkatipan pa rin kami hanggang ngayon.

Siguro, dahil araw-araw pa rin kaming nagliligawán at araw-araw ko siyang sinasagot. Dahil dito, araw-araw, bago ang jowa ko.

Hindi kayo magkakasawaan kapag nagligawán kayo habambuhay.

TINDIG

Walang kamuwang-muwang si Pitbull sa politika nang una kaming magsáma. Ang iniintindi lang niya, kung paano siya mabubuhay araw-araw sa kalsada; at kalaunan, nang magsáma na kami, kung paano pagagandahin ang motorsiklo niya. Hindi siya mahilig sa sapatos o damit. Motorsiklo lang. Buti na nga lang, motor lang ang káya niyang i-drive at hindi kotse. Kaloka kung nagpabili siya agad ng kotse. Lalo akong mamumulubi.

Umpisa pa lang, ipinakilala ko na siya sa mga barkada ko. Bukod sa mga kaibigan noong hayskul at mga manunulat, karamihan ng mga barkada ko, prinsipyadong tao: mga aktibista, dating aktibista na nag-lie-low, mga aktibistang napagod sa aktibismo kayâ pumasok na lang sa gobyerno at madalas naming kantiyawan na kinain na ng sistema. Na para bang hindi pa kami kinakain ng sistema hanggang ngayon (umaasa akong sana nga, hindi).

Sa mga inuman, naririnig siyempre niya ang usapan tungkol sa politika. Kapag lasing na, tungkol sa pilosopiya. Kapag lasing na lasing, tungkol sa mga syota at asawa. Nararamdaman kong hindi siya maka-relate, madalas, siya na lang ang tagaasikaso: tagabili ng alak, tagahanda ng pulutan.

Hindi puwede ito, sabi ko. Ayaw ko namang magkaroon ng partner na puro pag-ibig lang ang pag-uusapan. O sex. Nakakapagod din ang sex kapag araw-araw.

Kayâ sa pagitan ng pagtuturo sa kaniya na magbasá at magsulát, sinimulan kong buksan ang usapan tungkol sa politika. Sinikap kong ipaliwanag kung bakit ako sosyalista. Kung bakit may mga aktibista. Kung bakit may mga bagay na mas mahalaga sa búhay tulad ng katarungan, kalayaan, pagkakapantay-pantay. Sinimulan ko ang usapan pagkatapos manood ng paborito niyang *Mistah*—iyong dynamics ng sundalo. Bakit may nagrerebelde. Paborito rin niya ang *Sparrow Unit* na ang bida ay si Ronnie Rickets. Ipinaliwanag ko sa kaniya kung ano ang Sparrow, kung ano ang CPP, kung bakit nag-split ang kilusan, kung sino ang kaaway, kung bakit may uri. Hindi marahil niya maintindihan lahat, pero sigurado ako, alam na niya ngayon ang kaibahan ng uri sa uríng.

Hanggang sa mayaya ko na siyang sumama sa rally. Hanggang sa malaman niyang marunong akong humawak ng baril dahil sa ilang buwan kong paglagi sa bundok. Hanggang sa mangarap siyang mag-full time.

Lumabas ang pagkamakasariili ko: gusto mo lang magkabaril, ‘ka ko. Hindi mo naman talaga naiintindihan kung bakit kailangan magrebolusyon.

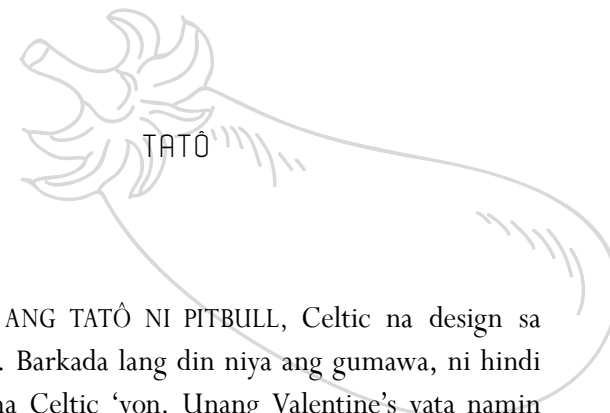
Noong eleksiyon, itinanong niya sa akin kung sino ang iboboto. Nakakiling siya kay Poe dahil si Poe ang manok ni Mama. Pero sinabihan ko siya: Duterte táyo!

Diktador din ako paminsan-minsan, lalo na sa mga taong mahal ko.

Noong huli kaming mag-usap, tinatanong niya ako, “Hindi ka pa ba nagsisisi na sinabihan mo akong iboto si Duterte?” Hindi ako makakibo. Mayabang ako kapag kaharap si Pitbull dahil alam kong mas mayabang siya. Madalas, hindi ko maamin ang mga pagkakamali ko sa kaniya.

“Basta,” sabi ko lang, “si Duterte ang presidente ko, pero hindi si Duterte ang bayan.”

Sabi niya habang niyayakap ako: “Ikaw ang bayan ko.”

ISA LANG DATI ANG TATÔ NI PITBULL, Celtic na design sa kaliwang kamay. Barkada lang din niya ang gumawa, ni hindi nga niya alam na Celtic ‘yon. Unang Valentine’s yata namin no’ng malaman kong nagpa-tatô siya ulit. Pag-uwi ko ng bahay, nakita kong may mga rose petals na nakasaboy sa kama. May ilang pirasong rosas din na nása mesa. Kinilig ako siyempre. Pero lalo akong kinilig nang maghubad siya ng damit. Tumambad sa akin ang kaniyang dibdib. Sa bandang kaliwa, naka-tatô ang pangalan ko.

“Gago ka talaga, pag naghiwalay táyo, ipapabura mo pa ‘yan.”

Sabi niya, “Wala nang hiwalayan ‘to.”

Kinilig naman ako. Sige na nga, ‘ka ko, keri na ‘yang tatô kahit na ayaw ko dati sa lalaking may tatô; tutal, may tatô naman ang mga taga-Samar at Leyte bago dumating ang mga Español, kayâ nga sila tinawag na Pintados.

Siguro, 5th year namin nang magpa-tatô siya ulit. Wala siyang trabaho, nanghingi sa akin ng pera. Nahulaan ko na, bibili ng anniversary gift. Gusto ko sanang awayin at sabihing magreregalo ka, sa akin din manggagaling ang pera. Pero

iniwasan ko na ang kumuda, tatal kung regalo ang bibilhin, ibibigay din naman sa akin.

Hindi ako nagkamali. Regalo nga. Pero hindi rosas o ang paborito kong tsokolate ang ibinigay niya kundi Vicks Vaporub. Hindi na ako nakapagpigil. Anniversary namin tapos Vicks lang ang ibibigay! Wala naman akong sipon!

Pero naghubad na naman ulit, kayâ hindi ako nakakibo.

“Lagyan mo nga ng Vicks ang likod ko,” pakisuyo niya, ang boses, inviting—

At tumambad sa akin ang bago niyang tatô: di ko alam kung anong klaseng design ‘yon. Basta nakita ko, sa ilalim ng design na hindi ko mawari kung ano, naka-tatô ang dalawang linya ng tula ko na paborito niya:

Ngunit ang sumpaa’y hindi lumalamig,
Habang tumatagal, lalong nagniningas.

Kinilig ako nang slight. Pero natawa. Nagkamali kasi ang tattoo artist. Namali ang ispeleng, pumatong ang isang guhit sa design kayâ naging letter /t/ ang small letter /l/. Nawa sak ang tula ko, nagmukhang “Ngunit ang sumpaa’y hindi lumalamig,/ Habang tumatagal, TALONG NAGNINIGAS. Parang “talong naninigas”!

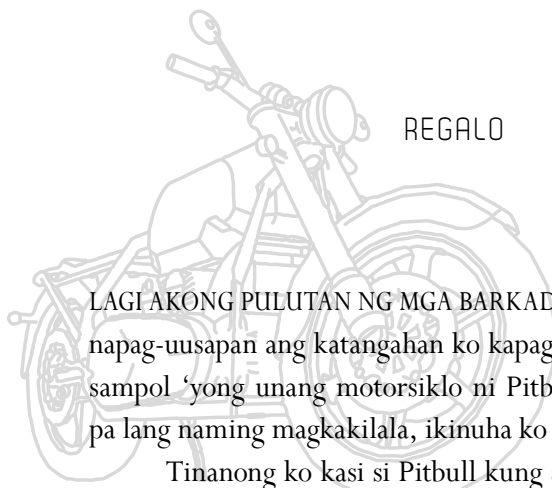
Muntik na kaming mag-away dahil hindi ko mapigilan ang tawa samantalang inaasahan niya siguro na iiyak ako dahil tiniis niya ang sakit maipa-tatô lang ang tula ko.

Ang totoo, bakâ nakatulong pa nga ang typo, maganda naman ‘yong “habang tumatagal, talong naninigas.” Kesa naman habang tumatagal, lalong lumalambot.

Nangako siya no’ng nakaraan na ipapa-tatô ang isang buong tula ko, para raw sa anniversary namin. Hindi raw siya ang pipili, kundi ako.

Sabi ko, “Susulat ako ng epic.”

Nagtanong siya kung ano ang epic. Tumawa ako. Sinuntok niya ako nang mahina sa braso. Hinalikan ko siya. “Huwag kang mag-alala,” sabi ko, “tanaga ang isusulat ko para hindi ka masaktan nang husto.”

REGALO

LAGI AKONG PULUTAN NG MGA BARKADA SA INUMAN, madalas napag-uusapan ang katangahan ko kapag nagmahal. Lagi nilang sampol ‘yong unang motorsiklo ni Pitbull. Pangalawang araw pa lang naming magkakilala, ikinuha ko kaagad siya ng motor.

Tinanong ko kasi si Pitbull kung ano ang pangarap niya. Sabi niya, motor lang. Natawa ako. Hindi siya nangangarap ng kadakilaan, ng immortality, o world peace—mga bagay na pinapangarap ng marami lalo na ng mga gustong mag-Miss Universe. Kayâ naisip ko, “Sus! motor lang palá!” Kinabukasan, ikinuha ko siya ng motorsiklo. Brand new.

Ang tanga-tanga mo, sabi ng mga barkada ko, paano kung itakbo niya ang motor? Sabi ko, e di itakbo niya. Sugal ang pag-ibig, p’re, sabi ko. Tumataya ako. Kapag nanalo, nanalo. Kapag natalo, e, di natalo.

Napapailing na lang ang mga barkada kong halos lahat macho: si Eros (Atalia), si Jowie, si Guwapo (Ferdinand Jarin). Bahala ka, sabi nila, búhay mo ‘yan.

Dahil nga stowaway si Pitbull at wala siyang gamit nang una kong makilala, binilhan ko siya ng pantalon, damit, maraming briefs, sando, shorts, sapatos. Sabi niya, buong buhay

niya, hindi pa siya nakaranas magsuot ng sapatos, kayâ ayaw niyang isuot, madalas mas gusto niya ‘yung Islander na blue. Napipilitan lang siya kapag may lakad kami.

Madalas naiinis ako kapag may bigay ako na hindi ko nakikitang suot niya. Napika ako minsan, mainit ang ulo ko dahil problemado ako sa pera. Inaway ko. Sabi ko, wala kang pagpapahalaga sa bigay ko. Bigay ako nang bigay sa ‘yo, wala ka namang binibigay sa akin kundi sakit ng ulo!

Hindi kami nag-usap nang ilang araw. Isang gabi, pag-uwi, may dala siyang groceries, may tinapay—iyong wheat bread na paborito ko. Tapos binigyan ako ng pera. Panggastos natin, sabi niya. Tinanong ko kung saan gáling, dumiskarte ako sabi niya. Nag-alala ako na bakâ nang-holdap si loko. Kayâ sabi ko, tigilan mo na ‘yang kadidiskarte. Gusto ko lang magbigay ng regalo, sabi niya, paano ako magreregalo sa ‘yo, e, wala akong trabaho. Naisip ko, para akong gago. Ano nga naman ang ireregalo niya sa akin kung wala siyang puwedeng ibigay. Kayâ ipinasok ko siya ng trabaho.

Sa loob ng 13 taon, nakaapat na motorsiklo si Pitbull. Palit nang palit kapag nagsawa na. Lagi akong pinapagalitan ng Mama ko: ano ka mayaman? Hindi ako kikibo. Hindi rin kikibo si Pitbull. Pero lagi’t lagi, reregaluhan ko siya ng bagong motor. Kapag tinatanong ako ng mga barkada kung bakit, sabi ko, gusto niya, e. Gusto ko rin.

Nito ko lang naalala iyong libro ng pilosopong French na si Marcel Mauss na *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Society*. Sabi ni Mauss sa pagbibigay ng mga kaloob, nakakakuha ng respeto ang nagbibigay, at napipilitan ang tumatanggap ng regalo na magbigay din ng kapalit. Kayâ may mga katuturang moral ang pagbibigay at pagtanggap ng regalo: pinatitibay nito ang mga relasyon, nagtitindig ito ng lipunan.

Naisip ko: minahal ba ako ni Pitbull dahil sa kabibigay ng regalo sa kaniya? Iniisip ko, ano namang masama? Ba't ba ang lalaki kapag nagbigay ng regalo sa babae, hindi natin kinukuwestiyon. Nagbibigay rin naman ng regalo ang babae sa lalaki di ba? Hindi nga lang motor.

Minsan, biniro ko siya: “Siguro kayâ ka nag-stay dahil sa motor, ano?”

Sabi niya, “Di naman kita mahal dahil sa motor lang.”

Dahil sa motor lang! “E, di kasama nga ang motor sa mga dahilan,” sabi ko.

Sabi niya, “Je, minahal kita dahil ikaw ang unang bumili sa akin ng sapatos, dahil hindi mo ako sinukuan kahit pasaway ako, dahil hindi mo ako iniwan kahit lumalayo ako sa ‘yo. Minahal kita dahil minahal mo ako.”

“Hindi mo naman ako kailangan mahalin dahil lang minahal kita,” katwiran ko. “Ang totoo, mahal kita kahit hindi mo ako mahal.”

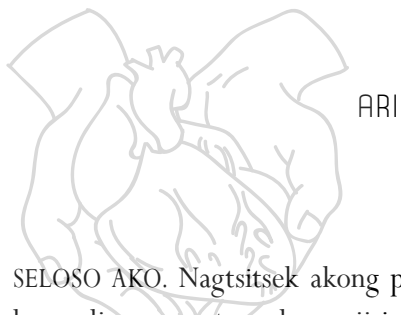
Sabi niya, “Je, natandaan mo noong wala táyong pera tapos sabi ko, dumiskarte ako?”

Natandaan ko—‘yon ‘yong unang beses na bumili siya ng groceries para sa bahay.

“Wala akong trabaho no’n, di ba? Sabi niya, hindi ko alam kung saan kukuha ng pera. Kayâ nagbenta ako ng dugo ko para may maibigay ako sa ‘yo. Noon pa lang, alam kong mahal na kita.”

“Gago ka!” sabi ko.

“Gago naman talaga ako,” sabi niya. “Hindi kitá mabibigyan ng kung ano-anong regalo, Je. Dugo lang ang káya kong ibigay sa ‘yo. ‘Yong búhay ko.”

ARI

SELOSO AKO. Nagtsitsek akong palagi ng cellphone, nagagálit kung di nasasagot agad, nag-iisip kung ano kayâ ginagawa ng gago na ‘to ba’t di ako sinasagot, nambababae siguro.

Babaero naman talaga si Pitbull. Kayâ todo bantay ako. Mahirap na maagawan ng iba. Pero kalaunan, naisip ko, kahit ano’ng bantay ko kung magloloko, magloloko. Tsaka ba’t ba lagi kong iniisip na maagawan ng jowa. Hindi naman bola si Pitbull na basta-basta na lang paaagaw o papayag na mapasa sa iba.

Naisip ko ito nu’ng sabihin sa akin ni Pitbull na “Sa ‘yo lang ako, Je.” Nag-aaway kami noon, hinablot ko ang cellphone niya at ibinalibag sa sahig in a dramatic manner. Minsan talaga, walang subtlety ang akting ko, parang Charito Solis na laging high strung. “Ba’t ka ba takot na takot na mawala ako? Sa ‘yo lang ako, Je,” sigaw niya.

Ako naman ang natakot. Seryoso siyang nakatingin sa akin, at alam kong di siya nambobola dahil di siya nakakatingin sa akin nang diretso kapag nambobola o nagsisinungaling. Sa tagal ng panahon na gusto ko siyang ariin, nabigla ako nang bigla niyang ibigay ang sarili sa akin. Well, matagal na niyang ibinigay

ang katawan niya, pero katawan lang ‘yon, andaming katawan. ‘Yong sa ‘yo lang ako, iba ‘yon.

Na-guilty siguro ako dahil ang yabang ko na Marxista ako—na naniniwala ako na eventually, dapat mawala ang pribadong ari-arian, tapos heto ako, gusto ko siyang ariin, na para bang bagay siya na puwede kong itago at susian.

Hindi nawala ang selos ko pagkatapos noon. Nabawasan lang. Pero nang magtagal, naging madalang ang pagtingin ko sa cellphone niya. Hanggang sa unti-unti, naramdaman kong di ko na iniisip kung nambababae siya o mambababae. Kahit pa mamakla. Naisip ko, kung gusto niyang iwan ako, e di iwan. Kung saan siya masayá.

Hindi ko alam kung dahil sa isang araw, bigla na lang akong naging siguradong-sigurado na mahal niya ako. Hindi dahil sa gusto niyang ariin ko siya, kundi dahil sa ayaw kong ariin siya. Gano’n yata ang pagmamahal—hahayaan mo ang kapareha mo na magpasya kung mananatili o lilisan dahil lagi táyong walang kontrol sa iba, káya lang nating kontrolin ang ating mga sarili.

Noong nakaraang Sabado, inisa-isa na naman ni Pitbull ang mga gagawin niya kapag magkasáma na kami.

“Hinding-hindi na ako papayag na magkahiwalay táyo.”

Sabi ko, “Kung gusto mong mag-asawa ng babae, susuportahan kita.”

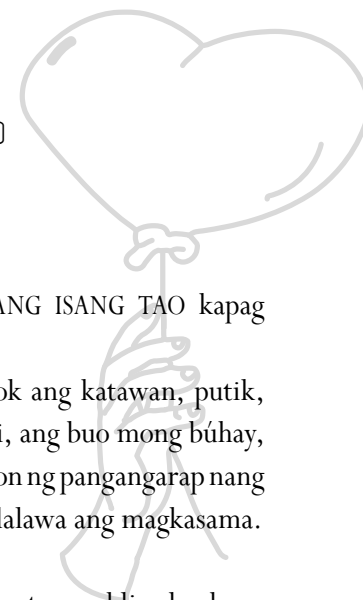
Nagalit si gago. “Tanga ka ba, sa ‘yo lang ako.”

Inulit na naman niya ‘yung sinabi niya sa akin dati: “Sa ‘yo lang ako.”

“Hindi,” sabi ko, “puso mo lang ang sa akin, hindi ang buo mong pagkatao.”

Ngumiti si loko. Sabi niya, “Gago, wala akong silbi kung puso ko lang ang nása ‘yo.”

MALALAMAN MO

MALALAMAN MO KUNG MAHAL MO ANG ISANG TAO kapag ibinigay mo na ang sarili mo sa kaniya.

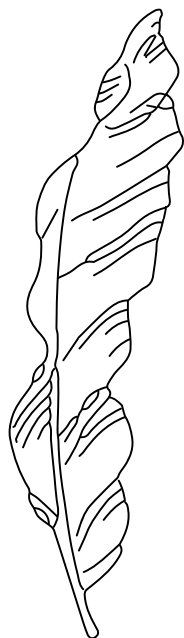
Hindi katawan lang dahil marupok ang katawan, putik, madaling bumigay. Pero ang buong sarili, ang buo mong búhay, mahirap ibigay ‘yon, nangangahulugan iyon ng pangangarap nang sabay, pag-imagine ng búkas na kayong dalawa ang magkasama.

Commitment ang pag-ibig.

Kapag nag-commit ka sa isang tao, obligado kang panindigan ang commitment kahit wala nang abs ang partner mo, kahit daddy bod na, kahit di kayo madalas magkasama, kahit madalas, nakakairita siya, kahit wala ka nang kilig na nadarama.

Dahil hindi naman kilig lang ang pag-ibig.

Kapag nagmahal ka, minamahal mo ang lahat kasáma ang lumbay at ligaya, ang pait at tamis, ang asim at saklap ng búhay na mahirap pero gumagaan dahil may katuwang kang nagpapasan ng mga bagay gaano man kabigat ang mga ito.

TUWANG

tu•wáng *png*: pagtulong sa gawain. *pnr*: dalá-dalá, nakasalalay, o nakalagay sa dalawa o magkabilang gilid.
—UP Dik

GUMAGAAN ANG BÚHAY KAPAG MAY KATUWANG. Hindi kasama lang, dahil maaari kang magsama ng kahit sino habang nilalakbay ang biyahe ng buhay. Hindi katulong dahil ang tulong ay hindi araw-araw na ibinibigay. Ang katuwang ay palagian at patuloy mong kasáma hanggang kamatayan.

Hindi na natin ginagamit ang “tuwang” nang hiwalay sa “ka”—“katuwang”. Pero matandang salitang Tagalog ang “tuwang.” Sa 1860 *Diccionario* nina Noceda at Sanlucar, ang orihinal na ibig sabihin ng *touang* ay “*cargar entre dos con palanca*”—“pasanín ng dalawa gamit ang pingga.” Sa panahong wala pang sasakyan at kailangan buhatin ang mga bagay, importante ang pingga—bára (*bar*, kadalasan ay kawayan) na nakapatong sa balikat ng dalawang tao. Sa gitna ng bára, nakalagay ang bubuhating mabigat na bagay, tulad nito:

[drawing ng pingga na buhat sa balikat ng dalawang tao]

Dahil ang búhay ay habampanahong pagpasan ng samot-saring bigat, kailangan mo ng isa pang balikat. Gumagaan ang anumang bagay gaano man ito kabigat kapag sabay ninyo itong binabalikat.

Kasáma mo ang katuwang hindi lámang para pagaanin ang malalaking pasanin sa búhay. Makikita ang tuwang sa mga mumunting gawain sa araw-araw: sa kapeng itinitimpla para sa iyo tuwing umaga habang nagluluto ka ng almusal; sa niluto niyang ulam, habang ikaw ay nagsasampay ng mga nilabhan; sa maliliit na pagsisikap upang maibsan ang págod mo sa maghapon at magdamag.

Hindi ang tuwang ang pag-ibig, kundi ang pingga na sabay ninyong binubuhay para pagaanin ang bigat ng ano mang bagay.

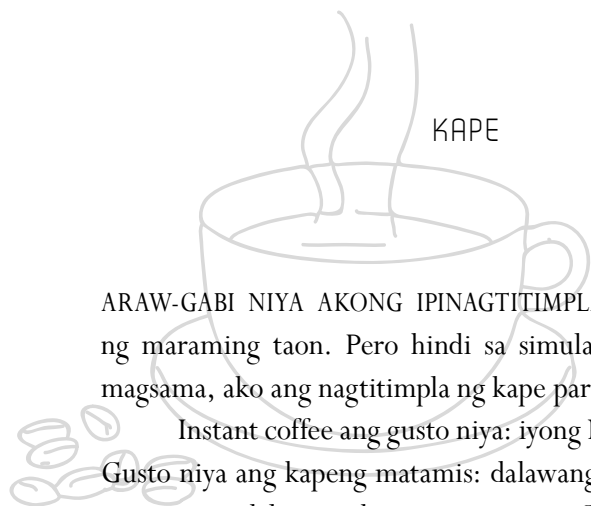
Puwedeng gamitin ang pingga nang mag-isa. Hahanapin mo ang gitna ng pingga na kinasasabitan sa magkabilang dulo ng bagay na kailangan mong pasanín, ipapatong ito sa iyong balikat, sisiguruhin na timbang ang magkabilang bigat, at saká ito bubuhatin—

[drawing ng pingga na isa lang ang may buhat]

Mahirap magpingga kung ikaw lang mag-isa, lalong bumibigat ang mga bagay dahil dumodoble ang timbang ng iyong pasanin. Mabigat ang pag-ibig na hindi mutual, kapag ikaw lang ang nagmamahal, at hindi ka minamahal.

Kapag nakaramdam ka ng bigat sa anumang relasyon, kailangan mong tingnan kung pinapasan pa ng katuwang mong balikat ang kabiláng dulo ng pingga o iniwan ka na niya dahil siya man ay nabibigatan.

Hindi dapat mabigat ang pagmamahal. Nagdadalá ang pag-ibig ng gaan kayâ laging lumulutang ang ating mga pakiramdam.

ARAW-GABI NIYA AKONG IPINAGTITIMPLA NG KAPE sa loob ng maraming taon. Pero hindi sa simula. Nang una kaming magsama, ako ang nagtitimpla ng kape para sa kaniya.

Instant coffee ang gusto niya: iyong Nescafe na nása istik. Gusto niya ang kapeng matamis: dalawang kutsarang asukal sa isang mug, dalawang kutsarang cream. Gusto niyang creamy ang kape niya, hindi tulad ko na dati, halos hindi naglalagay ng asukal sa kape, wala ring cream dahil nasusuka ako sa mga bagay na creamy.

Noon ‘yon.

Maarte ako sa kape dati. Hangga’t maaari, ayaw ko ng instant. Nang makatikim kasi ako ng brewed coffee, nasanay na akong mag-brew. Paborito ko ang kapeng Kalinga, Sagada, o Benguet. May kung anong kakaibang lasa at aroma ang mga kape mula sa Cordillera, siguro dahil itinanim sa bundok, malamig ang paligid, kayâ banayad ang lasa na nag-iiwan ng kakaibang sipa. Kung wala akong makuhang kape mula Cordillera, kapeng barako ang iniinom ko mula sa Batangas. Medyo maasim ang barako pero matapang ang amoy at ang lasa. Gusto ko lagi ang matapang, sa tao man o sa kape.

Si Pitbull lang ang matapang, hindi ang kapeng gusto niya. Magkaiba kami ng taste sa kape dahil ang alam lang niyang kape, iyong instant. Hindi siya umiinom ng mula sa giniling na kape. Naaalala niya siguro ‘yung giniling na kape na ibinudbod sa sugat niya nang masugatan siya dahil ipinatong ng Mama niya ang itak sa batok niya. Pakiramdam ko, naa-associate niya ang giniling na kape sa pagpapaampat ng dugo.

Tamad siyang mag-brew, ayaw niya ng mga bagay na komplikado. Kayâ nang una niya akong timplahan ng kape, nag-init lang siya ng tubig, naglagay ng instant na kape sa tasa, asukal, at creamer. Hindi ko naman matanggihan. Nag-effort na nga ‘yong tao, tatanggihan ko pa? Bakâ magalit.

Ininom ko ang kape kahit na matamis. Masarap ang timpla mo, sabi ko, kahit naduduwal ako sa cream. At dahil nasabi ko nang masarap, ‘yon at ‘yon na ang timpla niya. Gusto ko siyang utakan, sabi ko, huwag mo na akong ititimpla ng kape, ako na lang magtitimpla ng kape ko. Sabi niya: “Ito na nga lang magagawa ko para sa ‘yo...”

Kayâ ayun, nagtiis ako sa kaiinom ng kapeng parang arnibal.

Hanggang sa hindi ko na talaga matiis. At dahil “ang pagsasabi ng tapat ay pagsasama nang maluwat,” sinabi ko sa kaniya na nasusuka ako sa cream at ayoko ng maraming asukal, short of saying na ayoko sa timpla niya. Naintindihan n’ya ‘yong sa cream, dahil hindi rin naman siya sanay na umiinom

ng kapeng may creamer, ang kape sa kaniya ay kape lang. Pero ‘yong asukal—

“Sinong matinong tao ang iinom ng kapeng walang asukal,” sabi niya. “Ang pait-pait!”

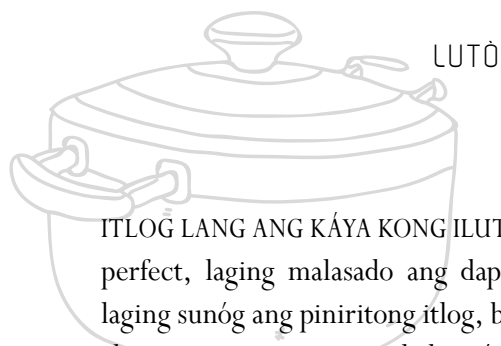
“I drink my coffee bitter,” sabi ko sa kaniya. Dahil mapait ang búhay. Kung gusto ko ng matamis, kakain na lang ako ng asukal.

Hindi ko sinabi ‘yong tungkol sa mapait ang buhay. Interior monologue ko lang iyon.

Sagot niya lang sa akin, “H’wag kang Ingles nang Ingles, hindi kitá maintindihan.” Nagtimpla siya ulit ng bago, wala nang cream. Pero matamis pa rin. Hindi ko na na nagawang hindi inumin. Bakâ magalit dahil sayang ang kape.

Mula noon, hindi na halos ako nagtitimpla ng kape para sa kaniya. Pagkagising, didiretso kaagad ako sa writing desk para magsulat. Ilalapag na lang niya ang kape sa mesa. From time to time, habang nagsusulat, itatanong niya kung gusto ko ng kape, kapag tumango ako, magtitimpla siya. Sa gabi, dahil mas late akong matulog kapag may deadline, nagtitimpla siya ng kape para sa akin bago siya humiga at maunang matúlog. Kapag gusto niyang sabay kaming matúlog, hindi niya ako titimplahan ng kape. Uupo siya sa tabi ko at pagmamasdan ang isinusulat ko. Maasiwa ako siyempre dahil hindi ako sanay na may tumitingin kapag nagsusulat (kahit na alam kong hindi niya ito nababása). Kayâ papatayin ko ang computer at sasamahan siya sa kama.

Nasanay ako sa instant coffee dahil sa kaniya. At matamis pa rin naman ang kape ko ngayon, kahit na hindi na siya ang nagtitimpla. Pero parang may kakaibang tabang ang kapeng iniinom ko sa gabi man o umaga, parang higit na mapait, may kakaibang pakla. Nag-iiba talaga ang lasa ng kape kapag siya ang may gawa, parang mas nagiging higit na masarap kaysa sa kapeng barako, Benguet, man o Sagada. Inom pa rin ako nang inom ng kape nang makulong siya. Pero ibá, ibá ang lasa ng kape kapag hindi siya kasáma.

ITLOG LANG ANG KÁYA KONG ILUTÒ, madalas, hindi ko pa ma-perfect, laging malasado ang dapat sana ay hard-boiled egg, laging sunóg ang piniritong itlog, binate man o hindi. Hindi rin ako marunong magsaing, kahit gámit ang rice cooker. Nakaasa ako sa Mama ko para sa kakainin. Sabi ni Pitbull, magugútom ako kapag nag-isa at walang pera para kumain sa labas.

Kayâ siya ang naglulutò. Ang problema, magkaiba kami ng mga gustong pagkain. Halimbawa, sa isda—na paborito ko mula nang magsimulang tumaas ang blood pressure ko—ang gusto niya ay tilapia, dalag, o hito. Lumaki ako sa isang bayan na malapit sa dagat, naging mangingisda ang Papa ko nang tumira kami sa Roxas, isang baryo sa Mondragon, Northern Samar na nakaharap sa San Bernardino Strait. Kayâ sanay ako sa isdang alat, hindi ako kumakain, hangga't maaari ng isdang tabang. Lumaki si Pitbull sa isang probinsiya na landlocked: malayo ang Nueva Ecija sa dagat, ilog ang nakapalibot sa kanilang barangay, kayâ isdang tabang lang halos ang kilalá niya. Nang magkakilála kami, ni hindi pa siya nakakatikim ng lapulapu, pampano, o samaral.

Dahil gulay ang kalakhang produkto ng Nueva Ecija bukod sa palay, mas partial si Pitbull sa gulay. Mahilig din ako sa gulay, pero hindi ako kumakain ng gulay nang hilaw, hindi tulad niya na isinasawsaw lang ang mustasa sa buro. Ang pagbuburo ay isang uri ng pag-iimbak ng pagkain sa pamamagitan ng pagbubulok sa asin. Karaniwan itong ginagawa sa isda, pero puwede ring iburo ang hipon. Ginagawang sawsawan ang buro sa hilaw na mustasa, nilagang talong, o okra, madalas itong ulamin ni Pitbull kapag umuuwi kami sa Nueva Ecija.

Kapampangan lang at mga Tagalog sa ilang bayan ng Bulacan na malapit sa Pampanga ang karaniwang nagbuburo. Walang buro sa Batangas at iba pang probinsiyang Tagalog. Acquired taste ito, parang pagkain ng durian dahil may distinct na amoy ang buro na parang panis, maasim, dahil sa fermentasyon ng kanin. Burong dalag ang paborito ni Pitbull. Natuto akong kumain ng buro dahil sa ex kong Kapampangan. Pero hindi ako kumakain ng dalag.

Ibang-iba ang pagkain ko bilang Waray sa pagkain na nakasanayan ng Tagalog na si Pitbull. Mas partial ako sa sariwang isda o gulay na *nilapwahan*: itinambog lang sa kumukulong tubig na may kalamansi o batwan—isang uri ng bunga na kulay berde, maasim at ginagamit na pampaalis ng lansa. Marami nito sa Kabisayaan at Mindanao. Ayaw niya sa pagkain na nakasanayan ko: sa kuyóg, sisí, at ginamos na staple na sawsawan sa Samar. Ang kuyóg at ginamos ay maliliit na isda

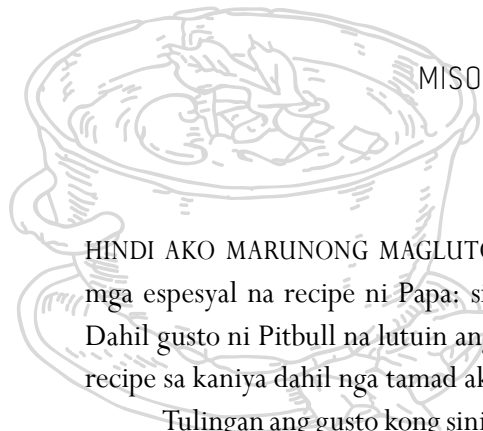
na inasnan at binagoong, ang sisi' ay inasnang maliliit na talaba na makukuha sa mga batuhan na lumilitaw kung kati sa gitna ng dagat. Ayaw niya sa mga sawsawang ito, ang alam lang niyang sawsawan bukod sa bagoong alamang ay halubaybay—bagoong na mula sa katas ng dilis. Hindi niya gusto ang lutòng Bisaya ni Mama. Isa pa ito siguro sa dahilan kung bakit napilitan siya na maging tagalutò sa bahay.

Noong una, iyong mga lutò lang na alam niya: prito, nilaga, sinigang. Tinanong niya ako kung ano ang paborito kong ulam, sabi ko, sinigang sa miso. Hindi niya alam kung ano ang miso.

Naging paborito ko ang sinigang sa miso dahil kay Papa. Dalawa ang natatanging recipe ng tatay ko, ang manok na pinaupo sa asin at sinigang sa miso. Dahil mahirap at matagal lutuin ang manok na pinaupo sa asin, inihahahanda lang ito tuwing Pasko o Bagong Taon. Ang sinigang sa miso ang mas madalas ihain sa bahay. Paborito ko ang sinigang sa miso na tulingan o tambakol. Ayaw ni Pitbull sa tulingan dahil nakalalason daw. Ang Mama ko ang nagturo sa kaniya kung paano mamimili ng tulingan na sariwa dahil nakalalason naman talaga ang tulingan na bilasa.

Kalaunan, natuto akong kumain ng paborito niyang buro at hilaw na mustasa. Natuto siyang kumain ng nilapwahan at magsawsaw sa kuyóg, at ginamos. Iyong sisi', hindi talaga niya ma-take, hindi rin niya ako pinipilit na kumain ng dalag o hito, alam niyang mag-aaway kami. Pero naging paborito niya ang

tambakol o tulingan na sinigang sa miso. Isa ito sa mga putahe na lagi niyang naalala habang nása loob, hinahanap-hanap niya. Nagsalikop ang dila namin ni Pitbull habang nagtatagal. Hindi nagsanib nang lubos dahil may mga pagkain pa rin naman ako na ayaw niya at may mga pagkain siya na hindi ko kakainin kahit pilitin niyang isubò sa akin. Pero kapag umiibig, kahit paano, nagkakaroon ng pagtatagpo ang inyong mga panlasa, nagsasálo ang pait, ang pakla, ang alat, at ang tamis sa dila ninyong dalawa.

HINDI AKO MARUNONG MAGLUTÒ pero kabesado ko ang isa mga espesyal na recipe ni Papa: sinigang na tulingan sa miso. Dahil gusto ni Pitbull na lutuin ang paborito ko, ipinása ko ang recipe sa kaniya dahil nga tamad akong maglutò.

Tulingan ang gusto kong sinigang. Kung walang tulingan, tambakol. Ayaw ko ng bangus kahit ito pa ang pambansang isda. Pakiramdam ko, masyadong creamy, at ayaw ko sa mga bagay na creamy.

Dahil totoong nakalalason ang tulingan kapag bilasa, kailangan makintab ang isda, mapula ang hasang, hindi matigas na matigas dahil elado, hindi rin malambot dahil tiyak na lamog na ang laman nito. May paniwala na nása buntot ang lason ng tulingan kayâ tinatangal ang buntot ng tulingan. Hindi pinuputol ng kutsilyo kundi iniikot nang ilang ulit saká hahatakin para sumama ang ilang laman at dugo.

Nagkakasundo kami ni Pitbull na sa palengke bumili ng isda o karne. Ayaw namin ng pagkain na frozen na itinitinda sa supermarket. Si Mama ang madalas na namamalengke sa bahay, minsan, kaming dalawa ni Pitbull. Pero hindi lagi, iniawasan namin dahil madalas kaming mag-away. Ikot daw kasi ako

nang ikot sa palengke at panay ang bili ng kahit ano. Ayaw niya nang namimili nang matagal, ayaw na bumibili ng hindi naman kailangan.

Para hindi malansa, ipiniprito muna ang tulingan, iyong tama lang, hindi lutóng lutò dahil ilulutò pa rin naman ito.

Maggisa ng bawang, sibuyas, luya, at kamatis. Mas gusto ko ang kamatis na hinog na hinog, mas makatas. Pero dahil ayaw ni Pitbull ng kamatis na duròg, hinahayaan ko na siyang gumamit ng kamatis na manibalang.

Kapag translucent na ang sibuyas, puwede nang isama ang miso. Dapat amuyin ang miso para masiguro na hindi ito panis. Ihahalo ang miso sa lahat ng ginisang sangkap hanggang maging golden brown. Pagkatapos, puwede nang lagyan ng tubig.

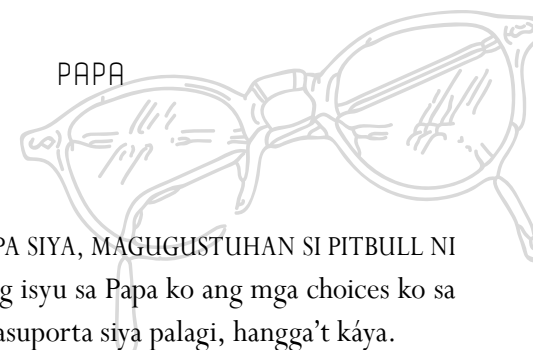
Kapag kumulo, ilagay ang tulingan. Lutuin munang mabuti ang isda bago timplahan ng asin. Lagyan ng vetsin. Ayaw ni Pitbull ng pagkain na ma-vetsin, pero hinahayaan ko siyang gumamit ng kamatis na manibalang, kayâ pumapayag na siyang mag-vetsin dahil sa akin. Give and take naman lagi ang relasyon, kahit na sa pagkain.

Dalawa ang puwedeng gamiting pampaasim sa sinigang: kamias o sampalok. Hangga't maaari, gusto ko ang dinurog na sampalok. Pero kung wala, mas mabuti ang kamias. Kung walang-wala, iyong pampaasim na nása sachet na nabibili sa tindahan.

Saká lang dapat ilagay ang mustasa. Maraming mustasa.

Namaster na ni Pitbull ang pagluluto ng recipe ni Papa. Patay na ang Papa ko ang makilala ko si Pitbull. Pero tuwing titikman ko ang sinigang sa miso na niluto niya, naalala kong muli ang tatay ko.

Sabi ni Pitbull nang una kong purihin ang lutò niya dahil kuhang-kuha niya ang timpla ng tatay ko: “Kung buháy pa ang Papa mo, Je, sigurado, magugustuhan niya ako.”

SIGURO, KUNG BUHÁY PA SIYA, MAGUGUSTUHAN SI PITBULL NI PAPA. Dahil hindi naging isyu sa Papa ko ang mga choices ko sa búhay kahit kailan, nakasuporta siya palagi, hangga’t káya.

Porter ang Papa ko sa North Harbor sa Maynila, tulad ni Pitbull, hindi rin halos siya marunong sumulat at bumása. Naglayas siya mula sa kaniyang bayan sa Aroroy, Masbate noong bata pa, sumakay ng barko nang walang tiket. Sa Pier siya napadpad, doon na tumanda.

Nang magkolehiyo ako, alam kong nag-aalala siya na hindi niya ako kayang tustusan. Dahil ang totoo, hindi pangmahirap ang UP. Alam kong hindi sapat ang kità niya sa pier, kayâ siniguro ko sa kaniya na káya kong paaralin ang sarili. Alam kong mahirap ito para kay Papa dahil maangas siya, macho; Tarzan nga ang palayaw niya dahil sa laki ng katawan niya. Kung káya rin lang niyang itaguyod ang mga anak, hindi niya ako hahayaang dumiskarte nang mag-isa para makapag-aral.

Kayâ, sabi ko, sagot pa rin naman niya ang báon ko sa eskuwela. Nakiusap lang ako na mag-file siya ng Income Tax Declaration.

Hindi pa siya nag-file ng tax kahit kailan, ayaw na ayaw niya na nagpi-fill out ng kung ano-anong form. Alam kong nahihiya siya na malaman ng iba na hindi niya kayang punan ang mga impormasyong hinihingi sa kaniya. Pero kumuha siya ng ITR dahil kailangan ko para sa financial assistance program. Ginastos niya ang kahuli-hulihang pera para ipambayad sa penalty para sa late filing ng ITR. Gusto kong awayin ang BIR dahil siningil pa nila ang Papa ko kahit wala nang natira sa kaniya. Pinigilan lang niya akong mang-away. Pinigilan ko rin ang sarili dahil bakâ matilian ko ang BIR.

Noong buháy pa si Papa, takót na takót akong malaman niya ang sexual preference ko. Kayâ matagal bago ko nadadalá ang mga karelasyon ko sa bahay, kahit na puwede ko naman silang dalhin dahil tambayan naman ang bahay ng mga barkada ko na puro macho, feeling ko, hindi halata kung ipakikila ko ang jowa ko bilang kabarkada o katrabaho.

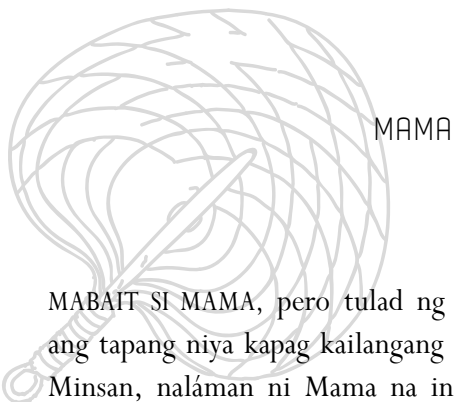
Kapag may bago akong jowa (hindi naman marami ang naging jowa ko), bago ko dalhin sa bahay, lagi kong ibinibilin na huwag tatanggi kapag tinagayan, maghanda sa mga kuwento niyang paulit-ulit na karamihan ay tungkol sa akin, dahil madalas akong ipagyabang ng Papa ko. Kapag handa na ang kanilang bahay-alak at handa na rin silang makinig sa mga kuwentong lasing, saká ko sila isinasama sa bahay. Iyong bumabagsak sa test ni Papa, bini-break ko at hindi na binabalikan. Kahit na gaano

kaguwapo. Bagsak sa akin ang mga laláking babagsak sa inuman challenge ng tatay ko.

Nang mamatay si Papa, nag-emote ako dahil hindi ko nasabi sa kaniya na ang lalaking nakikitúlog sa bahay ay hindi ko kaibígan kundi ká-ibigán. Sabi sa akin ng Mama ko: “Huwag ka nang umarte, alam naman ng Papa mo. Ikaw na lang ang nag-aakalang hindi pa niya alam.”

Alam niya. Pero kahit kailan, hindi niya ako sinita. Iniisip ko tuloy, hindi kayâ nakikipag-inuman siya at nakikipagkuwentuhan sa mga jowa ko para kaliskisan ang mga ito?

Kung buháy si Papa, papasá kayâ si Pitbull sa kaniya? Siguro, dahil pareho silang stowaway, parehong maangas, parehong proud na proud sa akin. Higit sa lahat, kuha ni Pitbull ang lasa ng kaniyang sinigang. O bakâ hindi rin siya magsalita, hindi kumibo, tulad ng hindi niya pagkibo tungkol sa mga laláking umakyat at iniakyat ko sa bahay. Bakâ ang mismong hindi pagkibo ang tanda kung gaano niya ako kamahal.

MAMA

MABAIT SI MAMA, pero tulad ng lahat ng Nanay, lumalabas ang tapang niya kapag kailangang protektahan ang mga anak. Minsan, naláman ni Mama na inaaway ako ni Pitbull dahil nagseselos sa isang machong barkada ko na madalas dumalaw sa bahay. Sinigawan niya si Pitbull: “Bago ka pa makilála ni Jerry, barkada na n’ya mga barkada n’ya.” Winarningan siya ni Mama: “Kapag nakità ko pa ulit na sinaktan mo ang anak ko, papatayin kita!”

Alam ni Pitbull na hindi siya gusto ni Mama, mas boto si Mama kay Baguio Boy, at sa mas nauna kong Kapampangan jowa. Hindi tulad ni Papa na hindi kailanman nakialam sa personal na búhay ko, pakialamera ang Mama ko. Kahit alam niyang hindi ko bet ang mga inirereto niya sa akin, dahil mas gusto ko iyong kapitbahay namin na namumutok ang muscles, lagi pa rin siyang nagpaparinig kung kailan ako mag-aasawa, na importanteng magkaanak para may mag-alaga sa akin pag tumanda. Na para bang nag-aasawa ka at nag-aanak para may mag-alaga sa ‘yo. Siyempre, hindi ko puwedeng sabihin ito, baka magtampo at isipin na hindi ko siya aalagaan.

Kapag may bago akong jowa, kinakaliskisan niya. Hindi naman literal na humahawak ng kutsilyo para takutin ang mga dumadalaw sa bahay; hindi siya kumikibo agad, sipat-sipat lang muna, usap-usap, tanong-tanong: saan nakatirá, sino ang pamilya, may trabaho ba. Feeling ko tuloy minsan, feeling niya, dalaga ang anak niya. Nang una niyang makita si Pitbull, wala nang usap-usap, may hatol na agad—

“Pipili ka rin lang, mukha pang taong-grasa. Balikan mo ‘yong taga-Baguio, guwapo na, mukhang mabait pa; professional, may trabaho, e, ‘yan, mukhang hihingi lang ‘yan nang hihingi sa ‘yo ng pera.”

Pero matigas ang ulo ko. Kayâ hindi ko na lang siya kinikibo. Dedma.

Ang problema, mas matigas ang ulo niya.

Matapang si Mama, true-blue Waray, walang sinasanto pati na ang astig kong Papa. Noong bata pa ako, hiniwalayan niya si Papa, umuwi siya sa Samar nang mag-isa, bitbit ako na wala pang isang taon nang panahong iyon. Sinundan ni Papa si Mama sa Samar, gustong pauwiin ng Maynila. Pero ayaw sumama ni Mama, kayâ napilitan si Papa na sa Samar tumira. Hindi nagpakasal ang Mama ko kay Papa kahit anong pilít sa kaniya, sa panahong nakahihiya ang magsama sa isang bubong nang hindi kasal. Katuwiran ng Mama ko: “Istorbo lang ‘yang kasal, pag nag-away kayo, mahihirapan pa kayong maghiwalay. Kung mahal, mahal; kung magtatagal, magtatagal!”

Gano'n katigas ang ulo niya.

At dahil like mother, like son, mula nang tumira si Pitbull sa bahay, may undeclared war kaming dalawa.

Walang attempt si Mama na itago ang pagkainis niya kay Pitbull. Kapag nahulíng bumangon si Pitbull sa kama, sisigaw siya: "Malas sa búhay 'yong túlog nang túlog!" Kapag nakikità niyang inihahanda ko ang damit ni Pitbull bago maligo, sasabihin niya: "Ba't ikaw pa naghahanda n'yan, ano 'yan bata?" Kapag wala akong pera, sisisihin niya ang bagong motorsiklo ni Pitbull. Lagi siyang nagpapaalala: "H'wag kang bigay nang bigay." Hindi siya naniniwala na may forever—"Kapag wala ka nang pera, iiwan ka rin n'yan." Hindi ko masabi sa kaniya na hindi naman forever ang habol ko. Gusto ko lang lumigaya, kahit saglit. Pero siyempre, hindi ko ulit sinabi ito sa kaniya. Tákot ko lang masabunutan.

Kapag wala ako, umaalis si Pitbull sa bahay at tumatambay sa labas. Iniiwanan ko siya ng pera para makakain sa karinderya. Bumabalik lang siya kapag umuwi na ako.

Unang Pasko naming magkasáma nang manghingi sa akin si Pitbull ng pera, bibili raw ng regalo. Akala ko para sa akin, bigay naman ako. Pero wala akong regalong natanggap no'ng mag-Pasko. Para kay Mama pala ang binili niyang regalo dahil alam niyang Pasko ang birthday ng nanay ko. Pero mukhang hindi niya napabilib si Mama.

"Gáling din sa 'yo 'yan, e. Saan naman kukuha 'yan ng pera"

"Ma, at least nagregalo. Pera lang ang ibinigay ko, 'yong regalo galing sa kaniya."

Alam ni Mama na hindi ako mahilig magregalo kahit birthday niya, kayâ alam kong alam din niya na kay Pitbull nga galing ang regalo. Pero wa epek yata. Mukhang hindi nadadaan si Mama sa mga rega-regalo.

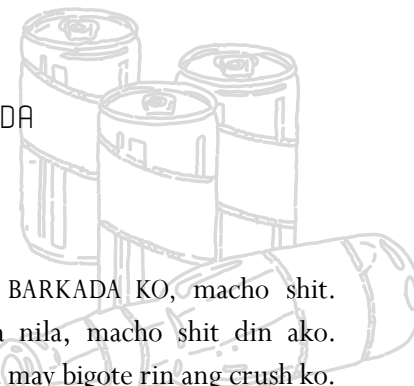
'Yon ang akala ko.

Unti-unti, napansin kong nakakakain na si Pitbull sa bahay kahit wala ako, niyayaya na siyang kumain ni Mama. Nabawasan ang mga parinig, lalo na nang makita niyang naglalaba si Pitbull, nagsasaing, nagluluto, nag-e-effort na mapalapit sa kaniya kahit paano. Hanggang sa Mama na rin ang tawag niya kay Mama.

Nang magtrabaho si Pitbull sa isang pabrikang malapit sa amin, si Mama na ang nag-aabala ng pagkain niya. Minsan, pag nag-aaway kami ni Pitbull dahil ako naman ang nagseselos, siya pa ang nagsasabi sa akin na huwag masyadong maghigpit, hindi na bagay sa matatanda ang nagseselos. Maiinis ako, hindi dahil sa pag-imply na "matanda" na ako, kundi dahil sa pakiramdam ko, mas kampi pa siya kay Pitbull kaysa sa akin. Ngayong wala si Pitbull, siya ang bantay ko. Kapag may tumatawag sa akin nang madalas, nagagalit siya: "Sino ba 'yang tawag nang tawag sa 'yo?" Ayaw na ayaw niyang lumalandi ang anak niya sa iba.

Nasanay na rin siguro si Mama na kasáma ko si Pitbull, hindi lang sa bahay kundi sa búhay sa loob ng matagal na panahon. Puwede ring na-realize niya na sa kabila ng mga problema, hindi maikakaila na masaya ang kaniyang panganay. At iyon lang naman ang habol ng lahat ng nanay: na maging masaya ang mga anak nila, ano man ang choices nila sa búhay, sino man ang pinili nilang makasáma. Minsan nga, pakiramdam ko, malápit na rin siyang maniwala na may forever, kahit na ako mismo, hindi naniniwala sa walang hanggan.

BARKADA

STRAIGHT ANG KARAMIHAN SA BARKADA KO, macho shit. Siguro dahil sa bigote ko, akala nila, macho shit din ako. Nagugúlat sila kapag nalalaman na may bigote rin ang crush ko. Ang bestfriend ko nga na si Jen (Evangelista), na nakilála ko nang maging aktibo ako sa parokya, nang unang malaman na bading ako, sabi sa akin sa isang inuman: “Bakla ka pala? Gago, lahat ng mga bakla, mapupunta sa impiyerno.”

Muntik ko nang itaob ang mesang kinalalagyan ng gin na iniinom namin. Pero nagpigil ako dahil hindi naman ako biyolenteng tao. At saká pare-pareho kaming walang pera noon. Kapag itinaob ko ang mesa, aawayin ako hindi lang ni Jen kundi ng lahat ng kainuman namin dahil wala na kaming pambili ng gin.

Sinulatan ko na lang si Jen, typewritten, 15 pages, single-spaced, may footnotes at listahan ng lahat ng mga librong sinangguni ko, kasáma ang mga sitas sa Bibliya, para patunayan na hindi ako mapupunta sa impiyerno. Naging bespren for life ko ‘yong loko. Sa kaniya galing ang unang personal computer ko na ipinamana niya sa akin para raw hindi ako mahirapang mag-type.

Mabarkada akong tao. Mula kay Boyong (Algodon) na kapitbahay namin at naging kaibigan ng Papa ko, hanggang sa mga sigà sa hayksul na kinaibigan ko para hindi ako ma-bully ng mga loko sa eskuwela. Halos puro laláki ang mga nakasama ko nang ma-rekrut sa KADENA (Kabataan para sa Demokrasya at Nasyonalismo), at sa mga organisasyong sinalihan ko. Madalas, punô ang bahay ng mga nagmimiting, nakikikain, nakikitúlog, nakikiligo, nakikitambay. Hindi naman nagrereklamo sina Mama at Papa. Siguro, mas gusto nila na nása bahay ako kaysa nga naman maglagi ako sa labas. O tamad lang talaga akong magmiting sa labas, kayâ para masigurong aatend ako sa mga miting, laging isini-set ang usapan sa bahay. Minsan, napipika rin si Mama sa dami ng táong naglisaw sa masikip naming bahay, sasabihin niya: “Sabihin mo nga sa mga barkada mo, dalhin na lang damit nila rito.”

Puro sila laláki, at alam nilang beks ako. Pero kahit kailan, hindi nila ako ibinuking sa Papa ko na madalas nilang kainuman. Hindi rin sila naasiwang tabihan ako sa pagtulog, kahit lasing na lasing. Ang barkada, barkada, period.

Nang magsimula akong magsulát, puro straight din ang naging pinakamalalapit kong kaibigan at kainuman. Siguro, gusto nila akong kasáma dahil hindi ako tumatanggi sa tagay. May reputasyon ako dati na hindi napapataob ng San Mig man o cognac, Empi man o tequila, gin búlag man o lambanog.

Minsan, mismong mga barkada ko ang tagahanap ng puwedeng jowain, lalo na tuwing matatapos ang isang relasyon ko. Ayaw nilang nalulungkot ako, kayâ nag-e-effort ang mga barkada kong laláki na maghanap ng laláki na babagay sa akin. Nakakainis minsan ‘yong akala nila hindi ako mabubúhay nang walang laláki. Pero nakaka-touch din na iyong mga macho mong barkada ang humahanap ng paraan para magkajowa ka.

Kayâ tuwing may bago akong jowa, hindi ko pa siya opisyal na jowa hangga’t hindi pa nakakainuman ng kahit isa man lang mga barkada ko. Ang problema, masyado silang protective, parang Mama ko. Winawarningan nila ako kung ang kasáma ko ay mabait o tarantado, kung faithful o babaero.

Hindi kataká-takáng wala sa mga barkada ko ang boto kay Pitbull sa simula. Si Eros lang yata. Iyong iba kong barkada, tutol na tutol, laging ikinukumpara si Pitbull sa mga ex ko. Lagi nilang sinasabi, bahala ka sa búhay mo, gago; huwag ka lang lalapit sa amin tapos iiyak-iyak ka.

Takbúhan ko ang barkada kapag may problema. Madalas, pag hindi tungkol sa bahay, sa pag-ibig. Dahil hindi ako nakatitiis na hindi magkuwento sa mga barkada, kapag ako ang nagyayâ ng inuman, naghahanda na sila sa drama.

Minsan, napika na siguro ang mga barkada ko sa Malabon dahil sa mga balita na nakarating sa kanila tungkol sa mga kalokohan ni Pitbull. Hindi ko alam na kinorner nila si Pitbull sa isang inuman, isinalya sa pader, saká binantaan: “Niloloko

mo lang si Jerry, ano? H'wag na h'wag naming mababalitaan na ginagago mo si Grácio, papatayin ka namin."

Hindi naman mamamatay-tao mga barkada ko, siyempre, tsika lang nila 'yon. Para ring tsika ng Mama ko no'ng pagbantaan niya si Pitbull.

Hindi ikinuwento sa akin ni Pitbull ang nangyari. Hindi rin ikinuwento sa akin ng mga barkada.

Kalaunan, hindi na ako nagkukuwento sa kanila; sa akin kasi ang balik ng sisi. Pinakalamakas mang-asar si Jowie na maglilitanya sa kaibahan ni Pitbull sa mga ex ko na nakilala niya: iyong doktor na na-assign sa giyera sa Bosnia and Herzegovina na niyayayà akong tumira na lang sa Vienna at doon na lang magsulát, iyong abogado na ume-effort dalawin ako, iyong dalawang huling karelasyon ko na taga-Pampanga at taga-Baguo.

Nagsawà siguro ang mga barkada sa tigas ng ulo ko kayâ hinayaan nila ako. O tinanggap nilang sige na nga, kung saan ka masayá, suportahan ka namin. Para saan pa ang pagkakaibigan kung hindi rin lang kayo magsusuportahan. Siguro, gaya ng Mama ko, iniisip lang din nila ang kapakanan ko.

Kailan ko lang nalaman, sa isang inuman, iyong insidente sa Malabon: nang kornerin ng mga barkada kong sigà si Pitbull at pagbantaang patayin kapag ginago ako.

"Alam mo kung ano sabi niya no'ng pagbantaan namin?"

"Paano ko malalaman, e ngayon n'yo lang kin'wento."

"Ayaw kasi namin na lumaki pa ulo mo."

"Ano ba sabi?" Naiinis na ako, gusto ko nang itaob ang mesang iniinuman namin.

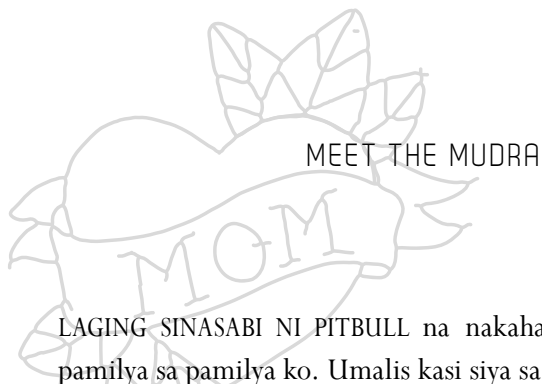
"Kahit na raw patayin namin siya, hindi mabubura ang katotohanan na mahal ka niya."

Natawa ako.

"Natawa rin kami, gago. Parang pelikula. Kayâ hinayaan na namin."

Tumunga ako ng beer. Iniangat ng barkada ang bote niya.

"Mahal ka no'n, Jer. Bihira ang gano'ng lalaki. Cheers."

LAGING SINASABI NI PITBULL na nakahanap siya ng bagong pamilya sa pamilya ko. Umalis kasi siya sa kanila, at dahil hindi hinanap, pakiramdam niya, itinakwil siya ng sariling pamilya. Ipinaalala kong siya ang naglayas, siya ang dapat bumalik. Lagi kong ipinagdidikdikan na ang pamilya ay pamilya at hindi puwedeng ipagpalit.

Naniwala siguro sa akin kayâ isang araw, nagpaalam siya na uuwi sa Nueva Ecija. Natuwa ako.

“Sumáma ka.” Ayaw ko.

“Hindi ako aalis na hindi ka kasáma.”

Ayaw ko dahil hindi ko alam kung ano ang daratnan ko sa kanila. Pero wala akong magawa dahil ako ang nangulit na umuwi siya.

Gamit ang bago niyang motor, umangkas ako at binaybay namin ang kahabaan ng McArthur Highway. Gabi, unang beses kong umangkas sa malayong biyahe, sa kaniya pa, na nang unang beses na mag-drive ng bagong motorsiklo niya, sumemplang agad.

Wala akong kibo buong biyahe, nanginginig ako sa ginaw dahil nalimutan kong mag-jacket. Málay ko naman na maginaw

pala, e hindi pa naman ako nakakabiyahe na nakaangkas sa motorsiklo kahit kailan. Si Pitbull, matibay sa ginaw. Matibay siya sa kahit anong bagay.

Nása Pampanga na kami nang tanungin niya kung gusto ko pang tumuloy. Itinanong ko kung gaano pa kalayo ang bahay nila.

“Mga isang oras pa.”

“Andito na táyo, alangan namang bumalik pa tayo sa Valenzuela.”

Ipinihit niya ang motorsiklo. Nagtaka ako.

“Saan tayo pupunta?”

“Babalík. Ayaw mo, e.”

Hindi na ako kumibo. Mag-aaway lang kami kapag kinontra ko siya. Ayaw ko naman talaga. Hindi pa ako handa sa mga meet the parents drama.

Umuwi din siya sa kanila na siya lang mag-isa. Umabot ng isang taon bago ako sumama, no’ng nag-aaway na talaga kami sa kakukulit niya.

Bago magpunta sa kanila, nagpagupit ako, siyempre. Pumili ako ng damit na hindi ko kadalasang isinusuot, iyong medyo formal, pero hindi formal na formal, pero hindi rin naman mukhang casual lang para hindi magmukhang casual na casual. *First impressions last, you know.* Nilaro ko sa utak ang lahat ng mga posibleng scenario, iyong mga kadalasang cover ng mga

bading kapag dinadala sa bahay ng jowa nila: kaibigan ako ni Pitbull, sa amin siya nakikitira, etc. etc.

Ini-imagine ko na kubo ang bahay nila, di ko inasahan na may kalakihan ang bahay na madaratnan ko sa Buliran, ang kanilang barangay sa San Antonio, Nueva Ecija. Nása labas ang Mama niya. Nang makita ko, muntik na akong umurong. Mukhang mas gerera ang Mama niya kaysa sa Mama ko, mukhang masungit.

“Asawa ko, Ma,” sabi ni Pitbull. Nabigla ako.

Sumimangot ang Mama niya. Gusto kong magtago.

Tiningnan ako ni Pitbull, napilitan akong kunin ang kamay ng Mama niya at magmano. Tiningnan ako ng Mama niya mula paa hanggang ulo. Pinagpawisan ako nang malapot.

Lalo akong pinagpawisan nang magsimula nang magdatingan isa-isa ang mga kaanak niya: kapatid, pinsan, tatay, lola, kapitbahay. Mga usyosera. Hindi na si Pitbull ang nagpakilala sa akin sa mga bagong dating, ang Mama na niya. In fairness, walang tumawa sa kanila, nginitian nila ako at kinumusta: buti nakarating ka rito, kumusta ang biyahe n’yo, kumain na ba kayo, etc. etc. Mukha namang magiliw sila. Maliban kay Gloria.

Gloria ang pangalan ng Mama ni Pitbull, mas bata sa Mama ko nang mga ilang taon, laging nakasimangot.

Gusto ko na sanang yayain si Pitbull na umuwi, pero sabi ng Mama niya: “Dito na kayo matulog.” Hindi ako makatanggi.

Dahil gago si Pitbull, iniwan-iwanan ako sa bahay nila, kasáma ang Mama niya. Ramdam ko tuloy ang naramdaman ni Pitbull nang unang salta niya sa bahay at iniwan-iwanan ko rin kasama ang Mama ko na hindi pa naman niya ka-close. Gumaganti siguro si gago.

Wala lang akong kibo, kunwari, nanonood ako ng TV, o nagti-text ako dahil busy akong tao, o tumitingin ako sa mga punò na nása labas ng bahay dahil walang punò sa bakuran namin sa Valenzuela—kahit ano—basta ayaw kong tumingin sa kaniya dahil anong sasabihin ko? Ano’ng ikukuwento ko? Kung kailan kami ikinasal ng anak niya? Kung red ang kulay ng suot kong trahe de boda? Kung kumusta na ang pagsasáma namin bilang mag-asawa?

Pero kahit ano’ng iwas ko, nagtama ang tingin namin dahil pareho naman kaming nása sala.

“Kumusta naman ang pagsasáma n’yong dalawa?”

Hindi kayâ niya nahulaan ang iniisip ko?

“Okay lang po, mabait naman siya.”

“Anong mabait?” biglang taas ang boses niya. “Salbahe ‘yang Mong na ‘yan!”

At naglitanya na ang Mama ni Pitbull ng mga kasalbahian ng anak niya. Kung paano ito naglayas sa edad na trese. Matigas ang ulo, ayaw mag-aral, gusto sumama sa perya. Umuuwi nang marusing.

“Ayokong dugyot ang mga anak ko. Kayâ hindi na ako nakatiis, nakita kong sumama sa nagdedeliber ng mais. Hinawakan ko sa ulo, ginitgit ko ang leeg. ‘Papatayin kita,’ ‘ika ko. E, malay ko ba naman na ‘yung talim ang nakapatong! Diyos kong mahabagin, nanginig ako nang makita kong tumutulo ang dugo!”

Ikinuwento ng mama niya ang lahat ng mga dati nang ikinuwento sa akin ni Pitbull. Pero ngayon, naiintindihan ko ang frustration ng isang Nanay na hindi masuheto ang pasaway niyang anak.

Nakasimangot pa rin siya, galít. Pero kita ko na basâ ang mata niya, unti-unting namumula, pinipigilan ang pag-iyak.

“Kahit na pasaway ‘yan, mahal ko ‘yan. Anak, e. Nanay ako. Galing sa akin. Ang anak, anak, kahit gaano kasalbahe.”

Natuyo ang pawis ko. Hindi ko inaasahan na madaldal ang Mama niya. Wala akong ginawa kundi makinig. Na gusto ko naman. Gusto kong higit na makilala si Pitbull mula mismo sa mga taong malalapit sa kaniya. Kapag mahal mo ang isang tao, makikinig ka sa mga kuwento tungkol sa kaniya, mabuti man ito o masamá.

Hindi kami naging close kaagad ng Mama niya. Pero na-realize ko na pare-pareho lang naman ang mga ina: nagagalit sila dahil mahal nila ang kanilang mga anak.

Kinabukasan, nang pauwi na kami, lumapit sa akin ang Mama ni Pitbull. “Salamat,” sabi niya, “iniuwi mo sa amin si Mong.”

Saká siya ngumiti.

TATLONG ILOG LANG SA FILIPINAS ang may bansag na “Rio Grande”: ang Rio Grande de Cagayan, Rio Grande de Mindanao, at ang Rio Grande de Pampanga. Rio Grande ang tawag sa Ilog Pampanga dahil totoong *grande* ito, malaki, mahaba, maluwang, dakila. Pangalawa sa pinakamahabang ilog sa Luzon, matapos ang Rio Grande de Cagayan, nagmumula ang Rio Grande de Pampanga sa kabundukan ng Sierra Madre at dumadaloy patungo sa gitnang kapatagan ng Luzon—sa mga probinsiya ng Nueva Ecija, Pampanga, at Bulacan, bago tuluyang sumanib sa Manila Bay.

Nagsasanga ang ilog sa Pantabangan na kinaroroonan ng Pantabangan Dam na nagsu-supply ng patubig sa kabukiran ng Nueva Ecija. Ang hilagang-kanlurang sanga ay ang Rio Chico, nása hilagang-silangan naman ang Ilog Peñaranda at Col. Santos. Sa kanluran, nagsasanga ito sa Ilog Bagbag at sumasanib sa Ilog Angat sa Bulacan. Sa gitna, naroon ang mistikal na Bundok Arayat.

Lumaki si Pitbull sa Buliran, isang barangay na naliligid ng tubig mula sa Rio Grande de Pampanga. Isla ito na inihihwalay ng ilog mula sa mga kalapit na barangay ng Entablado at San

Fernando Sur sa Cabiao, at Luyos, San Antonio. Mula sa Buliran, tanaw ang Bundok Arayat. Dati itong bahagi ng Pampanga na mas naunang itinatag bilang probinsiya at ang teritoryo ay sumasakop sa buong Bulacan at Nueva Ecija. Taal na Tagalog ang pamilya Reña, pero mababakas ang affinity ng mga Tagalog at Kapampangan sa pagkahilig nila sa burong hipon at isda.

Hindi “Reña” ang ispelang ng apelyido ng iba pa nilang kaanak kundi “Renia.” Siguro, madalas na nagkakamali sa ispelang ang mga sinaunang typist na nagtatalâ sa kanilang mga apelyido. Pero wala ang “Reña” sa *Catalogo alfabetico de apellidos*. Ang *Catalogo* ang listahan ng mga apelyido na pinagpilian ng mga Filipino sa utos ni Gobernador Narciso Claveria noong 1849. Naasar na siguro si Claveria dahil puro Santos, delos Santos, Cruz, at dela Cruz na lang ang apelyido ng mga indio noong panahon ng mga Español. Minsan, kapag walang apelyido o hindi marunong sumulat, literal na “+” lang o “X” ang inilalagay sa mga dokumento pagkatapos isulat ang pangalan. Nahirapan siguro ang mga Kastila na magsensus o magtalâ ng mga buwis na kailangan bayaran, kayâ ipinag-utos ni Claveria na mamili ang mga indio ng bagong apelyido mula sa *Catalogo*.

Hindi sinaunang apelyidong Tagalog ang Reña na tulad ng Gatchalian, Gatbonton, o Lacanilao (ang mga maharlikang angkan tulad nina Lacandola ay pinayagang panatiliin ang kanilang mga apelyido), pero tunog-Español ang Reña, obvious na Español ito dahil sa “ñ”. Ang pinakamalapit na salitang

Espanol sa “Reña” ay “reñía” na ang ibig sabihin ay “away”, “laban” o “pagtatalo”. Kayâ bakâ mas tama nga ang ispelang na “Renia” na ginagamit ng iba nilang kaanak. Bagay na bagay kay Pitbull ang apelyido niya dahil basagulero siya.

Sakop ang Buliran ng Bayan ng San Antonio, pero mas malápit ito sa Cabiao. Sa Cabiao ko kinuha ang birth certificate ni Pitbull nang mag-apply siya ng driver’s license, doon siya ipinanganak at ipinarehistro. Sa Cabiao din matatagpuan ang mga lupang pag-aari ng pamilya Reña. Sakop lámang ang Buliran sa politika ng San Antonio, pero ang kabuhayan ng mga tagarito ay mas mahigpit na nakaugnay sa Cabiao.

Malaláman mo kung matandang pamayanan ang isang lugar kung gumagamit ito ng panandang pangalan: halimbawa, Karuhatan dahil sa mga duhat na nakatanim dito; Balubaran, dahil sa nagkalat ang balubad o kasuy; o Malanday, para tukuyin ang lupa na nakaumbok. Hindi ko alam kung ano ang etimolohiya ng Buliran. May salitang “bulir” sa sinaunang Tagalog na ang ibig sabihin ay “pagdadagdag sa bilang ng isang barangay, sa pamamagitan ng pagkuha sa kabila para magpantay ang dalawa.” Dagdag lang ba ang Buliran sa mga barangay ng San Antonio at kinuha talaga ito sa Cabiao? Ang isa pang kahulugan ng “bulir” ay “pagpunô hanggang umapaw”—na puwede ring tumukoy sa pag-apaw ng ilog na nakapalibot dito. Puwede ring mula ito sa “bulid” na ang ibig sabihin ay “matambog,” isang salita na may kinalaman din sa tubig.

Sa pana-panahon, napupunô ang Rio de Pampanga kung malakas ang bagyo, sumasampa ang ilog at nilalamon ang kapatagan. Ang pinakamalala ay noong Agosto 1972, nang sumanib ang tubig ng Rio Grande de Pampanga sa Ilog Agno at gawing isang malaking lawa ang buong Gitnang Luzon, pati na ang Pangasinan. Kuwento ng Mama Gloria ni Pitbull, tuwing umaapaw ang tubig sa ilog, inaanod ang hindi mabilang na mga troso—patunay na may nagaganap na ilegal na pagputol ng punô sa Sierra Madre. Ang isa sa huling malaking baha sa Buliran ay naganap noong Agosto 2012 dahil sa bagyong Habagat.

Malaki ang barangay nang libutin ko ito gamit ang bangkang de-motor; inabot din ako ng lagpas isang oras. Noong hindi pa naitatayo ang tulay na nag-uugnay sa Buliran sa San Fernando Sur, Cabiao, bangka lang ang gamit para marating ang lugar. Isa ang pamilya ni Pitbull sa dadalawang pamilya na may-ari ng bangkang bumibiyahé para itawid, hindi lang ang mga tao, kundi ang mga pinamili—bisikleta, motorsiklo, at tricycle—mula sa ibayo. Lumalapad ang bangka dahil sa malapad na mga tabla na nakapatong dito.

Sa malayo, makikita ang pampang ng Buliran na naliligid ng mga kawayan. May mga bahagi na mataas at tila maliit na bangin na nakahangga sa ilog at kailangan akyatin o lusungin, may parte naman na sloping nakukumutan ng mga damo, itinatago ang lupa, gumagapang patungo sa ilog. Hindi ko maintindihan kung bakit nilayasan ni Pitbull ang ganito kagandang lugar.

“Kung hindi ako naglayas, hindi tayo magkakakilala. Tsaka, ibinalik mo naman ako dito,” sabi niya.

Nang magsimula na kaming regular na dumalaw sa Buliran, tuwing gabi, pinaandar ni Pitbull ang bangka, inihihimpil sa gitna ng ilog. Humihiga kami sa tabla na nakalutang sa tubig, tinatanaw ang napakaraming mga bituin. Itinuturo ko kay Pitbull ang pangalan ng mga konstelasyon at buntala: ang Orion, ang Pleiades, ang Corona Borealis.

Sabi ko sa kaniya, matagal nang patay ang mga bituin, liwanag na lang nila ang nakikita natin. Sabi niya, hindi mamamatay ang pagmamahal ko sa ‘yo. Araw-araw, ako ang araw mo.

Yayakapin niya ako habang nakalutang sa gitna ng ilog. Papások kami sa bahay at makakatúlog akong parang lumulutang sa buong magdamag.

AMA

HINDI TULAD NG MAMA GLORIA NI PITBULL na makuwento at panay ang tsika kayâ mabilis kong nakapalagayang-loob, tahimik si Ama. Nang una ko siyang makità, tumango lang siya pagkatapos kong magmano.

Ama ang karaniwang tawag ng mga Novo Ecijano sa Tatay nila. Rudy talaga ang tunay niyang pangalan. Patpatin siya, hindi tulad ni Pitbull na bilugan. Tuwing dumadalaw ako sa Buliran, si Mama Gloria lang ang lagi kong kakuwentuhan, kalaunan, ang mga pinsan ni Pitbull. Hindi umiinom si Ama, hindi nakikisalamuha, hindi tulad ng Papa ko na laging nakikipag-inuman, pati sa mga barkda ko. May kung anong pader na nakapagitan sa aming dalawa.

May mga lupa si Ama sa Cabiao, palayan, minana sa kaniyang ama na nakuha naman nito dahil sa land reform na nagsimula noong panahon ni Magsaysay. Sentro ng pag-aalsang Hukbalahap ang Cabiao at ang buong Central Luzon matapos ang World War II, at para payapain ang mga magsasaka, ipinamahagi ng gobyerno ang karamihan sa malalawak na lupain sa Nueva Ecija, Tarlac, at Pampanga, maliban siyempre sa Hacienda Luisita. Hanggang ngayon, nása alaala pa ng mga tao

ang mga kumander na Huk na napadpad o naglagi sa Buliran at sa mga kanugnog na baryo ng Cabiao.

Saland reform galing ang lupa ni Ama, resulta ng rebelyong Huk. Pero kalaunan, naisanla rin niya ang mga palayan. Kayâ sa halip na magsaka, humahango siya ng mga gulay sa Sangitan sa Cabanatuan—isa sa pinakamalaking bagsakan ng gulay sa Nueva Ecija, at inilalako ito sa mga bayan ng Bulacan, hanggang Bataan, gamit ang motorsiklo na may kolong-kolong—side car na walang bubong.

Nang minsang umuwi kami ni Pitbull, tinawag ako sa labas ni Ama, kinausap. Itinuro ang puwesto sa tabi ng bahay niya, malapit sa isang puno ng saging at paper tree.

“Sa inyo, ‘yan, magtayô na kayo ng bahay n’yo.”

Nabigla ako. “Sa amin?”

“Sa inyo ni Mong. Hindi ko p’wedeng hati-hatiin ‘yong bukid dahil maliit, kayâ ‘yan na lang ang sen’yo.”

Hindi ko alam kung naiirita siyang nakikitira kami sa bahay niya kapag umuuwi kami ng Buliran kayâ gusto niyang magsarili kami ng bahay. Pero itinuro rin niya kung saan ang puwesto ng iba pang mga kapatid ni Pitbull, kayâ mukhang ibinibilin na ni Ama kung ano ang ipapamana sa mga anak niya. May pamana kahit ang pasaway na si Pitbull.

Nagpasalamat ako. “Kakausapin ko po si Mong.”

‘Yon lang, umalis na siya. Hindi nga siya madaldal, di ba? Matagal bago ako nagdesisyon na magpatayô ng bahay.

“Ayaw mo bang tumira dito?” tanong sa akin ni Pitbull.

Mahirap sumagot agad. Kailangan ng pera para magpatayô ng bahay, babaguhin mo ang buhay kapag lumipat ka ng tiráhan.

“Kung ayaw mo, okay lang. Basta kung sa’n ka, do’n ako.”

“Sa Samar táyo.”

Ngumiti siya.

“Kahit saan mo gusto. Kahit sa impiyerno.”

Naalala ko iyong isang passage sa Bibliya, sa aklat ni Ruth. Taga-Moab si Ruth, taga-Bethlehem naman si Naomi. Nang mabalo si Naomi at magdesisyon siyang umuwi sa Bethlehem, sumáma sa kaniya si Ruth, kahit na alam niyang makikipisan siya sa isang malayong bayan, kasáma ang mga tao na hindi naman niya kadugo. Pero sabi ni Ruth kay Naomi—

Huwag po ninyong hilingin na iwan ko kayo.

Hayaan na ninyo akong sumama sa inyo. Saan man kayo pumunta, doon ako pupunta. Kung saan kayo tumira, doon din ako titira. Ang inyong bayan ang magiging aking bayan. Ang inyong Diyos ang magiging aking Diyos. Kung saan kayo mamatay, doon ako mamamatay, at doon din ako malilibing.

Kinausap ko ulit si Ama, kahit na hindi siya madalas makipag-usap sa akin. Itinanong ko kung okay lang putulin

ang punò ng saging at ang pepper tree para masimulan na ang pagtatayô ng bahay namin.

PUSA'T BAHÀ

SANAY KAMING PAREHO NI PITBULL SA BAHÀ. Matagal akong tumira sa Malabon na binabaha agad umihi lang ang palaka. Lumaki si Pitbull sa Buliran na madalas ding bahain tuwing aapaw ang ilog. Nang lumipat kami ng Valenzuela, hindi pa rin ako nakatakas sa baha. Bahain ang buong KAMANAVA district, wala kang susulingan.

Ang bagyong Habagat ang pinakamalalang baha na naranasan namin nang magkasáma. Sa kasagsagan ng ulan, umaga pa lang, umabot ang baha sa binti sa loob mismo ng bahay.

Ang totoo, halos isang linggo na kaming baha dahil sa malalakas na pag-ulan. Pero nakakaalis pa rin ako ng bahay dahil sanay naman ako sa baha. Ang problema, hindi ako makatúlog dahil nakahiga ako sa kama na ang ilalim ay tubig. Maingay pa ang pusa kong si Orange dahil hindi siguro makatae, inilagay ko lang siya sa ibabaw ng mesa at hindi siya makaalis para makahanap ng dudumihan. Malinis na hayop ang pusa. Sa labas sila ng bahay dumudumi, tinatakpan pa nila ang tae nila ng lupa para siguro hindi mangamoy dahil alam nilang saksakan ng baho ang kanilang tae.

Bandang alas-kuwatro ng hapon, nang isang dangkal na lang ang lapit ng tubig sa kama, ginising ko na si Pitbull. Nagising na rin si Mama at nagsimula na kaming magtaas ng gamit na dati nang nakataas. Sa tindi ng ulan, alam kong hindi uubra ang basta taas lang ng gamit. Kailangan itaas pa nang mas mataas ang dati nang nakataas. Inasikaso ko ang pagtataas ng mga aklat. Si Pitbull ang nag-asikaso ng pagtataas ng mas mabibigat na bagay tulad ng ref. Nalungkot ako nang makitang inabot na ang aking Criterion Collection. Alam kong gagana pa naman ang mga DVD kahit mabasâ. Kaso, basâ na ang cover. Hindi na Criterion ang Criterion DVD kung wala nang cover. Para na lang siyang pirated tape sa Quiapo, hindi na uubrang i-display.

Umabot ng hanggang tuhod ang baha bago mananghali, kayâ pinapunta ko na sina Mama at ang pamangkin kong si Iggy sa bahay ng utol kong si Bibe na nása kalapit barangay (Bibe lang ang pangalan niya, pero hindi siya bibe). Hanggang baywang na ang tubig sa kalsada, pero mas mataas ang bahay nina Bibe. Mas safe sina Mama doon, lalo na si Iggy, na hindi mapigilan ang sarili na ilawit ang paa sa baha habang nakaupo sa nakataas na kama sa kaniyang kuwato. Ibinilin sa akin ni Mama ang mga pusa.

Apat ang alaga naming pusa: si Duling, si Orange, si Putot, at si Pulot. Mahilig ako sa pusa, sa áso naman mahilig si Pitbull. Pero kalaunan, nakahiligan na rin niya ang pusa at

kinalimutan ang áso. Alam mong mahal ka ng isang tao kapag nag-alaga siya ng pusa kahit ang gusto niya ay áso.

Pinakamatanda sa mga pusa namin si Duling; mapusyaw na itim ang kulay, asul ang mata, mabilog ang katawan. Napulot siya ng bunso kong kapatid sa kalsada, ngiyaw daw nang ngiyaw. Duling ang tawag namin sa kaniya dahil mukha siyang duling noong mapulot siya dahil punông-punô ng muta ang kaniyang mata. Noong kuting pa lang, lagi lang sa loob ng bahay si Duling. Lumalabas lang siya ng bahay para tumae. Pero nang lumaki, mas madalas na siya sa labas. Umuuwi lang siya ng bahay para kumain. Nang minsang sumama si Iggy sa grocery at nakakita ng cat food, nagpilit siyang bilhan ng Whiskas si Duling. Hindi naman kinain ni Duling ang cat food kahit ipagduldulan namin ito sa kaniya.

Mula nang pilitin namin siyang kumain ng cat food, mas dumalang ang uwi ni Duling sa bahay. Sabi ni Iggy, “Kasi mas gusto ni Duling ang daga.” Alam kong nása bahay si Duling kapag nakaramdam ako ng malambot at mainit na bagay sa gilid ng kama. Tumatabi kasi sa akin sa pagtúlog si Duling. Sinanay ni Pitbull na sa kama matúlog.

Tahimik na pusa si Duling. Nang ilagay ko siya sa nakataas na sofa, hindi siya ngumiyaw, hindi kumilos—umupo lang na parang zen monk na animo nagmi-meditate tungkol sa kahulugan ng tubig na unti-unting tumataas. Hindi katulad ni Orange, ang isa pa naming pusa, na hindi mapakali, talon nang talon mula sa

sofa, hanggang sa mesa, hanggang sa bintana, ginagawang tulay ang lahat ng puwedeng patungan. Pagdating sa may veranda, tatalon na naman pabalik sa loob habang ngumingiyaw nang malakas.

Tahimik din ang dalawa pang mas maliliit naming pusa: sina Putot at Pulot. Kuting pa talaga si Putot. Nakita siya ni Iggy sa bakanteng lote sa tapat ng bahay, ngiyaw nang ngiyaw dahil iniwan ng kung sino man sa gitna ng ulan kasáma ang kaniyang dalawa pang kapatid. Si Iggy rin ang nagbigay ng pangalan sa kanila: Kulit ang pinakamalikot, Putot si Putot dahil putól ang buntot, at ang pinakamaliit, tinawag niyang Mugmog dahil mukhang mga punit-punit na tela ang kulay ng brown na balát. Si Mugmog ang pinaka-mahina kayâ hindi inuubos ni Iggy ang gatas niya, lagi niyang ipinapainom ang tira kay Mugmog. Pero hindi rin namin nailigtas si Mugmog. Pag-uwi ko, isang araw, agad akong sinalubong ni Iggy para sabihin na patay na si Mugmog.

“Umiyak ka ba, sabi ko?” Sabi niya: “Konti.” Si Pitbull ang nagalit. Hindi ko raw inaalagaan ang mga pusa.

Hiningi si Kulit ng isa ko pang pamangkin na si Matthew. Ayaw sana ni Iggy, pero sabi ko, masyado nang maraming pusa sa bahay. Namatay din agad si Kulit, kumain daw ng butó ng manok at nabulunan. Si Putot na lang ang natira sa amin: napakatakaw na kuting, kumakain kahit kanin lang. At matapang. Hindi nakakaporma sina Duling at Orange kapag kumakain si Putot.

Ayaw magpasálo. Likas na mabait si Duling. Kapag umangil na si Putot, hindi na siya lalapit, ipapaubaya na lang ang pagkain sa kuting, lalabas na lang ng bahay.

Sabi ni Iggy: “Hayaan mo ‘yan si Duling, mas gusto naman n’ya ang daga, e.”

Paborito ni Iggy si Putot. Nakakarga pa kasi niya ito. Hindi katulad ni Duling at Orange na masyado nang mabigat, ayaw nang magpakarga.

Si Pulot ang pinakabago naming pusa. Nakita namin siya isang linggo bago magbaha, iyak nang iyak sa itaas ng pader, hindi makababa dahil may tubig sa kalsada. Mukhang gusto talaga siyang lunurin ng naglagay sa kaniya sa pader. Nakonsensiya lang siguro kayâ hindi itinaon nang direktso sa tubig, inilagay na lang sa pader sa pag-asang mahuhulog din ito sa tindi ng ulan at malulunod. Kinuha ko siya at inilagay sa bahay.

Habang tumataas ang tubig, lalong nagiging makitid ang kinaroroonan nina Duling, Orange, Putot, at Pulot. Nang umabot sa tuhod ang baha, pinagpatong-patong ko ang mga silya at inilagay ang mga pusa sa itaas. Habang itinataas ni Pitbull ang iba pang gamit, pinakain ko ang mga pusa ng kanin na hinaluan ng sinigang na minadaling lutuin ni Pitbull dahil kailangan na niyang tanggalin ang tangke ng kalan na unti-unti nang lumulutang.

Pinatungan namin ng bangkò at lamesita ang mga kama na nakapatong na sa mesa. Dito namin inilagay ang mga libro,

papeles, etc. na mukhang aabutin pa rin ng baha. Iyong malaking kama, hinayaan na naming lumutang dahil wala na kaming pagpapatungan. Inilagay ko sa pinakamataas ang mga paborito kong libro at importanteng papeles, pati mga original DVD tapes. Ang mga hindi ko gaanong paborito, sa mas mababa, kahit na abutin na ng baha. Iyong ibang DVD at CD, hinayaan ko nang lumutang dahil wala nang paglalagyan. Iyong mga damit na hindi ko na malaman kung saan isasaksak, hinayaan ko na lang din na mabasâ. Pati plato. Naglutangan ang mga baso at mangkok sa baha. Sinubukan kong damputin ang iba, ang ilan, hinayaan kong lumubog na sa tubig. Hindi naman plastic. Babanlian ko na lang ng mainit na tubig kapag humupa ang baha.

Masakit na ang binti ko matapos makapananghali nang nakatayô. Maghapon na akong nakatayô, wala pa akong túlog. Hanggang baywang na ang tubig sa loob ng bahay. Ayaw kong mababad ang itlog ko sa tubig, kayâ pinilit ko na si Pitbull na lumikas.

PUSANG BAHÀ

BAGO LUMIKAS DAHIL SA HABAGAT, naglagay muna ako ng pagkain sa bangkô na kinatutungtungan ng mga pusa ko na sina Orange, Putot, at Pulot. Wala na ang isa ko pang pusa na si Duling, hindi ko na makità. Malamáng nagpunta na sa bubong at kusa nang lumikas habang abala kami sa pagtataas ng mga gamit. Hindi ako nag-aalala kay Duling, madiskarte siyang pusa. Makakakita at makakakita siya tiyak ng daga na aakyat sa mga bahay para takasan ang baha. Ang inaalala ko ay si Orange na ngiyaw nang ngiyaw. At si Putot at Pulot na nakahiga lang sa bangkô, parang magkayakap, ginaw na ginaw. Sabi ko, dito lang kayo, ha, babalik kami. Ibinilin ko ang susi sa isang kapitbahay na mas mataas ang bahay.

Hindi na kami puwedeng tumuloy sa bahay ng kapatid kong si Bibe. Naroon na kasi na sina Mama. Kayâ nagpasiya kami ni Pitbull na maghanap ng hotel para matulugan.

Bitbit ang bag na may lamang ilang damit na nakabálot sa plastik, lumabas kami ng bahay pagkatapos magpaalam sa mga alaga kong pusa. Pagbabâ ng bahay, ang hanggang baywang na tubig ay naging hanggang leeg. At ang lamig! Umuulan pa. Wala kaming suot na tsinelas dahil hindi ko na malaman kung

saan na napunta ang tsinelas ko. Nakarating kami sa kalsadang punô ng mga tao na nagsisilikas ding tulad namin. Ramdam ko ang sakít ng talampakan tuwing dumadaiti sa semento, lalo na kapag natatapat sa aspalto. Mga 20 minuto kaming naglakád sa gadibdib na baha sa kalsada.

Pagdating ng Malinta, bumili kami ng tsinelas ni Pitbull at saká naghintay ng sasakyan papuntang Monumento. Sabi sa amin ng isang vendor, umapaw na ang Tullahan River, hindi na madaanan ang tulay. Kayâ pala 15 minuto na kaming naghihintay ng sasakyan, walang dumadaan.

Ginaw na ginaw na ako, niyayâ ko si Pitbull na maglakád papunta sa Puregold Dalandanan para magkape. Pero sarado ang mga establishment sa Puregold maliban sa Puregold. Naglakad ulit kami pabalik sa Malinta. Sabi ko, mag-pedicab táyo papuntang Meycauayan dahil may cheap na motel sa Meycauayan na ang pangalan ay Meycauayan Lodge. Ayaw maghatid ng kaisa-isang pedicab na nakatambay sa Malinta. Lagpas tao na raw sa may Malanday. Wala kaming nagawa kundi magpahatid pabalik sa bahay.

Lakad na naman sa gadibdib na tubig. Nanginginig na ako. Kulubot na ang mga palad ko. Ang sakít-sakít na ng mga paa ko.

Pasok ulit kami sa bahay. Nakatayô ulit kami sa loob. Pinakain ko ulit sina Orange, Putot, at Pulot. Tahimik na ang

tatlong pusa. Parang tanggap na nilang baha nga, wala na silang magagawa. Wala pa rin si Duling.

Alas-singko na ng hapon. Paano kami matutulog? Sabi ko kay Pitbull, wala nang tulugán. Nagalit si Pitbull.

“Gago ka ba? Ako káya ko dahil bata pa ako, e ikaw, wala ka pang túlog!”

Minura ko si Pitbull. Sampung taon lang tanda ko sa kaniya, parang ang subtext ng statement niya e, matanda na ako! Muntik ko na siyang awayin. Kundi lang baha.

“Labas uli táyo, kesa magtiis dito,” sabi ni Pitbull.

Sabi ng mga kapitbahay na mas mataas ang bahay (at puwesto), lumipat na kami sa kanila. Pero paano kami lilipat sa mga kapitbahay, e isang bahay lang halos ang nása mataas na lugar, sa bandang dulo, at lahat halos ng mga tao sa kalye namin, nakikituloy na sa kanila? Kayâ sinunod ko si Pitbull.

Lakad ulit kami sa baha. Masakit na ang singit ko. Masakit na ang paa ko. Masakit na ang buong katawan ko. Nanginginig na ako. Maputla na raw ang labi ko, sabi ni Pitbull. Inakbayan niya ako habang naglalakad sa baha, para raw hindi ako ginawin. Paanong hindi ako giginawin, e nakababad nga ako sa tubig? Umuulan pa. Hindi tumitigil ang ulan. Muntik ko na naman siyang awayin. Kundi lang baha—

Habang naglalakad papunta sa Tullahan Bridge, nagtatalo kami ni Pitbull.

“Ano ang gagawin natin kung apaw nga ang tubig sa tulay?”

“E, di tutulay pa rin tayo.”

“Ayokong mamatay sa baha! Hindi ko feel uminom ng baha to death!

Hindi kami tumuloy.

“Nag-aalala ako kina Orange.”

“Siyam ang buhay ng pusa,” sabi ni Pitbull. “Hindi basta-basta mamamatay ang mga ‘yon.”

“Hindi ‘yon totoo. Isa lang ang buhay ng pusa. Tulad din ng tao. Kayâ kapag apaw ang tubig sa Tullahan, matulog tayo sa kalsada.”

“Káya mo?”

Alangan namang sabihin kong hindi ko káya.

Nakahanda na talaga akong matulog sa kalsada, kahit basâng-basâ. Bumabagsak na kasi ang mata ko, mukhang makakatúlog ako kahit basâ, kahit nakababad sa tubig. Buti na lang may dumaang bus papuntang Monumento. NLEX daw ang daan. Sa wakas! Nadadaan na ang NLEX na hindi madaan sa kasagsagan ng ulan.

Nakarating kami sa Monumento bandang alas-siyete. Basâng-basâ kami, nanginginig sa lamig. Sabi ng personnel sa Sogo: “Feel na feel n’yo ang ulan, Sir, a.”

Muntik ko na siyang murahin. Kundi lang baha...

Hindi rin ako nakatúlog. Nag-text si Mama na inabot na rin ang bahay nina Bibe. Ibig sabihin, malamang lagpas-tao na sa bahay dahil mas mataas ang bahay nina Bibe. Sabi ng bunso naming si Kiouk, nakatúlog siyang nakaupo, nakababad ang paa sa tubig.

Kayâ kinabukasan, nang malaman kong nakakadaan na ang bus at hindi na apaw ang tubig sa tulay, pinapunta ko sina Mama sa Monumento at pikit-matang nagbayad para sa tatlo pang dagdag na kuwerto. Putek, paubos na ang perang pampagawa ko sana ng CR at lababo sa bahay sa Buliran. Pero hayaan mo muna ang bagong bahay. Importante, makatúlog nang maayos si Kiouk at si Mama, si Metmet at si Iggy. Sina Bibe, makakatulog sila kahit may tubig sa ilalim ng kama. Hanggang leeg pa rin ang tubig kina Joel, iyong isa ko pang utol, pero may second floor naman sila. Mukhang hindi naman apektado ng Habagat ang Trece Martirez, kung saan nakatira ang isa ko pang utol. Mataas ang bahay ng iba ko pang mga hipag. Ang hindi ko sigurado ay kung binaha rin ang Buliran.

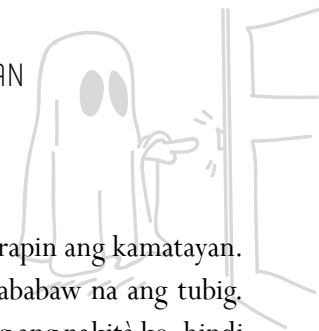
Inaantok na ako.

Pero hindi pa rin ako makatúlog dahil sa mga pusa namin. Walang sumasagot sa text sa mga kapitbahay ko. Malamang, nalobat na ang cellphone nilang lahat.

“Túlog na tayo,” sabi ni Pitbull. “Huwag mong isipin ‘yong mga pusa, siyam ang buhay nila.”

Gusto ko nang maniwala sa sinasabi ni Pitbull na sana nga, siyam ang buhay ng mga pusa. Na nanalangin din sila sa Diyos na patigilin ang ulan para makakain na sila at makatae nang maayos. Para pagbalik namin sa bahay, salubungin nila kami ng ngiyaw.

BAHA AT KAMATAYAN

PAGKATAPOS NG BAHA, kailangan kong harapin ang kamatayan. Pag-uwi namin galing sa hotel, medyo mababaw na ang tubig. Wala na si Putot at Pulot. Si Orange na lang ang nakitâ ko, hindi bumababa mula sa kisame.

Hindi ko na nakitâ si Putot. Nakitâ ko si Pulot, nakalutang sa baha, botod na ang tiyan, nalunod. Bumagsak siguro ang mga bangko na pinagpatong-patong ko, at dahil hindi gaanong marunong lumangoy ang pusa di gaya ng áso, nalunod si Pulot.

Habang naka-evacuate sa Sogo, nalaman ko sa pamamagitan ng FB na namatay ang barkada kong si Boyong. Kababata ko si Boyong, kapitbahay sa Catmon sa Malabon, noong ang Catmon ay hindi pa kasindumi at nanlilimahid tulad ng Catmon ngayon. Isang taon ang tanda niya sa akin. Alam ko, ako ang itinuturing niyang bestfriend. Noong makapások siya sa unang trabaho sa lantsa, sinusulatan niya ako, binabalitaan tungkol sa experiences niya sa barko. Alam kong hindi mahilig sumulat si Boyong pero nagpipilit siyang magsulát para sagutin ang mga sulat ko. Kaibigan mo ang tao kapag sumusulat siya sa iyo, kahit na hindi niya feel ang mga sulat-sulat.

Naging madalang ang pagkikita namin nang lumipat ako ng bahay. Ninong ako ng panganay niyang anak, pero ni hindi ko matandaan kung naka-attend ako sa binyag ng anak niyang si Nikki. Kalaunan, parang mas naging ka-close ni Boyong ang Papa ko dahil nagkasama sila sa trabaho. Kapag dumadalaw si Boyong sa bahay, silang dalawa ni Papa ang magkaharap sa inuman. Nang mamatay si Papa, isa si Boyong sa mga unang nagpunta at nakiramay.

Mas lalong naging madalang ang pagpunta ko sa bahay nina Boyong. Nabalitaan ko na lang na sumailim siya sa open heart surgery. Gusto kong dumalaw pero parang laging walang oras. Hanggang sa malaman kong patay na siya sa kasagsagan ng Habagat.

Pagkatapos kong malaman na patay na si Boyong, narinig kong tumunog ang doorbell ng kuwarto namin sa hotel. Binuksan ko ang pinto pero wala namang tao. Tatlong beses na tumunog ang doorbell, laging walang tao.

“Pumunta ka sa patay, gago, minumulto ka na ng kaibigan mo!” sabi sa akin ni Pitbull.

Kayâ kinabukasan, sumugod ako sa burol ni Boyong. Sabi ng kapatid niyang si Beng, “Kundi ka pa mumultuhin ni Kuya, di ka pa pupunta.”

“Ano ba nangyari?”

“Uulitin ko na naman mula sa umpisa? Dapat alam mo kung ano nangyari, e. Hindi ka kasi nagpupunta.”

Tinamaan ako ng guilt.

Hindi ko tiningnan si Boyong sa loob ng kabaong. Hindi ako tumitingin sa mga patay na malalapit sa akin. Ayaw kong ang huling imahen na maalala ko ay ang imahen nila habang nakahiga sa kabaong, kahit sabihin pang hindi nagbago ang kanilang hitsura. Hindi ko makuhang tingnan si Boyong. Lalo lang akong malulungkot.

Pag-uwi namin ng bahay, sabi sa akin ni Pitbull: “Ano kayâ ang gagawin ko kapag nawala ka?”

“Hindi pa ako mamamatay,” sabi ko sa kaniya.

Alam niyang mabigat ang loob ko, masamâ ang pakiramdam.

“Tara, matulog na táyo.”

Natúlog kami sa kama na nakapatong pa rin sa sofa, tubig ang nása ilalim. Yumakap siya para hindi ako ginawin.

SA SARILING BAHAY

DAHIL NAKARANAS NA AKO NG HINDI MABILANG NA BAHAY, nang magpatayô kami ni Pitbull ng bahay sa Buliran, gusto ko sanang siguruhin na hindi maaabot ng pag-ápaw ng tubig mula sa ilog ang bahay. Balak kong dalhin ang lahat ng aklat ko doon, maliban sa mga libro na madalas kong gamitin, na iiwan ko sa Valenzuela dahil nása Maynila naman talaga ang trabaho ko.

Ako ang nasunod sa disenyo ng bahay pero hindi ako ang nasunod kung gaano ito kalaki. Ang budget siyempre. At si Ama.

Gusto ko sanang mas malaki ang sála na magiging library na rin, gusto kong magpalagay ng shelves mula sa sahig hanggang sa ceiling. Gusto kong may second floor, may asotea.

Pero sabi ni Ama: “Ba’t ba gagastos pa kayo sa malaking bahay? Hindi naman kayo dadami.”

Nainis ako, hindi ko lang maaway. Gusto rin kasi ni Pitbull ng maliit na bahay, para hindi raw mahirap linisin at lagi naming kità ang isa’t isa.

“Kahit na ga’no kaliit, okay na. Natutúlog nga ako dati sa kalsada...Basta may bahay na titir’han natin hanggang sa pagtanda.”

Wala kaming pera nang simulan ang paghuhukay ng mga pundasyon. Kayâ payout-utay ang pagpapatayô ng bahay. Gusto na kaagad ni Pitbull na makalipat kayâ kahit kalahati pa lang ang nabububungan—dahil hindi kami makabili ng pambubong para sa buong bahay—doon na kami natutúlog. Tatal, sabi niya, “Gusto mo naman nakatingin sa istars.”

Sa matigas na semento kami humihiga, gamit ang banig, kumot, at unan na ipinahiram ni Mama Gloria, nakasiksik sa parteng may bubong. Kità namin sa bahaging walang takip ang mga bituin.

Ang problema, kapag umuulan. Lalo kaming sumisiksik sa gilid. Kapag malakas na malakas, wala kaming magawa kundi bumakwit pabalik sa bahay nina Ama.

Hindi lang isang taon ang inabot bago tuluyang nabubungan ang buong bahay, nalagyan ng lababo sa loob, ng lababo sa labas, ng electrical wirings, etc. Hanggang ngayon, hindi pa natatápos ang palitada sa ilang bahagi, lalo na sa labas, marami pang kailangang ayusin. Pero unti-unti itong nagkalaman. Kapag nagpapatayô ka ng bahay, nag-aayos ka rin talaga ng buhay, hindi ka gagastos ng hindi kailangan dahil iisipin mo ang dagdag na semento at pakò na kailangang bilhin, ang mga kutsara at plato, ang mga ilaw at doorknob na ikakabit sa mga pinto.

Wala akong ibang dekorasyon na inilagay sa bahay kundi ang mga naka-frame na painting at drawing na ang subject ay si Pitbull.

“Hindi ka ba nauumay sa mukha ko?”

“Bahay mo ‘to, kayâ dapat mukha mo ang nakasabit sa pader.”

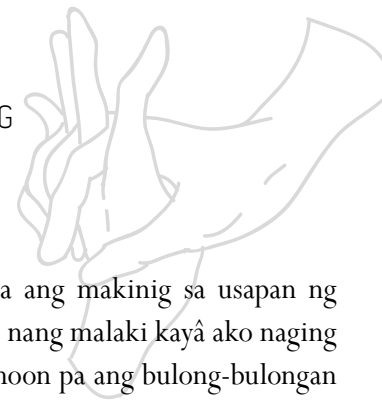
“Lupa lang ang sa akin dito, gago. Bahay mo ‘to,” sabi niya.

“Bahay natin, para walang away.”

Nang una kaming makabili ng kama, hindi siya nakatúlog agad. Ikinuwento niya no’ng naglayas siya patungong Maynila, no’ng mga panahong kung saan-saan lang siya nakikitúlog.

“Dito na táyo tatanda, Je,” sabi niya saká nagtanggap ng sando at nagkumot.

SIPING

DAHIL BATA PA LANG, hilig ko na ang makinig sa usapan ng matatanda—na nakatulong siguro nang malaki kayâ ako naging manunulat—narinig ko na noon-noon pa ang bulong-bulongan na ang mga isyu daw sa pagsisiping ang isa sa madalas pag-awayan ng mag-asawa.

Sige na nga, masyadong formal ang siping. . .

Sex.

Sex, o ang kawalan ng sex ang isa sa pangunahing dahilan kung bakit nagkakágálít, nag-aaway, o sa malalang kaso, naghihiwalay ang mga mag-asawa.

Hind ito totoo, lalo’t kung mahal ninyo ang isa’t isa.

Pero totooong nakakainit ito ng ulo. Dahil kahit gaano katagal na kayong nagsasáma, lalabas at lalabas pa rin ang problema sa sex. Bukod siyempre sa perennial na problema tungkol sa pera. *No money, no honey*. Totoo ito kahit na sa mag-asawa. Maiisip mo pa ba ang sex kung wala kang pera at pagód ka? Siguro. Pero nakakapágod ang sex; at pag pagód ka, o gutóm, wala kang gana. Gusto mo na lang humilata.

Na hindi maganda lalo’t gusto ng partner mo ng acrobatics. O kahit gusto mo pa, kapag pagód ka, hindi mo

na talaga káya. *The spirit is willing, but the flesh is weak.* Alangan namang ngumanga ka na lang tulad ni Juan Tamad at hintaying mahulog ang bayabas. O ang *milk of human kindness*. Hindi bastos ito, ha. Galing ito kay Shakespeare mismo, sa *Macbeth*. Sabi ni Lady Macbeth na asawa siyempre ni Macbeth: “...*nature is too full o’ th’ milk of human kindness...*” na ang ibig lang namang sabihin ay masyadong maawain si Macbeth. Naging bastos lang ang praseng ito dahil kay Xerex. Iyong hindi kilala kung sino si Xerex Xaviera, i-Google n’yo.

Walang konek ang orihinal na meaning ng “milk of human kindness” sa págod, pero hayaan n’yo na. Gusto ko lang na huwag masyadong magseryoso dahil hindi táyo sanay na seryosong pinag-uusapan ang sex. Kahit na seryosong usapan ito. Dahil hindi natin ito pinag-uusapan. Pinagtsitsismisan lang.

Mahirap naman kasi dahil madalas, hindi ito sinasabi kundi idinadaan sa paramdam. Si Pitbull, alam ko nang kailangan kong tabihan kapag nagsimula nang umali-aligid sa likuran ko habang nagsusulat ako, at nagyayâng matulog nang maaga kahit alam niyang mayroon akong deadline. Puwede naman kasi siyang matulog mag-isa, hindi ko na naman dala ang unan at kama, ba’t iistorbohin pa niya ako? Pero paano ako tatanggi kung nag-effort na siyang maligo sa gabi—na hindi naman niya ginagawa dahil umaga siya naliligo—at nagsuot na siya ng boxers at nagtanggap ng sando para i-display ang pangalan ko na nakatatô sa kaniyang dibdib.

Mahiyain ako. Dalagang Filipina. Virginal. Almost. Kayâ hindi ako marunong magparamdam. Naghihintay lang ako ng paramdaman. At pag hindi nagparamdam si Pitbull kapag gusto kong magparamdam siya, na hindi naman niya gagawin dahil may sarili siyang ritmo kung kailan ipaparamdam ang mga nararamdaman niya, buong araw na mainit ang ulo ko.

“Kumain na táyo.”

“Busog ako.”

“Hindi ka pa kumakain, gago, tigilan mo muna ‘yang ‘sinusulat mo.’”

“Ayoko ng ulam.”

“Ano bang gusto mo?”

“Wala!”

“Ano ba’ng problema mo?!”

Na hindi ko naman masabi dahil bakâ sabihin bastos ako, ang laswa-laswa ko, ang dumi-dumi ko dahil puro kamunduhan ang nása isip ko.

Mag-aaway na lang kami. Na nauuwi rin sa pagbabatî sa gabi.

Ayaw kong pag-usapan ito dati, kayâ tiis-tiis ako lagi, tatal, matiisin naman ako talaga. Pero minsan, dumalaw ako sa kaniya at sinabi niya sa akin: “Paglabas ko, gagawin ko ang lahat para lumigaya ka.”

Ligaya talaga. Hindi sayá. Mas malalim ang ligaya. Panandalian ang sayá. Gusto ko nang lumigaya.

“Lahat?”

Sinuntok niya ako nang mahina.

“Pag gusto mo kasi, magsasabi ka. Kayâ ako naiinis sa ‘yo, dahil ako na lang lagi inaatay mong magyayâ. Pag gusto mo, sabihin mo. Pag pagód ka, tumanggi ka. Parang kang tanga na nahihiya, e asawa mo ako.”

Gusto ko sanang biruin na hindi pa kami kasal, pero bakâ magálit si loko, humaba ang usapan, at mauwi sa away.

Sabi niya: “Kapag gusto mo, sabihin mo, tara, Mong, siping tayo.”

Natawa ako dahil hindi ko na halos naririnig ang “siping,” ang luma na ng word na ito.

Pero mas maganda nga marahil ang “siping” dahil lagpas ito sa sex; hindi lang ito nangangahulugan ng pagtatabi sa higaan, kundi ng pagiging magkaagapay—sa lungkot man o ligaya, sa hirap man o ginhawa, sa dúlang man o sa kama.

ANIBERSARYO

OCTOBER

NOONG ISINUSULAT KO ANG PELIKULANG *Muli* (*The Affair*, Adolfo Alix, dir.) prinoblema ko ang anibersaryo ng dalawa kong tauhan sa kuwento. Pareho kasing lalaki ang mga tauhan ko na na-in love sa isa’t isa. Mali. Gay pala ang isa at straight ang isa. Straight, in a sense, dahil may asawang babae ‘yong isa kong karakter na abogado, pero may relasyon din siya sa isang propesor sa Baguio—matagal at malalim na relasyon kahit na nagkikitâ lang sila isang beses sa isang taon. Prinoblema ko sa pelikula kung kailan sila magsi-celebrate ng anibersaryo.

Hindi problema ang mga ani-anniversary na ‘yan sa straight couples, meron kasing ligawan, may eksaktong petsa kung kailan nagkaaminan, nagkaligawan, nagkasabihan ng “oo”. May anibersaryo kung kailan kayo naging mag-jowa, kung kailan nagpakasal. Pero paano kami magdiriwang ng anibersaryo? Ano ang ipagdiriwang? First meeting? First date? First kiss? First f__k?

Prinoblema ko ito. Pero hindi prinoblema ni Pitbull dahil málay naman niya sa mga ani-anniversary, e ni hindi nga niya alam ang totoo niyang birthday. Ang tagal niyang nag-celebrate

ng birthday sa petsa na akala niya birthday niya, naitama ko lang noong makakuha ako ng kopya ng birth certificate niya.

Siyempre, gusto ko rin naman na may anniversary, kahit na ang request ko kay Pitbull sa simula ay samahan lang ako ng dalawang taon. O monthsary, para kung sakaling iwan nga ako after two years, makapag-celebrate man lang ako ng –sary nang 24 na ulit.

Pero nahiihiya akong magtanong kay Pitbull kung ano ang gusto niyang anniversary namin. Ayaw ko rin naman na ako lang ang magsabi na “huy, sa ganitong date, anniversary natin, ha.” Bakâ magmukha lang akong tanga, kayâ hinayaan ko na lang.

A-29 ng Oktubre nang yayain niya akong uminom. Wala ako sa mood, kayâ tumanggi ako. Inom lang naman. Nakakatanggi ako sa inom.

“Inom akong mag-isa,” sabi niya, mukhang galit.

Naramdaman kong may something. Hindi ko naman alam kung ano. At pag may nag-iinarte na hindi ko alam kung ano ang ipinag-iinarte, lalo akong maiinis. Binigyan ko ng pera.

“Para may pang-inom ka.”

“May pera ako. Hindi ko kailangan ang pera mo.”

May something nga. Hahaba ito kapag hindi ko inaresto.

Sinabayan kong uminom. “May problema ka ba?” tanong ko habang tumutunga ng beer na parang kay pait-pait dahil wala nga ako sa mood uminom.

“Anibersari natin, gago.”

Ano’ng anniversary pinagsasabi nito.

“Nalimutan mo? Birthday ni Princess búkas. Dinala mo ako dito isang araw bago ang birthday ni Princess. Tanda ko dahil kinabukasan, uminom táyo kina Pareng Michael.”

Inaanak ko si Princess, anak ng kapitbahay namin. Hindi ko maalala ‘yong birthday ni Princess, hindi ko rin maalala iyong unang araw na dinala ko siya sa amin.

Pero naalala niya.

Sinolb niya ang problema na matagal ko nang pinoproblema: kung kailan ang anibersaryo namin. Para sa kaniya, ang anibersaryo namin ay iyong unang araw na dinala ko siya sa bahay. Dahil dinala ko siya sa bahay at isang taóng nanatili. Nanatili siya nang sumunod na taon, at nang sumunod pang mga taon.

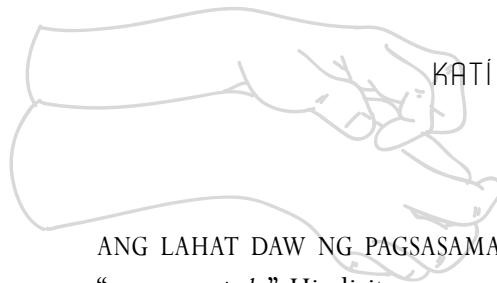
“Happy anniversary,” sabi ko, nahiihiya.

“Gago, kundi ko pa paalala sa ‘yo, di mo pa maaalala.”

Ibinangga niya nang mahina ang beer niya sa beer ko, narinig ko ang mahinang tunog ng pagbubungguan ng dalawang bote.

“Isang taon na tayo. Tatagal pa táyo nang maraming-maraming taon,” sabi niya.

Inilapit ko ang bote sa bibig, uminom ako ng serbesa na hindi naman gaanong malamig. Pero parang ang sarap-sarap ng beer, manamis-namis, wala na akong nalasaan ni katiting na pait.

ANG LAHAT DAW NG PAGSASAMA AY MAARING TAMAAN ng “seven-year itch.” Hindi ito pangangati nang pitóng taon, dahil kung pitóng taon ka nang nangangati, mukhang kailangan mo nang komunsulta sa doktor. Ang seven-year itch ay ang pagkawala ng interes ng magkapartner sa isa’t isa.

Puwedeng isang partner lang ang mawalan ng interes sa pagsasáma. Puwede ring sabay sila. Walang pinipili ang katí. Puwede nitong atakehin babae man o laláki, tomboy man o beki.

Naging popular ang seven-year itch nang ipalabas ang pelikula na ganito rin ang pamagat, nilagyan lang ng “the”—*The Seven Year Itch*, noong 1955; bida si Marilyn Monroe. Tungkol ang pelikula sa isang laláki na pitóng taon nang kasal at nanlalamig na sa kaniyang asawa. Nakaramdam ulit ng init ang lalaki nang makilala niya si Marilyn Monroe. Hindi nga lang init para sa asawa niya, kundi para kay Marilyn. Siyempre, sino ba naman ang hindi maakit kay Marilyn Monroe? (Nása pelikulang ito ang iconic na pose ni Marilyn na pinipigilan ang pagtaas ng paldang hinahangin.) Dahil sa pelikula, lalong naging popular

ang dati nang paniwala na dadaan sa krisis ang mga pagsasama pagtungtong ng pitóng taon.

Hindi ko ito problema dati dahil hindi ko naman iniisip na aábot kami ng pitóng taon. Madali akong masaktan at ma-depress kayâ ibinababâ ko palagi ang ekspektasyon, kahit sa pag-ibig. Lagi kong iniisip na wala namang pagsasámang nagtatagal, o wala sa tagal ang pagsasáma kundi nása tindi ng pagmamahalan. Na ironic dahil kung matindi ang pagmamahal ninyo sa isa’t isa, hindi kayo maghihiwalay.

Skeptic na ako pagdating sa mga relasyon. Bihira ang kakilala kong beks na may relasyong tumagal nang maraming taon. Komplikado pa dahil alam kong straight si Pitbull. Hahanap at hahanap siya tiyak ng babae. Inihanda ko na nga ang sarili ko dati na maging abay niya sa kasal o maging ninong ng magiging mga anak niya. Pero maiisip ko ulit na hindi ko káya. Ayaw kong maging kabit.

Nang umabot kami ng three years, nagbiro si Pitbull: “Kota na ako, dalawang taon lang ang pakiusap mo sa akin.” Akala ko, iiwan na ako. Pero nag-stay naman si loko. Sabi dati ng mga barkada ko, siyempre, inaalagaan mo, galante ka kasi masyado. Aminado naman ako na kung magmahal ako, bigay-todo. Ayoko namang magmahal nang katiting. Ayokong umibig nang pakonti-konti, magmahal nang nagtitipid dahil hindi naman dapat tinatawaran ang pag-ibig.

Naging regular ang selebrasyon namin ng anibersaryo, na hindi ko na nalimutan mula nang ipaalala ito sa akin ni Pitbull noong unang taon namin. Inabangan ko na ang pagdating ng ikapitong taon dahil nga pamilyar ako sa seven-year itch at inaantabayanan ko na ang mga posibleng mangyari kapag nagloko siya.

Pero limang taon pa lang, nangati na.

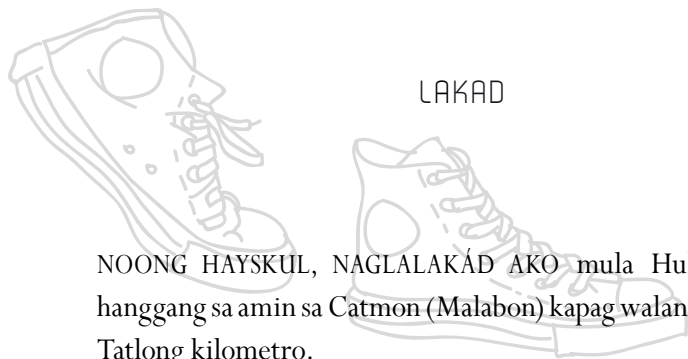
Siyempre, masakit. Kung kati lang ito na puwedeng lunasan ng Caladryl, binili ko na sana ang lahat ng Caladryl sa botika. Kaso, hindi.

Inaaway ko pa no'ng umpisa. Pero nang magtagal, hinayaan ko na. Corny, pero naisip ko iyong kanta ng Sting na “*If You Love Somebody Set Them Free*.” Kung bumalik, e di bumalik. Kung hindi bumalik, e di nganga. At ngawa. Ano'ng magagawa ko kung ayaw na niya? Alangan namang ipaglaban ko pa, e ang dami-daming dapat ipaglaban sa daigdig: katarungan, kalayaan, karapatang-pantao. Sabagay, karapatang-pantao rin ang umibig. Pero hindi kasama sa karapatang umibig ang ibigin ka pabalik, habambuhay. Hindi mo iyon puwedeng ipataw, hindi puwedeng ipilit dahil karapatan din ng iba ang mamili kung sino ang gusto nilang mahalin.

E, bumalik. Kayâ tinanggap ko. Kaso noong ikasiyam na anniversary namin, lumayas ulit. Iyon ang seryoso. Mas masakit dahil naulit. Ramdam ng buong pamilya ni Pitbull na nasaktan ako. Pati ng Tatay niya. Hindi masyadong nagsasalita si Ama

pero biglang tumambay sa bahay namin, kinausap ako: sa akin ang bahay, hindi ako dapat umalis. Sabi ni Mama Gloria, lahat ng pagsasama, dumadaan sa ganito. Hindi ko itinanong kung nambabae din si Ama. Alam ko na ang isasagot niya sa tanong ko.

Kayâ hindi totoo ang seven-year itch na ‘yan. Kung may krisis na darating, darating kahit isang araw o dalawang dekada na kayong nagsasama. Hindi kati lang ang ibig sabihin ng *itch*—lalo kung paulit-ulit—kundi isang di-komportableng pakiramdam, higit na malalim kadalasan. At hindi ito malulunasan ng simpleng pagkamot, lalo na’t kung sintomas lang ito na mas malalang sakit, kung hindi lang sa balat ang kati. Madalas na kailangan ang higit pa sa kamot para mawala ang kati, sa puson man o sa puso.

LAKAD

NOONG HAYSKUL, NAGLALAKÁD AKO mula Hulong Duhat hanggang sa amin sa Catmon (Malabon) kapag walang pamasahé. Tatlong kilometro.

Tatlong beses yata akong nakapaglakád mula UP Diliman hanggang Monumento, mga 11 kilometro—dalawang beses dahil ubós na ang allowance ko, iyong isang beses, dahil maulan at wala talagang masakyan. Ayaw kong naghihintay, mas gusto kong maglakad kaysa maghintay nang matagal.

Minsan, umatend ako ng rally sa Luneta tapos nawala ang pera ko. Ayaw kong magwantuturi kayâ naglakád ako mula Luneta hanggang Caloocan. Mas malápit ito, 9 kilometers lang. Pagdating sa Monumento, hindi na káya ng powers ko kayâ sabi ko sa driver, puwedeng makisakay, wala akong pera; pinasakay naman ako.

Noong bata pa, tradisyon na ng mga barkada na maglakád nang nakapaa mula sa amin hanggang sa Grotto sa San Jose del Monte, 26 kilometro ang layo.

Noong mas bata pa, nilalakad namin mula sa amin sa Nenita (sa Mondragon, Northern Samar) hanggang sa Crossing sa Barangay Bugko, mga apat na kilometro rin ang layo, putik

pa ang kalsada, bako-bako, nalulubog ang paa mo sa lapok kung tag-ulan.

Kapag wala na akong maisip ngayon, naglalakád ako nang naglalakád. Ilang beses ko nang nilakad mula Monumento hanggang sa amin sa Valenzuela (7 kilometro), mula ABS-CBN hanggang sa Muñoz Market (3 kilometro).

Minsan, sinubukan kong lakárin mula ABS-CBN hanggang Valenzuela, dumaan ako sa EDSA. Tinawagan ako ni Pitbull, sabi ko naglalakád ako, sinalubong niya ako ng motorsiklo sa Balintawak. Pero limang kilometro na ang nalakad ko bago niya ako nasundo.

Nang malaman ko na nambabae siya ulit at seryoso, inaway ko siya. Umiwas siya at umalis ng bahay, nagpunta sa mga pinsan niya. Umalis ako ng bahay. Gabi at wala akong dalang pera, itinago niya ang wallet ko, alam niyang lalayas ako at ayaw niya akong palayasin. Hindi ko alam kung dahil gabi na, o dahil kapag umuwi ako ng bahay ng dis-oras ng gabi, makakatunog ang Mama ko na nag-away kami. Ayaw na ayaw niyang malalaman ni Mama na nag-aaway kami. Hindi dahil sa takót siya sa Mama ko kundi dahil alam kong malaki ang paggalang niya dito.

Alam kong wala nang biyaheng bus na dumadaan sa Cabiao kapag dis-oras ng gabi, kayâ binaybay ko ang kahabaan ng Gapan-Olongapo Road. Plano kong sumakay ng bus pagdating ng Gapan, makiusap sa konduktor na pasakayin ako hanggang Balintawak. Kung hindi papayag, iiwan ko ang cellphone ko.

Kung hindi pa rin papayag, balak kong lakárin mula Gapan papuntang Valenzuela.

Hinabol ulit ako ni Pitbull at naabutan niya ako malapit na sa Gapan, halos 22 kilometro na ang nalalakad ko.

Galít siya, pílit akong pinasakay sa motorsiklo.

Wala akong kibo habang nakaangkas. Umaasa akong hihingi siya ng sorry, mangangakong iiwan na ang babae. O sasabihin na natukso lang siya, inakit lang siya, kahit na sabihin niyang gusto ko lang magkaanak, kahit anong katuwiran, basta mangatuwiran. Pero wala siyang kibo hanggang sa makarating kami ng bahay.

Natulog kaming hindi nagkikibuan, hindi tulad dati na kahit na anong away, mawawala at mawawala tiyak kapag nagtabi na sa higaan. Naisip ko, wala nang pupuntahan ito. Alangan namang ako ang mag-sorry, e siya ang may kasalanan. Nagdesisyon akong iwan siya matapos kong yayain na lumibot sa buong Buliran at Cabiao, mag-usap nang masinsinan.

Itinaon kong wala si Mama Gloria at si Ama, dahil ayaw ko ng drama.

Paglabas ko ng pinto, parang kay bigat ng paa ko, hindi ko maihakbang. Pero andito na ito, kailangan nang panindigan.

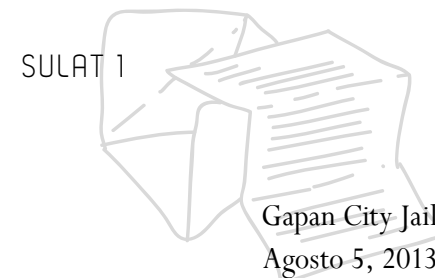
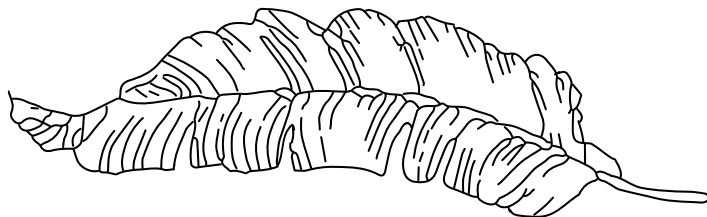
Hindi pa ako nakakalayo nang tawagin niya ako.

“Jerry!”

Jerry. Hindi Je. Hindi Grácio, Hindi Kalbo.

Napatigil ako saglit, pero hindi ako lumingon.

Lumakad ako papalayo.

Gapan City Jail
Agosto 5, 2013

Jerry,

Alam ko na marami akong nagawang kasalanan sa 'yo. Mula nang mapasok ako dito sa loob, marami akong natutunan na pagbabago, namulat ako sa magagandang gawain na noon ko pa sana ginawa, na hindi sana umabot pa sa ganitong pangyayari. At kung papalarin akong bigyan ng pagkakataong makalabas ay di ko na sasayangin 'yon. Alam kong and'yan ka, hinihintay mo ako at sana huwag magbago ang tiwala mo sa akin. Kung ano ang pagmamahal mo sa akin noon, sana gano'n pa rin hanggang ngayon. Alam mo, paggising namin ng umaga, nagdadasal, pagkatapos nag-e-exercise, at pagkatapos no'n, nagti-TC na kami. Alam mo, marami akong natutunan dito sa loob. Natuto akong tumawag sa Panginoon. Totoo palang may Diyos, nararamdaman ko sa puso't isip ko.

Dito sa loob ko natutunan na disiplinahin ang sarili ko, disiplinahin ang kapuwa ko. Kaya nagpapasalamat ako unang una sa Panginoon, pangalawa sa mga nanunungkulan sa loob, kay Mayor at kay Vice Mayor—lalahatin ko na lahat sila. Nagpapasalamat ako sa kanilang lahat. Unti-unti akong nahuhubog sa katotohanan. Ang sarap pala ang magbagong-buhay. Para sa 'yo ang pagbabagong ito. I love you. Salamat.

R. Reña

SIKRETO

MAY IPAGTATAPAT AKO SA INYO. Ako ang nagpakulong kay Pitbull. Kumbaga sa telenovela, ito ang soap secret na matagal kong itinago, ang nakakaalam lang ay iyong mga malalapit na kaibigan ko. Pero dahil wala namang lihim na naitatago, ikukuwento ko na sa inyo.

Na-involve sa droga si Pitbull.

Nang malaman ko, hindi ako nakapagpigil, hinampas ko siya ng bangkô. Nagkalasog-lasog ang bangkô, sabi ko, hahatawin ko siya ng bakal sa ulo kapag hindi siya huminto. Hindi siya kumibo. Buti na lang. Dahil sa laki ng mga braso ni Pitbull, malamang isang balyahan lang sa akin, matutumba ako. Pero gano'n siya: tuwing mag-aaway kami at mali siya, hindi siya kikibo. Pero hindi siya tumigil, alam ko dahil palagi siyang nauubusan ng pera, may mga gamit na nawawala sa bahay, madalas hindi siya natutúlog, bagay na hindi niya ginagawa dati.

Kinausap ko siya nang masinsinan para magpa-rehab, pero nakiusap siya na huwag na, káya niya. Nang maramdaman ko na hindi pa rin siya tumitigil, pinapili ko na siya: ako o bato. Ako raw, sabi niya. Hindi ako naniwala kayâ iniwan ko siya sa bahay namin sa Nueva Ecija.

Lalo siyang lumala. Nalaman ko ito dahil tumatawag sa akin ang Mama niya, tinatanong ako kung ano ang gagawin. Sabi ko, “Ma, kayâ nga ako umalis dahil ayaw ko na. Ikaw ang Nanay, ikaw magdesisyon.” Sinigawan ako ng Mama niya sa telepono, “Ikaw ang asawa,” sabi ng Mama niya, “ikaw magdesisyon kung ano ang gagawin sa kaniya.”

Puwede naman akong lumayo, magpalit ng numero, huwag na siyang kausapin kahit kailan. Pero kilala ko si Pitbull, babalik at babalik siya sa akin kung wala na siyang ibang masulingan. Kayâ sumagi sa isip ko na ipapatay na lang. Para tapos na problema ko. Wala nang manggugulo. Pero na-realize ko, mahal ko itong tao na ito, nag-commit ako na aalagaan ko siya at mamahalin kahit gaano kagago. O minahal ko siya dahil nga gago siya, hindi itinatago ang kaniyang pagkagago. At walang minamahal na sinusukuan. Walang minamahal na iniwan sa ere.

Kayâ nagpaalam ako sa Mama niya: ipapakulong ko ang anak niya. “Ikaw ang asawa,” sabi niya, “kung ano ang desisyon mo, desisyon ko.”

Natakot ako, kapag nagkagipitan, hindi naman maitatakwil ni Pitbull ang Mama niya dahil Mama niya ‘yun. E, ako, hindi naman ako tunay na asawa talaga. Pamilya lang niya ang nagsasabi na ako ang asawa. Kapag nalaman ni Pitbull na ako ang nagpakulong sa kaniya, bakâ tuluyan akong iwan.

Bahala na, ‘ka ko. Kahit magalit siya sa akin, kahit iwan ako basta makitâ kong maayos siya, okay na sa akin.

Kayâ naghanap ako ng kontak. Nang mahuli siya, hindi ako dumalaw kaagad. Hinayaan kong maranasan niya ang hirap.

Pero hindi ko siya iniwan. Apat na taon na at hindi ko siya iniwan.

Minsan, tinanong ako ni Pitbull kung bakit hindi ako bumitaw. Sabi ko, kapag bumitaw ako, pareho kaming masasaktan. Siya, dahil wala na siyang babalikan; ako, dahil babalikan at babalikan ko ang thought na hindi ko siya nailigtas sa tiyak na kapahamakan. Kung iniwan ko siya, habang panahon kong dadalhin sa konsensiya ko na hindi ko napanindigan ang pangako na mamahalin siya at hindi pababayaan. Walang umiibig na nagpapabaya sa kanilang mga minamahal.

Maganda na ang katawan ni Pitbull ngayon, hindi tulad dati na humpak ang pisngi. Marunong na siyang magbasâ dahil sa ALS sa loob ng kulungan. Siya pa ang nagpapaalala sa akin ngayon na magsimba tuwing linggo, alagaan ang Mama ko, tigilan ang sigarilyo. Sa loob ng matagal na panahon, hindi niya ako hinahalikan, sa pisngi man o sa labi. Pero nang makulong siya, lagi’t lagi niya akong pinupupog ng halik.

Kamakailan lang ako nagkaroon ng lakas ng loob na sabihin kay Pitbull na ako ang nagpakulong sa kaniya. Inihanda ko siyempre ang sarili sa reaksiyon niya: alam mo naman, sa

mga telenovela, kapag nari-reveal ang soap secret, nagwawala ang mga tauhan.

Pero hindi siya nagwala. Umiyak lang siya nang umiyak, niyakap ako.

“Hindi ka galit?” sabi ko.

“Je, kung hindi mo ako ‘pinakulong, bakâ namatay na ako. Nagpapasalamat ako dahil sa ginawa mo. Nagpapasalamat ako dahil hindi mo ako iniwan.”

“Walang iwanan,” sabi ko. “Basta iwan mo na ang bisyo pagkatapos nito.”

“Wala na akong bibisyyuhin, ikaw na lang.”

Nag-aalala pa rin ako sa mga posibleng mangyari paglabas niya. Pero sa ngayon, umaasa ako at nagtitiwala sa kapasidad ng tao na magbago dahil sa pagmamahal. Na binabago ang tao ng pagmamahal. Dahil kung hindi táyo maniniwala sa kapasidad ng pag-ibig na baguhin ang búhay ng mga tao, saan táyo maniniwala? Para ano pa at umiibig táyo?

TAWAD

SA LOOB NG 13 TAON, tatlong ulit nang nambabae si Pitbull. Iyong seryosong pambababae, hindi fling-fling. Umpisa pa lang, inihanda ko na ang sarili sa ganitong scenario. Laláki, e, malamang mambabae, kahit na alam kong hindi ito dapat. Pero usapan nga namin, di ba, samahan niya lang ako ng dalawang taon, okay na sa akin.

Noong ika-5th year namin, natuklasan ko na nambabae siya. Nagdrama ako siyempre sa simula: inaway ko siya, inihagis ang mga damit niya sa labas, pinalayas. Walang subtlety-subtlety, away kung away. Lumayas naman, nabalitaan kong iniuwi iyong babae niya sa probinsiya. Pagkatapos ng drama, hinayaan ko na.

Siyempre, kampi sa akin ang Mama niya kayâ tawag nang tawag. “Hindi ko gusto ang babae niya!” sabi ng Mama niya. Sabi ko, Ma, hayaan n’yo na, basta maayos buhay niya. Gano’n talaga, kung mahal mo, dapat masaya ka kung saan siya masaya. Galít na galít ang Mama niya: Jerry Boy (Jerry Boy talaga tawag sa akin ng Mama niya pag galit), tanga ka! Sabay patay ng phone.

Hindi na ako nakipagtalo. Tinanggap ko nang tanga ako. Pero pagkalipas ng ilang buwan, bumalik sa akin si Pitbull. Inamin ang kasalanan niya, nag-sorry. Simple lang ang patakaran

ko sa búhay: kapag umamin sa akin ng kasalanan at humingi ng tawad, pinapatawad ko. (Basta umamin at humingi ng tawad, Diyos ko, hindi ko patatawarin ang mga hindi umaamin at hindi humihingi ng tawad.) Di ba Diyos nga, nagpapatawad, ako pa kayâng tao. Ako naman ang minura ng Mama ko.

Nang sumunod na mambabae siya, kinutuban na ako. Kapag medyo matagal na kayong nagsasâma, may kutob talaga, e. Mararamdaman mo kung nagloloko ang partner mo o hindi. Siyempre, may tell-tale signs: late umuwi, walang salapi, laging burado ang mga messages sa phone pati sent items. Magaling akong imbestigador, kayâ nalaman ko: may babae sa isang beerhouse si Pitbull. Napika na ako. Nagbabâd ako sa beerhouse na kinaroroonan ng babae niya. Sinamahan ako ng ibang barkada. Hindi na ako nakatiis, nagpakilala ko sa babae niya: sabi ko, ako ang jowa ng jinojowa niya. Hindi ko inaway dahil feeling ko mas maganda ako.

Iyon ang akala ko. Isang araw, hindi na sumipot si Pitbull sa bahay. Tulad ng dati, hinayaan ko lang. Wala pang isang linggo, bumalik na naman. This time, nagmatigas ako: “Huli na ‘to,” sabi ko. “Kapag umalis ka pa ulit at nambabae, tatanggapin kita pagbalik, pero pag tulôg ka na puputulin ko ang titi mo.”

Ilang taon din siyang nagtino. Tinatanong ako ng mga barkada kung bakit tinatanggap ko pa e, babaero nga. Hindi ko rin alam. Siguro dahil saglit lang talaga ako magálit. May kapasidad akong magpatawad ng mga tao na humihingi sa akin ng

tawad. O siguro mahal ko siya. Hindi binibilang ng nagmamahal kung ilang beses niyang pinapatawad ang mga taong mahal niya. Isinapuso ko siguro ang sinasabi sa Bibliya na magpatawad nang pitumpo at pitóng beses—gaano man karami ‘yon. O bakâ nga tama ang Mama ko at ang Mama niya: tanga ako.

Ang pinakahuli ang siya ring pinakamalala. Hindi tulad ng dalawang nauna, maganda ‘yong babae, beauty queen kuning-kuning: mahaba ang buhok, maganda ang kurba ng katawan, kayumangging kaligatan.

Sa simula, inaaway ko pa. Inaaway din ng Mama niya. Akala ko, hindi na ako subtle, pero mas malala ang Mama ni Pitbull. Tuwing makikitâ niya ang babae, sinisigawan niya: “Putâ ka! Hindi ikaw ang asawa!”

Sabi ko, hindi tama ito. Bakâ nagiging anti-woman na ako dahil dito. Hindi dapat pinag-aawayan ang isang lalaki lang dahil napakaraming lalaki sa mundo.

Kayâ kinausap ko ang Mama niya at nagpaalam. Sabi ko, kung gusto na ni Pitbull na mag-asawa, ayos lang sa akin. Siyempre, hindi talaga okay, nagpupuyos ang damdamin ko, pero kung ayaw na ni Pitbull sa akin, ano ang magagawa ko? Galít na galít ang Mama niya, hindi raw siya papayag na mag-uwi si Pitbull ng ibang tao sa bahay namin sa Nueva Ecija. Ibibigay ko ang bahay sa kaniya, sabi ko. Over my dead body sabi ng Mama niya. Payo ni Ama (Ama ang tawag namin sa Tatay niya): Jer, hayaan mo lang, babae lang ‘yun, uuwi rin ulit ‘yan sa ‘yo.

Hindi babae lang ang babae, sabi ko.

Kayâ para walang gulo, kinausap ko si Pitbull. Hindi na ako uuwi, sabi ko. Pero huwag din niyang iuuwi ang babae niya sa bahay dahil aawayin lang ‘yon ng Mama niya. Maghiwalay na kami nang maayos, sakâ na maghati ng kung anuman ang naipundar namin kapag medyo hindi na mainit ang ulo ng mga tao. Hindi makapag-desisyon si Pitbull. Na-realize siguro niya na hindi lang ito usapin naming dalawa, kasali na ang buo niyang pamilya. Sinubukan niyang tawagin ang mga pinsan niyang kalalakihan. Suggestion ng isa, ba’t di mo itanong sa mga kaanak natin kung sino ang gusto nila.

So, ang ginawa ni Pitbull, kumuha ng maliliit na papel. Tinulungan siya ng mga pinsan niya na i-distribute ang mga papel sa mga kaanak nila: tiyahin, tiyuhin, pinsan, lolo, lola. Ang tanong: Sino ang pipiliin n’yo para kay Mong: si Kuya Jerry o si _____.

Isa lang ang bumoto sa babae. Lahat sila boto sa akin. Gusto kong matawa pero seryoso si Pitbull. Sabi ko, mas tanga ka kaysa sa akin, kapag nagdesisyon ka, magdesisyon ka na parang ikaw lang ang tao sa daigdig!

Hindi pa rin siya makapagdesisyon. So ako na ang umalis, itinaon kong wala ang Mama niya, kahit alam kong magagalit ito sa akin. Nagalit nga, tumawag: “Pag hindi ka umuwi, susunugin ko ang bahay n’yo para hindi matirahan ng iba!” Hindi ko na

pinatulan ang Mama niya, alam kong hindi niya susunugin ang bahay.

Iniwan ko si Pitbull pagkatapos kong bilinan ang babae niya kung paano titiyakin na magiging mabuti ang buhay nilang mag-asawa. Kung may kailangan, sabi ko, sabihin lang sa akin.

Hindi na ako umuwi mula noon. Hanggang sa mabalitaan ko na lang na na-involve na na nang tuluyan sa droga si Pitbull.

Hanggang sa gumawa ako ng paraan para makulong siya.

Nang makulong si Pitbull at magsimula akong dumalaw, mga dalawang beses ko pang nakasabay ang babae niya. Lumalayo kapag ando’n ako, umiiwas. At that time, kalmado na ako, hindi na ako nang-aaway, hinayaan ko na, hindi ko ipina-ban kahit na ang totoo, puwede kong kausapin ang warden at sabihin na huwag na huwag n’yong padadalawin ang babae na ‘yan dito!

Pero isang araw, hindi na dumalaw ang babae. “Nagsawa na?” gusto kong mang-asar, gusto kong ipagyabang na ako lang ang magtitiyaga sa kaniya.

“Hindi,” sabi ni Pitbull. “Sabi ko, huwag na siyang dumalaw, sinabi ko sa jail guards na wala na akong ibang tatanggaping bisita kundi ikaw. Kailangan kong pumili at ikaw ang pinili ko.”

Natahimik ako.

Noong nakaraan, sabi ko kay Pitbull, pag nakalabas siya, okay lang sa akin na hanapin niya ‘yong babae, o maghanap ng

ibang babae. Mahal ko siya at gusto ko pa rin na makitâ siyang masayá.

Tumahimik si Pitbull. Ikinuwento niya kung paanong umiyak ‘yong babae no’ng sabihan niyang huwag na itong dadalaw. Parang kinurot ang puso ko nang marinig na umiyak iyong babae. Ang totoo, na-guilty ako, minsan iniisip ko, bakâ ako ang kontrabida sa pag-iibigan nila, nagmumukha lang akong bida ngayon dahil ako ang nagkukuwento.

“Ako ang kontrabida dahil lagi akong naglolokó,” sabi ni Pitbull. “Hindi ko nga alam kung bakit tinatanggap mo pa ako.”

“Hindi ko rin alam. H’wag na lang nating pag-usapan, huwag ka na lang uulit. Kapag umulit ka pa, pupunta na ako ng Cuba, hindi na ako babalik, doon na titira.”

Matatakot siya dahil hindi niya ako masusundan, hindi niya alam kung nasaan ang Cuba; ang alam lang niya ngayon, ang Vienna ang capital ng Austria.

Wala na akong balita sa huling babae niya, noong huli kong i-stalk sa FB, nakita kong may iba nang kasama sa retrato, mukhang may iba na ring asawa. Nagi-guilty pa rin ako na “babae” lang ang tawag ko sa kaniya, ni hindi ko siya mapangalanan.

Madalas, iniisip kong masayá ang love story na ito. Pero ang totoo, komplikado. Kapag umiibig ka, hindi lang sayá ang mararanasan mo, malamáng malulungkot ka, lalo na kapag na-realize mo na hindi lang dalawang tao ang involved sa pag-iibigan, damay ang mga kapamilya, mga kaibigan. Lagi kong

sinasabi na huwag nating gawing komplikado ang mga bagay. Pero ang totoo, kapag iniisip ko ang mga nangyari sa relasyong ito, lalo lang nagiging komplikado. Bakâ nga komplikado ang buhay, ang mismong pag-ibig. Bakâ nga kapag hindi complicated, hindi pag-ibig.

HIWALAY

AKO ANG NAGDESIYONG MAKIPAGHIWALAY KAY PITBULL. Kung siya lang ang aasahan, alam kong hindi niya magagawang humiwalay, hindi niya káya. Nang malaman kong may babae na siya at mukhang seryoso na, nagdesisyon akong tama na.

Sa totoo lang, masakit. Sa kabila ng paghahanda mula pa no'ng umpisa na mauuwi rin naman ito sa hiwalayan—dahil pati ako, kinukumbinsi ang sarili na walang poreber, lalo na sa mga relasyong tulad nito—hindi ko pa rin naihanda ang sarili sa kalungkutan. Para akong mamamatay.

Iyon siguro ang isa sa mga dahilan kung bakit hindi makahiwalay si Pitbull. Alam niyang may suicidal tendencies ako. Sa simula pa lang, binalaan na siya ng Mama ko, na kapag may nangyari sa akin, papatay siya. Hindi ko alam kung kanino takót si Pitbull, sa akin o kay Mama.

Inisip ko na lang na mas makabubuti sa amin ang maghiwalay. Mahirap namang magsama kung araw-araw babantayan ko ang kilos niya, susundan ko kung saan siya pupunta, itsitsek ko kung nagti-text o tumawag ang babae niya. Nakakaubos ng lakas ang mag-away araw-araw. Kayâ nagdasal ako, sabi ko, Panginoon, bigyan mo ako ng lakas na tanggapin

ang mga bagay nang maluwag sa loob. Inisip ko na lang na mahal ko si Pitbull, at kahit na gaano kakorni, ang nagmamahal ay nagpapaubaya, laging iniisip ang kabutihan ng taong mahal niya, higit sa kaniyang sarili. Hindi makasarili ang nagmamahal.

Niyaya ko siyang mag-stroll gamit ang motorsiklo pagkatapos ng isang matinding away. Pebrero noon, maganda ang sikat ng araw, malamig ang hangin na humahampas sa balát ko, nagdadala ng ginaw. Yumakap ako sa kaniya habang umaandar ang motor, tulad ng lagi kong ginagawa. Mami-miss ko 'to, sabi ko. Mami-miss ko 'to.

Hindi siya kumikibo. Binaybay namin paikot ang buong Buliran, ang gilid ng ilog. Gusto kong makita ang ilog ng Buliran bago ako umalis, dahil hindi na ako babalik sa bahay namin. Tapos, tinawid namin ang kagagawa pa lang na tulay na nag-uugnay sa Buliran at San Fernando Sur, inikot ang mga bukid ng Cabiao. Berdeng-berde ang mga palay.

Huminto kami sa kubo ni Ama na nása gitna ng palayan. Walang tao, kami lang. Hindi kami magkaharap, nakaupo kami sa may hagdan habang nakatanaw sa malawak na taniman. Sa malayo, lumilipad ang mga ibon na hindi ko alam kung saan papunta.

“Maghiwalay na tayo,” sabi ko.

Hindi siya kumibo.

“Sabi ko, maghiwalay na tayo nang maayos.”

“Gusto ko lang magkaanak, Je. Buntis ‘yung babae.”

Ako naman ang natahimik. Gusto kong manghinayang dahil wala akong matris. Gusto kong magtampo dahil hindi naman ako bibigyan ng Diyos ng bahay-bata kahit na sumayaw ako sa Obando nang nakaluhod at gumapang sa Quiapo nang nakadipa. Naisip ko, kung Diyos ang Diyos, ba't di niya ako mabigyan ng matris samantalang nagawa nga niya ang buong universe sa isang salita lang. Tapos ako, matris lang, hindi niya mabigyan?

Pero hindi ako nagalit. Sabi ko, hindi ko na siya guguluhin, basta gusto kong makitang maayos ang buhay niya. Nangako ako na magbibigay ng pera, sapat para makaupa sila ng bahay dahil alam kong hindi niya maiuuwi ang babae niya sa bahay namin, aawayin lang ito ng Mama niya. Ako pa rin ang lehitimong manugang para sa Mama niya, walang iba. Gusto ko na makapagtayo sila ng maliit na negosyo. Basta sabi ko: "Ayusin mo lang ang buhay mo, dahil kapag hindi naging maayos ang buhay mo, malulungkot ako."

Umiyak siya. "Paano ka?"

"Aayusin ko rin ang buhay ko. Marami namang lalaki."

Niyakap niya ako nang mahigpit. Parang ayaw niya akong bitawan kayâ ako ang kusang bumitaw.

Wala kaming kibuan pag-uwi. Hindi ako yumakap sa bewang niya tulad ng lagi kong ginagawa kapag nakaangkas sa motor. Hindi ako yumakap kahit na maginaw. Sa likuran ng motor ako kumapit.

Pagdating sa bahay, hiniram niya ang phone ko, may hinanap na numero. Tinawagan pala niya ang ex ko na taga-Baguio.

Bago kami nagkakilala ni Pitbull, si Baguio Boy ang jowa ko—math wizard, di hamak na mas guwapo. Nagkalabuan lang kami dahil hindi naman madali para sa akin ang magpunta ng Baguio linggo-linggo, at hindi rin madali para sa kaniya na magpunta ng Maynila nang madalas. Walang gustong bumigay sa amin: ayaw kong mag-relocate sa Baguio dahil nása Maynila ang trabaho ko; ayaw niyang magpunta ng Maynila dahil nása Baguio ang trabaho niya. Laging sinasabi sa akin ni Baguio Boy na hindi nagkakatuluyan ang soulmates in their lifetime, kayâ kahit naghiwalay, nanatili kaming magkaibigan. Alam ito ni Pitbull.

Dinig ko ang boses niya habang kausap si Baguio Boy sa telepono: "Maghihiwalay na kami ni Grácio. Ayaw kong mapunta siya sa iba, bakâ lokohin lang. Kung mahal mo pa siya, puwede mo ba siyang balikan?"

Nagalit ako: "Ba't kailangan mo pa akong i-endorse sa iba? Ano'ng palagay mo sa akin, hindi mabubuhay nang walang lalaki?"

"Gusto ko lang masiguro na maayos ka. Gusto kong mapunta ka sa lalaki na hindi ka gagaguin. Ayokong may masamang mangyari sa iyo."

“Ikaw ang gago! Káya ko ang sarili ko. Hindi ko kailangan ng lalaki para mabuhay.”

Sakâ ako umalis ng bahay.

Ang totoo, nakipagkita ako kay Baguio Boy nang maghiwalay kami ni Pitbull. Hindi para balikan siya kundi para maglabas ng samâ ng loob.

Ang totoo, naghanap ako ng ibang lalaki. Pero paano tatapatan ng panandaliang pakikipagniig sa iba ang mga memorya na naipon ko kasama si Pitbull sa loob ng matagal na panahon?

Hanggang sa malaman kong hindi totoong buntis ang babae niya, niloko lang siya.

Hanggang sa malaman kong nakulong siya.

Tumawag ang Mama at ang mga kaanak niya sa akin para ibalita ang nangyari.

Matagal akong nag-isip kung babalikan ko ba siya sa kabila ng lahat ng masasakit na memorya na nakatatak sa utak ko. Pero naisip ko rin na mas matimbang ang masasayang alaala na pinagsaluhan naming dalawa. Kayâ ko siya dinalaw at muling binalikan.

SULAT 2

Gapan City Jail
Oktubre 28, 2014

Jerry,

Kumusta ka na?

Alam mo, masayang masaya ako kapag nakakausap kita at nakakasama kahit sandaling oras lang at lalo akong nagiging masaya kapag nalalaman kong nasa mabuti kang kalagayan.

Kaya sana dinggin na ng Diyos ang araw at gabi na paghiling ko sa Kaniya na huwag na niya akong masyadong patagalin dito sa loob at hiyang hiya na ako sa lahat ng sakripisyo mo at hirap sa akin dahil sa kalagayan ko ngayon.

Kahit hindi mo sabihin sa akin, alam kong nahihirapan ka rin sa sitwasyon nating ganito. Ako, sobrang hirap ang dinaranas kong pangungulila sa ‘yo. Wala lang oras na hindi ka pumasok sa isip ko. Minsan nga, hindi ako makatulog. Kaya ang ginagawa

ko na lang pag hindi ako makatulog, nagdadasal na lang ako sa Kaniya na sana, paglaya ko, ikaw pa rin ang kasama ko habangbuhay, at pinapangako ko sa 'yo na lahat gagawin ko para maging masaya ka, para maging maayos na ang pamumuhay natin. Magtatrabaho ako nang marangal, tatalikuran ko na lahat ng gawaing mali at hindi maganda para hindi naman ako maging pabigat sa pagsasama natin at para maging karapat-dapat din ako sa 'yo. Gusto ko rin na balang araw, eh maipagmalaki mo rin ako kahit ganito lang ako. Na handa kong gawin ang lahat dahil sa pagmamahal ko sa 'yo kasi sobrang mahal na mahal kita. Kaya sa maniwala ka man o hindi, wala na akong hinihiling sa Poong Maykapal kundi ang makasama ka nang habangbuhay. I love you. Mahal na mahal kita.

Love,
R. Reña

MOVING FORWARD

MAHIRAP MAGHIWALAY DAHIL SA GUNITA. Dahil ang relasyon ay binubuo ng mga alaala na naiipon ninyo at dinadala hanggang sa pagtanda. Kayâ habang tumatagal ang pagsasama, lalong nagiging mahirap ang maghiwalay. Doble ang hirap ng pag-move-on dahil pasan-pasan mo sa paglayo ang bigat ng lahat ng alaalang naiipon ninyo sa matagal na panahon: ang paglalakad ninyo sa baha, ang pamamasyal sa ilog, ang araw-araw na ritwal ng paggising at makikitâ mo siya sa kaniyang pinakavulnerableng anyo, ang pagtitimpla ng kape, ang pagluluto, ang pagkain nang magkasabay, ang paghahanda ng isusuot niya tuwing maliligo, ang ritwal ng pagyakap hanggang sa pagtúlog.

Kahit lunurin mo ang sarili sa alak, lulutang ang gunita, hindi ka makakatakas. Para kang tanga na iiyak tuwing maririnig ang paborito niyang kanta. Para kang tanga na iiyak kapag tutugtugin sa videoke ang kantang kinakanta mo para sa kaniya. Para kang tanga na titigil sa pag-inom dahil Pale Pilsen ang iniinom mo at maaalala mong Pilsen din ang gusto niya, hindi Light, hindi Red Horse, at maiinis ka dahil hindi ka umiinom ng ibang serbesa. Gusto mong itaob na lang ang mesa. Gusto mong awayin na lang ang mga barkada. Gusto mong tapusin na lang

ang lahat dahil ramdam mo pa rin ang sakít ng paghihiwalay kahit matagal mo na itong pinaghandaan.

Dahil sa gunita, walang nakakatakas sa kalungkutan.

Kayâ hindi tama ang pagtakas. Mali ang pag-move-on. Dahil hindi mo maiiwan ang mga alaala, dapat tanggapin na kailangan itong bitbitin, kahit gaano kabigat. Kailangan mag-move forward, habang dala-dala ang lahat ng gunita gaano man kasakít ang mga ito. Unti-unti, masasanay ka sa bigat hanggang sa matanto mo na hindi naman pala buong daigdig ang pasan mo. Higit na maraming pasanin ang daigdig kaysa sa iyo.

Nang malaman kong nakulong si Pitbull, pasan ko pa rin ang lahat ng gunita na naipon namin nang matagal. Pero hindi na ako nabibigatan sa mga ito. Bumigat lang muli ang gunita nang malaman kong nása kulungan na siya. Gusto ko siyang sisihin: Gago ka kasi, hindi ka nakinig sa akin.

Una siyang nakulong sa municipal jail ng Cabiao. Nang dalawin ko siya, kasáma pa niya iyong babae na kasabay din niyang nakulong. Hindi magkasáma sa selda, magkahiwalay. Pero iyong makita lang ang babae, sapat na para bumalik lahat ng gunita na sinubukan kong pasanin nang kung ilang buwan mula nang maghiwalay kami. Gusto kong sabunutan ang babae niya, murahin, sisihin sa lahat ng nangyari. Alam kong hindi ito tama, pero hindi ako makapag-isip nang tama dahil sa gálit.

Hindi ako nakatiis. Lumabas ako at umiyak.

Sinundo ako ng mga pinsan niya, nakikiusap. Iyak daw nang iyak si Pitbull, pinababalik ako. Bumalik ako at isinumbat ang lahat ng mga pagkakamali niya. Sinampal ko siya nang ilang ulit. Hindi siya kumibo, iyak lang nang iyak.

At iyon ang kahinaan ko. Ayaw kong makikitang umiiyak ang mga táong mahal ko, kapamilya man o kapuso.

Naglatag ako ng mga kondisyon para balikan siya: hindi na niya kakausapin ang babae kahit kailan, hindi na niya babalikan ang barkada niya, hindi na siya magdodroga, at susunod siya sa akin. Kapag hindi niya nasunod ang mga kondisyon ko kapag nakalayà siya, ako mismo ang papatay sa kaniya.

Hindi siya kumibo, walang tigil sa pag-iyak.

“Sorry, Je...,” sabi niya. “Mahal kita. Mahal na mahal kita.”

Hindi ko siya sinabihan ng mahal din kita. Ni hindi ko siya niyakap. Gusto kong iparamdam sa kaniya ang bigat ng gunita na kináya kong dalhin at ngayon ay bumibigat muli dahil sa mga nangyari. Nagpaalam ako at matagal na hindi dumalaw.

Hanggang sa mabalitaan ko na nailipat siya ng Gapan.

Tuwing dadalaw ako dati sa Gapan, paulit-ulit kong binabanggit ang mga dati niyang kasalanan. Wala lang siyang kibo parati, sorry lang nang sorry.

Hanggang minsan, sa gitna ng pagpapaalala ng mga dati niyang kasalanan, sabi niya sa akin: “Pinatawad mo na ba ako o hindi?”

Nag-init ang ulo ko.

“Hindi ako pupunta rito kung hindi pa kita pinatawad.”

“Ba’t inuulit-ulit mo ang kasalanan ko? Nagpapakabuti ako pero lagi mong ipinapamukha sa akin na hindi na ako magiging mabuti dahil masamâ akong tao.”

Supalpal ako.

“Hindi ko nakakalimutan ang mga kasalanan ko, Je. Dadalhin ko ‘yon habambuhay. Pero h’wag mo na ulit-ulitin dahil bumibigat ang loob ko.”

At naisip ko na hindi ko pa siya totoong napatawad. Inilapag ko lang saglit ang mga kasalanan niya at pinupulot kong isa-isa para ibato sa kaniya. Hindi gano’n ang pagpapatawad.

Ako naman ang nag-sorry sa kaniya, nangako na hindi ko na babanggitin ang lahat ng pagkukulang niya sa akin. Na hindi ko naman magawa, lalo na kapag napapagod ako sa kadadalaw sa kaniya. Pero nagsisikap ako, sa abot ng aking makakáya. Kapag naiinis ako at muling naaalala ang lahat ng masasakit na bagay na ginawa niya sa akin at isinusumbat ito sa kaniya, sasabihin niya lang: “Je, mahal na mahal kita.”

Tatahimik ako, ipapaalala sa sarili na pinatawad ko na siya. Hindi mabubura ng pagpapatawad ko ang mga kasalanan niya, dahil hindi naman ako Diyos. Pero puwede akong mag-move forward at sumugal muli, tulad ng una kong pagsugal sa kaniya, magbigay-tiwala, umasa. Tatal, nagdesisyon naman akong balikan siya.

BÁSAG-ULO

SABI NG NOBELISTANG SI FYODOR DOSTOYEVSKI SA *The House of the Dead*, nasusukat daw ang antas ng sibilisasyon ng isang lipunan kapag tiningnan mo ang estado ng kanilang mga kulungan. Hindi ko alam kung saang antas ng lipunan tayo ihahanay ni Dostoyevski kapag nakita niya ang kondisyon ng ating mga preso.

Pamilyar ako sa mga kulungan dahil sumali ako dati sa prison ministry ng parokya, linggo-linggo kaming nagpupunta sa City Jail ng Malabon para magbigay ng conselling, Bible reflections, at iba pang aktibidad para sa mga inmate. Alam ko kung gaano kalala noon pa ang ating mga kulungan. Isa ito sa mga hindi naabot ng inabot nating sibilisasyon.

Hindi naiiba ang kulungan ng Gapan. Masikip, mainit, wala halos pumapasok na hangin. Anim ang selda nito, isa para sa mga babae, ang natitira ay para sa kalalakihan. Napunta si Pitbull sa Selda 4, nása loob ito ng isang hugis-parisukat na compound. May kadiliman ang selda dahil hindi halos nakakapasok ang sikat ng araw. At dahil hindi naarawan, naghahalo sa loob ang amoy ng alimuom at amag, ng pawis at ulam. Tuwing titingnan ko ang mga retrato ng lumang Bilibid sa Maynila na itinayo noong

1865—na may malawak na courtyard at bukás na espasyo—mukhang sa halip na mag-progress, lumalâ pa ang disenyo ng ating mga presohan. Hindi lang sikip at overcrowding ang problema, hindi lang ang kawalan ng espasyo kundi ang akses sa liwanag. Hindi lang layà ang ipinagkakait sa mga kulungan, kundi maging ang sikat ng araw.

Matagal kong hindi dinalaw si Pitbull nang malipat siya sa Gapan, gusto ko talaga siyang mahirapan, hindi para maghiganti, kundi para magtanda. Nang dalawin ko siya, iyak siya nang iyak. Tatlo lang ang puwede mong gawin sa kulungan, lalo’t walang dalaw: umiyak, magdasal, at umiyak.

“Ba’t ba ang tagal mo. Para na akong mabubuang dito.”

“Buti nga dinalaw pa kita.”

“Hindi mo ako matitiis.”

‘Yon ang akala mo.”

Na totoo, dahil káya ko naman siyang tiisin nang matagal. Pero hindi rin totoo dahil hindi ko siya káyang tiisin habang panahon.

Dahil nga pamilyar ako sa kalagayan ng ating mga kulungan. Nadadalá hanggang sa loob ang herarkiyang panlipunan. Mayaman pa rin ang mayaman pagpasok sa loob, at malamáng na makakalaya kaagad; mahirap pa rin ang mahirap at malamáng na mabulok sa preso o mabuang. Kung wala kang pera pagpasok, magiging *buyóng* ka sa loob—tagahugas ng plato, taga-ayos ng pagkain, tagabantay ng mga natutúlog,

tagalista sa logbook ng lahat ng nangyayari: kung sino ang bumangon sa dis-oras ng gabi para umihi, kung sino ang hindi pa tulóg. Importante ang bantay, lalo na sa gabi dahil mataas ang tendensiya na magpakamatay ang mga preso. Kamatayan ang katumbas ng kawalang-kalayaan ng tao.

Dahil walang dalaw, natutúlog ang *buyóng* sa sahig, hindi makakatúlog hanggang hindi pa tapós ang mga trabahong nakaatang sa kaniya. Siya ang tagalinis ng CR, tagalaba ng damit, at tagamasahé sa kapuwa niya preso.

“Muntik na akong magbuyóng,” sabi ni Pitbull nang hindi ko siya madalaw.

Na gusto ko rin sana, para makaganti man lang sa mga kasalanan niya sa akin. Pero hindi naman ako si Ivy Aguas, hindi ako benggador, kayâ hindi ko talaga matiis. Sabagay, hindi naman ginawa ang preso para paghigantihan ang mga lumalabag sa mga batas na ipinapataw ng lipunan. Ang modernong layunin ng preso ay para sa rehabilitasyon ng mga nagkakasala sa batas. Nagbibigay ito ng pag-asa na sa pansamantagal na pagbawi ng kalayaan, matututo ang táong nagkasalâ na magbalik-loob at muling yakapin ang batas at ang kabutihan. Nakatungtong ito sa nosyon na kung may nagkakasalâ, hindi lang ang indibidwal na nagkasalâ ang may kasalanan kundi ang buong lipunan. Totoo ito sa isang bansang lugmok sa kahirapan.

Laging sinasabi ng mga nakukulong na wala silang kasalanan, bihira naman sa mga nagkakasalâ ang umaamin na

nagkasalà sila. Pero mayroon din talagang wala. O mayroon pero hindi na dapat pang ipinasok sa kulungan.

Nang minsang dumalaw ako kay Pitbull, may nakita akong inmate na bagong pások, kanta nang kanta at sayaw nang sayaw. Sabi ni Pitbull, mukha raw may problema sa isip kayâ hinahayaan na lang nila. Itinanong ko kung ano ang kaso. Nagnakaw daw ng bibe. Matagal na nakulong ang inmate na iyon dahil nagnakaw ng bibe, kahit na mukhang sa ospital siya dapat dinala at hindi sa city jail. Si Gloria Macapagal-Arroyo nga, sa ospital din dinala. Pero bibe ang ninakaw noong inmate sa Selda 4 at hindi PhP366 milyon na inaakusang dinambong ni Gloria, o ng milyones pang dinambong ni Joseph Estrada o ni Macoy. Mas mabait ang batas natin sa mga mandarambong, hindi sa mga nagnanakaw ng bibe dahil sa gútom.

Hindi kataka-takang buryong ang maging kalaban ng mga inmate. Ikaw ba naman ang ilagay sa masikip at mainit na kulungan, at hindi sa isang aircon at maaliwalas na kuwarto na nakahanda para sa mga presidente natin na inakusahang nagnakaw, ewan ko na lang. Hindi simpleng pagkainip ang buryong, kundi pagkabagot na madalas ay nauuwi sa init ng ulo. At kapag mainit ang ulo mo, gusto mo lagi ng básag-ulo.

Basagulero si Pitbull noon pa, dahil siguro laking-kalye—kailangan mong maging matibay para mabúhay sa magugulong kalye ng Maynila. Ilang beses din siyang nakipag-away habang nása labas, lalo na kapag pakiramdam niya, agrabyado ako, o

ang pamilya ko. Nadala niya ang pagiging astig hanggang sa kulungan. Ilang beses siyang inilipat ng selda dahil nakipag-away.

Minsan, napika na ako dahil mula sa Selda 4, nalipat siya sa Selda 2, tapos sa Selda 3, tapos sa Selda 6, nalibot na yata niya lahat ng selda. Pinagalitan ko: “Hanggang ngayon, basagulero ka pa rin, kelan ka ba magtitino?!”

Umiyak si gago. Sabi n’ya, “Tinitira kasi ako, bakla lang daw asawa ko.”

Hindi na ako gaanong nao-offend sa mga ganito lang. Pakialam nila kung bakla.

“Para ‘yon lang nakipagbugbugan ka na?”

Inis na inis ako, gusto kong bugbugin.

“Je, ayaw kong may tatawag sa ‘yong bakla.”

“Gago, si Jowie nga, tawag sa akin vakla. Hindi bakla, vakla!”

“Si Jowie ‘yon, kaibigan mo. Tsaka walang ‘lang’. Di ka bakla lang, Je, asawa kita, ipaglalaban kita nang patayan.”

At hindi ko na alam kung saan siya humuhugot ng mga linyang pamatay.

SULAT 3

Gapan City Jail
Hunyo 2, 2016

Je,

Alam mo, sobrang miss na po talaga kita at gustong-gusto na po kitang makita.

Je, palagi nga akong nananalangin sa taas na makalaya na ako at magkasama na tayong dalawa.

Je, alam kong mahal na mahal mo ako, pero sa totoo lang po, mahal na mahal din kita kaya sa paglaya ko ay makakaasa ka na magbabago na talaga ako para maging maayos na ang buhay natin.

Hayaan mo, darating din ang panahon na makakabawi rin ako sa lahat ng pagmamalasakit mo sa akin. Bilhan mo ako ng sapatos.

Mahal na mahal kita.

God bless,

R. Reña

MAY BIRUAN ANG MGA BEKS, lalo na iyong mga mahihilig sa mga laláking athletic tungkol sa chupatos—ang sapatos na kapalit ng panandaliang aliw. Kaliga ito ng chupit sa mga parlor o chulay—para sa mga laláking walang pampakulay pero gustong magkaroon ng buhok na ginintuan na hindi gáling sa agua oxigenada.

Hindi ako hiningan ng sapatos ni Pitbull mula pa noong una. Hindi naman kasi siya sanay magsapatos. Nang una ko siyang bilhan ng sapatos dahil ayaw ko namang nakatsinelas siya kapag lumalabas kasáma ang mga barkada, nagkalintos ang paa niya. Kayâ kung hindi rin lang kailangang-kailangan, mas gusto niyang isinusuot ang kaniyang tsinelas na Islander na kulay-blue. Hindi siya nagpabili sa akin kahit kailan ng rubber shoes. Kapag magba-basketball siya, manghihiram lang siya ng sapatos. Na hindi naman madalas dahil bihira siyang mag-basketball. Bilyar ang laro niya. At karera ng motor.

Naging mahilig lang siya sa sapatos nang mapások sa loob. May regular kasing liga ng basketball ang mga inmate. At dahil wala naman siyang gagawin, laging kasali si Pitbull sa liga.

Taon-taon akong naging aligaga dahil dito. Bilang suporta, nakagawian ko nang dumalaw para panoorin ang laban niya, kahit isang beses lang. Tuwing manonood ako, lagi siyang natatalo. Nadi-distract siguro dahil lagi siyang inaasar ng mga kapuwa inmate, ia-announce ng emcee: “Reña, galingan mo, nanonood si Jerry!” Kayâ titingin muna siya sa akin bago mag-shoot. Ayun, airball.

“Huwag ka na ngang mag-basketball, mas marunong pa ako sa ‘yo. Sayang ang sapatos.”

“Kinuk’wentahan mo ako, sapatos lang.”

“Aba, hindi kayâ ‘lang’ lang ang sapatos. Mahal ang basketball shoes.”

Pero kapag sinabi niya sa akin na hindi na siya sasali sa susunod na liga, ako naman ang mamimilit na sumali siya. Ayaw kong maburyong siya dahil lang nanghihinayang ako sa sapatos.

Minsan, tinawagan niya ako para ipaalala ang sapatos niya. Kapag nangulit si Pitbull, makulit talaga, paulit-ulit ang tungkol sa sapatos. Napika ako dahil ang dami kong ginagawa, sinigawan ko—

“Ang dami-dami kong iniisip, poproblemahin ko pa ang pagbili ng sapatos mo? Alam mo ba kung gaano kamahal ang sapatos? Huwag ka nang sumali sa punyemas na liga na ‘yan. Ano ba ‘tong relasyon natin, chupatos? Maghiwalay na táyo!”

Gumanti siya ng sigaw—

“Gago! Sinabi ko bang bumili ka ng bago? Dalhin mo dito ‘yung luma kong sapatos!”

Nahiya ako kayâ hindi ko dinala ang luma niyang sapatos. Binilhan ko siya ng bago.

ISANG DEKADA

SA KULUNGAN NA KAMI NAG-CELEBRATE ng 10th anniversary namin, ikalawang taon niya sa loob, binilhan ko siya ng paborito niyang pizza, at sakâ cake na hinati niya sa mga kakosa niya.

Wala raw siyang ibang regalo sa akin kundi sulat. Hindi naman ako naghihintay ng regalo, sabi ko, iyong sampung taon, sapat nang regalo.

Saká niya kinuha ang kamay ko at isinuot ang isang singsing. Naka-ukit sa singsing ang pangalan ko at apelyido niya, may puso sa gitna: Jerry (*drawing ng puso*) Rena.

“Huwag ka nang magsusuot ng ibang singsing, ‘yong sa akin lang. Akin ka lang, sa ‘yo lang ako.”

Napangiti ako. Nása mood ako para maging romantiko, tatal, anniversary naman.

“Hindi ako p’wedeng angkinin ng kahit sino.”

Nagalit. “Gago, h’wag ka nang magsabi ng kung ano-ano.”

Hindi na ako kumibo. Tiningnan ko ang singsing na silver, kaparehas ng singsing na suot niya. Nakaukit sa singsing niya ang pangalan niya at apelyido ko: Raymond (*drawing ng puso*) Gracio.

Kinilig ako. Kahit ayaw ko naman talaga sa mga kilig-kilig dahil matanda na ako, hindi na bagay. Ayaw ko rin na may umaangkin sa akin, dahil tao ako, hindi bagay.

Pero hindi na ako kumibo, humalik na lang sa kaniya. May isang bahagi ng puso ko na nagsasabing kay sarap ng pakiramdam na may umaangkin sa ‘yo.

HINDI RELIHIYOSONG TAO SI PITBULL, noong nása labas pa siya, napipilitan lang siyang magsimba dahil kasáma ako. Pero inip na inip siya sa misa, minsan, nagyayayâ siyang umuwi na kahit hindi pa nakakapagpinal na bendisyon ang pari.

Kayâ nagulat ako nang ibalita niya sa akin na umatend siya sa isang religious service. Sabagay, sa loob, wala kang puwedeng kapítan kundi iyong mga tao na nagmamahal sa iyo. At ang Diyos. Dahil madalas, nagsasawà sa pagdalaw ang mga tao, kahit gaano ka nila kamahal. Pero hindi nagsasawà ang Diyos.

Pero lalo akong nagulat nang sabihin niya sa akin na Bible service ng Couples for Christ ang ina-atenand niya. Binigyan daw siya ng membership form, kayâ sasali siya sa Couples.

“Mong, ang Couples para lang sa may-asawa.”

“Di naman ako binata, a. Bakit, ano mo ba ako?”

“Ang ibig kong sabihin, para sa straight couples ang Couples. Babae’t lalaki. Sinabi mo ba sa kanila kung sino partner mo?”

“Hindi. Pero sasabihin ko pagbigay ko ng form. Pati kay Father, sasabihin ko.”

Nag-alala ako. Pag na-reject si Pitbull, bakâ magwala, bakâ awayin pati ang pari. Dinis-courage ko. “Sira, huwag ka nang mag-attempt. Hindi ka tatanggapin.”

“Nagdasal na ako kay Jesus. Sabi ko, ikaw ang mahal ko. Okay na ‘yon. Couples tayo.”

“Kay Jesus. E paano si Father? Pag hindi ka tinanggap ni Father, nakakahiya.”

Natahimik siya saglit. Lalo akong nag-alala.

“Hayaan mo na. Pari lang naman siya, hindi naman siya si Jesus.”

Kayâ hinayaan ko na.

Tuwing dumadalaw ako, nagkukuwento siya sa akin tungkol sa activities nila sa Couples. Pito raw sila sa isang grupo. Minsan, nagsi-sharing sila kung ano ang gagawin nila kapag nakalabas.

“Ano’ng sabi mo?”

“Sabi ko magsisimba táyo. Tapos uuwi sa bahay natin. Magbabakasyon muna ng ilang araw, ‘yong táyong dalawa lang. Tapos tulungan mo ako ayusin ‘yung junk shop. Kailangan na nating mag-ipon para sa pagtanda.

Sabi ko sa kaniya, matanda na ako.

“Kayâ nga kailangan makaipon ako para pag nagkasakít ka...”

“Ako talaga magkakasakít?”

Tumawa siya, hinawakan ang kamay ko.

“Je, hayblad ka na, may sakít ka na sa puso, ang lakas mo pa magyosi. Gusto ko lang nakahanda pag may nangyari sa ‘yo.”

Gago ‘to, sa isip-isip ko, parang sinasabing mamatay na ako. Kayâ sabi ko, “Namamatay naman lahat ng tao.”

Seryoso si Pitbull, pinipisil ang kamay ko, parang minamasahe.

“Alam ko. Pero ayoko namang magkasakit ka tapos di man lang kitá madala sa ospital. Je, ilalaban kita kahit sa sakít o sa kamatayan. Hindi kitá hahayaang mamatay nang walang laban.”

Pakiramdam ko, unti-unting hinihipo si Pitbull ng Diyos. Buti pa ang Diyos.

Sa isang sharing, sinabi raw niya na dati, hindi niya kilala ang Diyos, bihira siyang magsimba. Pero may isang tao raw na nagpakilala at naglapít sa kaniya sa Diyos. Ako raw ‘yon. Sabi ko, hindi ko matandaan na ipinakilala ko siya sa Diyos, hanggang ngayon nga, may tampuhan pa kami ni Lord. Ngumiti lang siya.

“Ikaw ang tulay ko sa Diyos, Je,” sabi niya.

Mukhang nakatulong ang Couples para maging mabait siya, kahit papa’no. Hindi na siya nang-aaway sa loob, hindi na nakikibásag-ulo. Pero matagal bago ko naalala ulit na itanong kung sinabi na niya sa facilitator o sa pari na ako ang karelasyon niya. Kayâ itinanong ko nang sumunod kong dalaw—

“Sinabi mo na nga pala kung sino ang partner mo?”

“Alangan namang hindi. Mas mabuti ‘yung nagtatapat kesa nagtatago.”

“Ano sabi mo?”

“Sabi ko, ikaw ang partner ko sa búhay. Sampung taon na táyong magkasáma, may sarili na tayong bahay. Wala tayong anak, pero may alaga tayo. Tunay na bata, ‘ka ko.”

Natawa ako. Si Iggy ang tinutukoy niya, iyong pamangkin ko na lumaki sa amin.

“Bakit akala ba nila, manyika alaga natin o áso?”

“Malay ko sa kanila,” sabi ni Pitbull.

“Di ka pinagtawanan?”

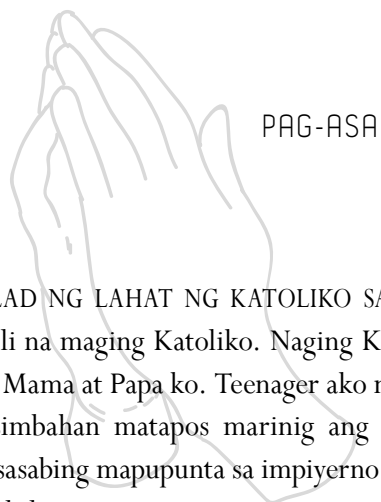
“Nangiti lang ‘yung taga-Couples.”

Nangiti lang. Nangiti lang sila nang malaman na dalawang lalaki ang uma-atend ng service nila? Hindi ako makapaniwala.

“Di raw sila andu’n para humusga. Kayâ binigyan ako ng ID. Couples na táyo.”

Tiningnan ko ang ID. Totoo nga. Nakalagay ang pangalan niya. Sabi ko: “May pag-asa pa pala ang simbahang Katoliko.”

Sabi ni Pitbull: “Ikaw lang, e. Wala kang bilib sa simbahan mo.”

PAG-ASA

TULAD NG LAHAT NG KATOLIKO SA BANSANG ITO, hindi ko pinili na maging Katoliko. Naging Katoliko ako dahil Katoliko ang Mama at Papa ko. Teenager ako nang magsimulang umiwas sa simbahan matapos marinig ang sermon ng isang pari na nagsasabing mapupunta sa impiyerno ang mga bakla. (Ironic ito dahil ilang taon matapos ang sermon, nalipat ang pari sa ibang parokya dahil sa reklamo ng ilang mga magulang ng mga altar boy tungkol sa child molestation).

Pansamantala kong tinalikuran ang pagiging Katoliko nang ma-rekrut sa isang Born Again Christian movement. Binása ko ang Bibliya, kinabisado ang maraming verses (kayâ undefeated champion ako sa Bible Quiz noong hayskul). At lalo akong nagkaproblema dahil sa passages sa Bibliya tungkol sa homosexualidad. Ang tindi ng guilt na naramdaman ko lalo't inuulit-ulit sa mga Bible studies ang passages sa Leviticus, I Corinthians, Romans, at Revelations na nagsasabing itatapon ang mga bakla sa dagat-dagatan—hindi sa Caloocan—kundi sa dagat-dagatang apoy at asupre—saan man 'yon. Sabi ko, kung hindi ko ma-supress ang beki tendencies, mas mabuti pang matsugi.

Pinagbawalan akong magbasá ng Bibliya ng mga doktor nang ma-confine sa psychiatric ward ng PGH matapos ang isang suicide attempt. Ilang taon din akong umiwas sa simbahan—Katoliko man o Born Again. Nagbalik lang akong muli sa simbahan matapos ang isang matinding depressive stage at muling magtangkang magpakamatay. Bago magpakamatay, nagkumpisal ako sa isang pari sa simbahan ng Sta Cruz. Inilabas ko lahat ng hinanakit ko sa Diyos. Tinanong ko ang pari kung bakit mapupunta ako sa impiyerno. Sabi ko, kung mapupunta ako sa impiyerno dahil bakla ako at mapupunta rin ako sa impiyerno kapag nagpakamatay ako, e di magpapapakamatay na lang ako para makaganti sa Diyos dahil ako mismo ang tatapós sa búhay ko na bigay niya kayâ nautakan ko siya at amanos na kami.

Hindi ko alam kung anong lohika mayroon sa katwiran ko nang panahong iyon.

Sa halip na sumagot, niyakap lang ako ng pari. Hindi siya nagsalita ng kahit ano. Sinamahan niya ako. Pinakalma. “We’re here for you,” sabi niya. Iniligtas ako ng pari na iyon na ni hindi ko alam ang pangalan.

Ang pari sa Sta. Cruz ang dahilan kung bakit muli akong nagbalik sa simbahan.

Pero matagal bago ko na-reconcile ang pagiging Katoliko at pagiging bakla. Naging aktibo ako sa mga gawain sa parokya at nagkaroon ng mga kaibigan sa simbahan. Sa isang inuman,

sinabihan ako ng isang kasamahan sa parokya (si Jen) na makasalanang mga bakla. Nagpanting ang tainga ko. Pero sa halip na magalit, ginamit ko ang insidente para magmuni. Nakatulong nang malaki si Jun Ibarreta, na estudyante pa sa Loyola School of Theology nang panahong iyon, sa mga refleksiyon ko. Pinahiram niya ako ng mga aklat ni John McNeill at ni John Boswell, at pinagbasá ng mga libro sa Christian ethics, Bio-ethics, New Testament Ethics, etc. Marami akong hindi maintindihan, sinusubukan kong intindihin hanggang ngayon. Pero sa awa ng Diyos at matapos ang sangkaterbang panalangin, muli akong nagbalik sa pagbasa ng Bibliya gamit ang dagdag na lente ng kasaysayan, kontekstong kultural at linguistics.

Na-realize ko na sa hinaba-haba ng Bibliya, wala pang sampu ang passages tungkol sa homosexualidad sa aklat na ito. Na ang ubod ng Bibliya ay ang walang hanggang pag-ibig ng Diyos sa tao. Na higit na importante ang pag-ibig sa kapuwa na siyang suma-total ng lahat ng mga Kautusan. Na ang importante, alam ko kung sino ako at alam kong mahal ako ng Diyos. Wala na akong pakialam sa mga magsasabing mapupunta ako sa impiyerno. Iyong walang kasalanan, siyang unang magpukol ng bato.

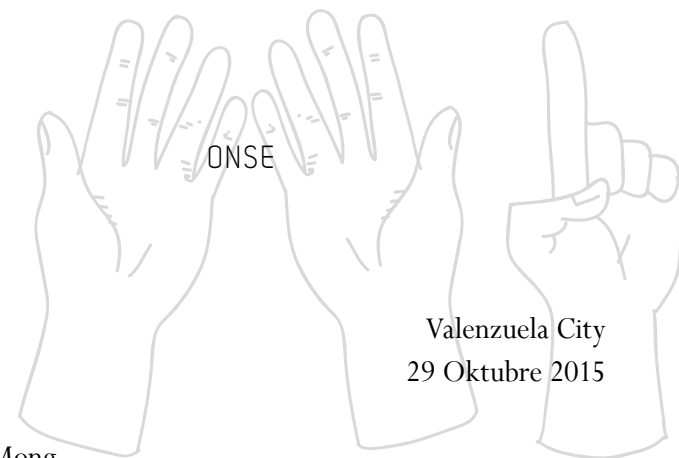
Nananatili akong Katoliko sa kabila ng hindi pagtanggap ng simbahan sa akin. Nanatili akong tapat sa iglesia at sa Santo Papa sa kabila ng mga pahayag ng simbahan hinggil sa pagiging “disordered” ng aking kondisyon. Palagi kong inaalala

ang insidente sa Penuel na nakasulat sa Genesis hinggil sa pakikipagbuno ni Jacob sa anghel ng Diyos. “*I will not let you go unless you bless me,*” lagi kong sinasabi kapag nananalangin ako. Ipagsusulit ko sa Diyos ang laman ng aking konsensiya kapag humarap na ako sa Kaniya.

Laman lagi ng panalangin ko ang Santo Papa, kahit na si Benedict XVI, na siyang autor ng 1986 na dokumento ng Congregation for the Doctrine of the Faith (CDF) na nagsasabing ang homosexualidad ay “intrinsically disordered”. Naiyak ako nang sabihin ni Pope Francis, “Who am I to judge?” nang tanungin siya tungkol sa mga bakla. Alam kong wala namang nagbago sa doktrina ng simbahan dahil lang sa sinabi ni Francis. Pero ang tono ng Santo Papa, na siya ring tono ng Ebanghelyo sa Mateo ay ibang-iba sa mapanghusgang tono ng 1986 na dokumento ng CDF.

Nang lumabas ang *Relatio Post Disceptationem* na nagsasabing “Homosexuals have gifts and qualities to offer to the Christian community...Are we capable of providing these people...a place of fellowship in our communities?” ilang beses ko itong binasa. Ayaw kong maniwala. Hindi ito totoo. At na-confirm nga ang hinala ko: hindi pa handa ang simbahan na tanggapin ang mga bakla. Ang pinal na dokumento ng Synod on the Family na lumabas noong 2014, sa ikasampung taong anibersaryo namin ni Pitbull, ay pag-uulit lang ng naunang posisyon ng CDF.

Pero hindi ako nawawalan ng pag-asa. Nananalig ako sa kapangyarihan ng Espiritu Santo na kumilos para sa kabutihan ng mga mananampalataya. Hindi ako titigil sa pananalangin. Hindi ako titigil na umasa sa pag-asa. At hindi ako titigil na umibig sa kabila ng poot na ipinupukol sa mga tulad kong patuloy na tumatangan sa pag-ibig ng Diyos.

Dear Mong,

Lagi na lang ikaw ang sumusulat at alam kong nagrereklamo ka na dahil writer ang partner mo pero hindi pa kita nasulatan kahit kailan. Wala akong maisip na regalo kayâ sulat na lang. Hindi rin kita mapupuntahan dahil kailangan magtrabaho. Kayâ ito—sumusulat ako sa iyo sa pag-asang maipapaliwanag ko sa iyo ang mga nararamdaman ko habang pinag-iisipan kung bakit umabot táyo ng 11 taon. Ang totoo, minsan, napapágod na ako kakabiyahe papuntang Gapan. Nahihilo ako sa init, nakakatúlog sa bus, naiinis dahil wala akong magawa nang isang buong araw tuwing dadalaw sa iyo. Hindi ako laging masaya sa tuwing dadalaw. Pero kapag nakikitâ kitá, kapag tumitingin ka sa mata ko, at umiiyak ka at hinahalikan mo ako sa harap ng

mga tao nang walang halong hiya anuman ang sabihin ng iba, nakakaramdam ako ng kaligayahan. Yabang. Parang humahaba nang konti ang buhok ko. Pero hindi naman kaligayahan ang sukatan ng pag-ibig dahil sabi ko nga, mas madalas akong malungkot tuwing magkikità táyo, iniisip ko, ba't ba kailangan kong pagtiyagaan ang relasyong ito? Kayâ nang tanungin mo ako noong nakaraan kung bakit at hanggang saan kita mahal. Nagtampo ka dahil hindi ako sumagot. Hindi dahil nagdududa na ako sa pagmamahal ko sa 'yo, kundi dahil ang totoo, minamahal kitá nang walang dahilan. Noong una táyong magkakilala, alam ko ang sagot: mahal kitá dahil sa six-pack abs mo, dahil sa laki ng bisig mo, at sa iba pang mga mga bagay na malaki sa iyo. Pero ngayon na halos tiyan mo na lang ang dumudunggol sa akin kapag niyayakap mo ako, hindi ko na masagot ang tanong kung bakit kitá mahal. Bakâ nga, hindi ko kailangan sagutin. Dahil nagmamahal táyo nang walang dahilan. Na ang tunay na pagmamahal ay hindi nagtatanong ng mga ano at bakit, hindi naghahanap ng mga dahilan. Naalala ko, 11 taon na ang nakakaraan, nang una mong ikuwento ang buhay mo: na naglayas ka at ilang taon nang hindi umuuwi sa inyo. Tinamaan ako ng

iyong kuwento. Kayâ nang tanungin mo ako kung bakit ikaw, sabi ko di ba, *you save one man, you save the whole world*—kapag nailigtas mo ang kahit isang tao, para mo na ring nailigtas ang buong daigdig. Aktibo pa ako noon sa kilusan, gusto kong tumulong para iligtas ang bayan. Pero napágod ako dahil napakalaki ng bayan at tila napakatagal bago makita ang tagumpay ng rebolusyon. Kayâ nang makilala kita, sabi ko, sige na nga, kahit isang tao na lang muna. Ikaw 'yon. Ikaw ang bayan ko o bahagi ng bayan ko na lagi kong babalikan magpunta man ako sa lupalop na malayo. Hindi ikaw ang iniligtas ko. Dahil mabubúhay ka nang wala ako kung paanong nabúhay ka nang kung ilang taon nang mag-isa. Ako ang iniligtas mo sa tiyak na kalungkutan. Siguro, iyon ang dahilan. O bakâ hindi rin. Bakâ kailangan pa nating magsáma ng 11 pang taon para tuluyang masagot ang tanong kung bakit kita mahal. At kung hanggang saan táyo dadalhin ng pagmamahal na iyon.

Hanggang sa susunod na 11 taon,
Grácio

CONJUGAL VISIT

UMASA SI PITBULL na bago pa tumungtong ang 11th year namin, mabibigyan kami ng conjugal visitatorial rights. Ito iyong prebilehiyo na ibinibigay sa mga mag-asawa para makapagsarili sila. Sa loob ng isang oras, hahayaan silang pumasok sa isang espesyal na kuwarte—hindi naman talaga espesyal dahil masikip, pero may aircon, may CR—nagiging espesyal dahil dalawa lang sila. Puwede nilang gawin sa loob ang lahat ng gusto nilang gawin: magkuwentuhan, magtulog-tulugan, mag-jak-en-poy.

Dalawang taon na rin siyang nása loob, alam ko ang kaniyang mga pangangailangan. Nag-aalala rin siya na iwan ko siya dahil hindi niya maibigay ang mga pangangailangan ko. Sabi ko, huwag na, dahil nakakatiis naman ako. Isa lang naman ang sex sa mga pangangailangan ng tao, mabubúhay ka naman nang wala ito. Pero mapilit siya, kayâ sinubukan kong sulatan ang warden ng jail. Napalitan na lang ang warden, pero hindi sumagot nang pormal sa sulat. Kayâ sumulat ako ulit sa bagong warden:

05 July 2015

J/CINSP CRISTINA P. CASTILLO
Warden
Gapan City Jail
San Vicente, Gapan City, NE

Dear J/CINSP Castillo,

About a year ago, we wrote a letter to your predecessor, CINSP Olcim, appealing to extend the conjugal visitorial rights to us. We explained that we're a same-sex couple who have lived together for 11 years now, our families and closest friends are aware and fully accept our relationship. Insp Olcim did not grant our request for reasons unknown to us. We would like to once again appeal our request.

We are aware that the BJMP Policy on Conjugal Visit dated 04 May 2012 allows for visits of female visitors to their male inmate spouses. It also extends to common law husbands and wives living together for five years. While the policy acknowledges that in some countries like Mexico, gay partners are given conjugal visitorial rights, the same document states that "Culturally, in a predominantly Christian country, like ours, same sex relationship is unacceptable."

We believe that such outright exclusion, which invokes religion, is a blatant violation of the constitutional separation of church and state. The BJMP cannot invoke religion as the basis of its policy. Also, if conjugal visitorial rights are given to common-law couples who are not married, the same rights should also be given to gay couples. Denying us of that right is tantamount to discrimination.

In the light of the recent ruling of the US Supreme Court which upholds the rights of gay individuals to form unions, the BJMP policy invoking religion to deny gay couples conjugal visitorial right, smacks of an antiquated policy. The Yogyakarta Principles 9(e) states that "conjugal visits, where permitted are granted on an equal basis to all prisoners and detainees regardless of the gender of their partners." While the said Declaration is not binding on all States, the same may be used as a guide in the application of human rights law in relation to sexual orientation and gender identity. We believe that the UN Universal Declaration of Human Rights, in which the Philippines is a signatory, grants us the same rights and privileges given to heterosexual couples, including conjugal visits.

As such, we would like to appeal to you

once again to grant us conjugal visitorial rights. As much as possible, we wish to keep this letter in utmost circumspect and as discreetly as possible, believing that while this request is valid, we still don't want to offend other people's sensibilities.

However, we would like to invoke Sec. 5(a) of RA 6713, or the Code of Conduct and Ethical Standards for Public Officials and Employees. As such, we will expect your reply on this request not more than 15 days after receipt thereof.

Maraming salamat po. And may love win.

Sincerely,

JERRY B. GRACIO
RAYMOND B. REÑA

Pinirmahan namin ni Pitbull ang sulat umaasang sasagutin kami ng kasalukuyang warden, di tulad ng nakaraang warden na hindi sumagot nang formal sa amin.

Mabait ang warden, kinausap si Pitbull. Naiintindihan daw niya ang sulat namin, humahanga siya sa tatag na aming samahan. Kung siya lang daw, aaprubahan niya ang sulat, pero unang beses ito na may formal na kahilingan para sa ganitong uri ng conjugal visitorial rights. Humingi siya ng pasensiya dahil hindi niya kami mapagbibigyan.

Pagkatapos kausapin si Pitbull, nagpadala ang warden ng formal na sulat sa amin na dini-deny ang aming kahilingan.

Naiintindihan ko ang warden, mahirap magdesisyon sa mga kasong tulad nito, lalo pa't probinsiyal pa rin naman ang Gapan, konserbatibo.

Sabi ng abogado ni Pitbull na si Atty. JP Cunada, kung gusto ko ay magsampa kami ng test case sa Korte Suprema. Nag-alok din ng tulong ang kapuwa manunulat at abogado na si Nick Pichay. Pero tumanggi na ako. Ano ang ipaglalaman ko? Ang karapatang sumiping? Alam kong kasama sa karapatang magmahal ang karapatang sipingan at sumiping sa mahal mo. Pero siping ito. At sa mga panahong ibinoboto pa natin ang mga tulad ni Manny Pacquiao sa Senado, alam kong talo ako.

Tahimik si Pitbull nang dumalaw ako sa kaniya para ipagdiwang ang ika-12 taong anibersaryo namin, ramdam ko ang lungkot niya. Inulit ko ang sinabi ko, na hindi ko siya iiwan kahit hindi kami pinayagan para sa conjugal visit, nakalagpas na ang relasyon namin sa pisikal na intimacy at sex.

“Alam ko naman,” sabi niya. “Gusto ko lang sanang maging masaya ka.”

“Makita lang kita masaya na ako.”

Tipid ang ngiti niya, nakatingin lang sa akin.

“Magkuwento ka na lang tungkol sa mga nangyari sa iyo sa buong sanlinggo.”

“Ayoko nang magk’wento. Gusto lang kitang tingnan.”

Inilayo ko ang tingin ko.

“Naasiwa ako...”

“Pumikit ka kasi.” Pumikit naman ako. Niyakap niya ako nang mahigpit na mahigpit.

“Kung ayaw mo ng tingin, yakap na lang.”

Nasa labas kami, sa sunning area. Dito pinapapuwesto ang mga inmate na may espesyal na okasyon, birthday, anibersaryo. Nakapalibot sa sunning area ang iba pang mga selda. Pakiramdam ko, sa amin nakatingin ang lahat. Itinulak ko siya nang bahagya.

“Mong, mainit...” Hindi siya bumitaw.

“Je, ganito kita kamahal. Laging mainit, hindi manlalamig ang pagmamahal ko sa ‘yo kahit kelan.

BAGUIO

UMAASA TÁYO NA HINDI MANLALAMIG ANG PAG-IBIG. Pero darating ang mga panahon ng taglamig at panlalamig. Lagi kong sinasabi kay Pitbull na siya lang ang mahal ko. Pero hindi ako santo, natutukso rin ako, kahit papa'no.

Ito ang problema ng inmates, sa simula, regular ang dalaw ng kanilang mga kapartner. Pero dumadalang habang tumagal. Hanggang sa ang iba, tuluyan nang hindi dadalaw. Nang minsang magpunta ako sa jail, naabutan kong nagkakagulo, inilalabas ang isang inmate mula sa selda para dalhin sa ospital. Sinubukan daw ng inmate na magpakamatay dahil nalaman niyang may iba nang kinakasama ang asawa. “Bakâ iwan mo rin ako,” sabi ni Pitbull. Tiniyak kong hindi ko siya iiwan.

Hindi ko naman siya iniwan. Pero hindi ko napangatawanan ang pangako na hindi titingin sa iba, tulad ng lagi niyang ipinaaalala na “sa akin ka lang tumingin.” Wala siya, sino ang titingnan ko? Ang mga bituin?

Noong kahihiwalay pa lang namin ni Pitbull, bago siya makulong, nagpunta ako ng Baguio para katagpuin si Baguio Boy. Tatal, tinawagan naman niya ni Baguio Boy at pinakiusapan na balikan ako. Maghápon kaming magkasama ni Baguio Boy,

magkatabing natúlog. Malapít pa rin ang loob namin sa isa't isa, matagal kaming hindi nagkità pero hindi nagbago ang mga dating pakiramdam habang namamasyal kami sa Burnham, kumakain sa paborito naming kainan, umiinom ng serbesa sa Zola, tanaw ang mga táong naglalakad sa Session Road.

“Ikaw ang soulmate ko,” sabi ni Baguio Boy.

Ang problema, hindi daw nagkakatuluyan ang soulmates sa buong búhay nila, sa iba't ibang búhay nila, kung totoo nga ang reincarnation ng mga Hindu. Lagi't lagi mong makakatagpo ang soulmate mo sa iba't ibang anyo, sa iba't ibang panahon. Ibig kayo sa isa't isa, pero hindi magkakatuluyan, mamahalin ninyo ang isa't isa pero lagi kayong paglalayuín ng panahon at pagkakataon, ng tadhana, ng mga diyos, kung mayroon ngang mga diyos.

Walang nangyari. Bumalik ako ng Maynila at iniwan si Baguio Boy.

Muli kaming nagkaproblema ni Pitbull sa ika-12 taon ng relasyon namin. Hindi dahil sa págod, dahil unti-unti na akong nasanay na bumibiyahe linggo-linggo para dalawin siya. Napika ako dahil sa sugal.

May TV sa loob ng mga selda na inilagay para hindi mainip ang mga inmate. May cable. Sa cable may palabas na sabong. Kapag may sabong, may pustahan, kahit walang kristo.

Nalaman ko na lang na halos Php10 libo ang babayaran ko dahil sa utang niya sa sugal.

Nagwala ako: “Kailan ka ba titino? Kailan ka titino?!”

Hindi na ako nakinig sa mga paliwanag niya. Ayaw ko na ng mga paliwanag. Walang paliwanag ang sugal. Binayaran ko ang sampung libong utang at hindi na dumalaw.

TACLOBAN

NAKILALA KO SI TACLOBAN BOY nang magkagalit kami ni Pitbull; ipinakilala ng isang kaibigan. “*Kay bangin ka mamingaw,*” sabi ng kaibigan ko. Bakâ raw malungkot ako. At totoong malungkot nga ako nang mga panahong iyon. Bukod sa away kay Pitbull, dumalaw ako sa Tacloban isang taon matapos akong maabutan at makaligtas sa Bagyong Yolanda. Habang kausap ang mga kaibigan at kakilala, narinig ko ang mga kuwento ng pagkawala at pagkamatay. Nakaramdam ako ng guilt na búhay pa ako.

Na-trap ako sa Naval, Biliran noong bagyo. Dumalo ako bilang panel sa taunang Lamiraw Writers Workshop para sa mga manunulat na Waray. Alam kong may bagyong paparating dahil maaga naming tinapos ang workshop, nagkumahog nang bumalik ng Tacloban ang mga panelist at fellow Biyernes pa lang. Sasama sana ako sa Tacloban para doon na lang hintayin ang flight ko umaga ng Sabado pero pinigilan ako ng kaibigang si Harold Mercurio. “*Didi na la kita, irignom na la.*” Dahil hindi ako tumatanggi sa inom, nagpaiwan ako sa Naval kasama sina Harold.

Biyernes ng umaga dumating ang bagyo. Hindi namin inaasahan na ito ang pinakalamakas na bagyo sa kasaysayan.

Basag ang mga bintanang salamin sa hostel na tinutuluyan namin sa Naval State University. Matapos bayuhin ng hangin ang buong Naval, tumambad sa amin ang mga yero at bubog sa kalsada. Isa lang daw ang namatay sa Naval, nabagsakan ng punò sa kasagsagan ng bagyo. Na-trap kami sa Naval dahil wala nang biyahe papuntang Tacloban. Sira daw ang mga kalsada at tulay. Marami raw ang patay.

Dalawang araw kaming stranded sa Naval. Nagdesisyon kaming sumakay ng bangka papunta sa Isla ng Maripipi, sa gitna ng naglalakihang alon. Saká kami umarkila ng panibagong bangka papuntang Calbayog. Dahil punô ang mga flight mula Calbayog pa-Maynila, nag-bus ako para makauwi.

Iyak nang iyak ang Mama ko nang makita ako, biglang nagpapansit. Iyak din nang iyak si Pitbull nang dumalaw ako. Sinubaybayan niya ang bagyo sa TV, alam niyang nása Tacloban ako, alam niyang tambayan ko sa Tacloban ang maliliit na inuman na malapit sa pier, ugali kong mag-almusal sa McDonald's na malapit sa merkado—ang public market sa Tacloban na nakatalikod sa dagat. Nang makita niya sa TV na sumampa ang isang barko at winasak ang McDonald's sa merkado, hindi na siya nakatulog sa pag-aalala.

Iyon ang ikinaiinis ko: hindi ko alam kung umiyak siya dahil akala niya patay na ako o umiyak siya dahil kung sakaling wala na ako, wala nang magbabayad ng utang niyang sampung libo.

Siyempre, OA ito. Pero kapag galít ka, mataas lahat ng reaksiyon mo. Sa kasagsagan ng bagyo, hindi lang ang Mama ko ang naisip ko, kundi si Pitbull. Paano sila kapag namatay ako? Tápos, malalaman kong nagsusugal lang pala siya. Lagi kong sinasabi na sugal ang pag-ibig. Pero hindi ang buhay. Isinusugal pa rin niya ang búhay hanggang ngayon.

Sa galit ko, sumugal din ako nang makilala si Tacloban Boy.

Nakaligtas din si Tacloban Boy sa Yolanda. Niyayà niya ako sa Mags, iyong inuman sa Tacloban na malapit sa dagat. Sa pagitan ng pagtungga ng serbesa, ikinuwento niya kung paano winasak ng bagyo ang bahay nila, kung paano siya naglakad mula sa kanila papunta sa downtown para maghanap ng makakain, sumampa sa barko na may mga kargamentong bigas. Basâ ang bigas pero ano ang magagawa nila kundi isaing ang bigas na babád sa tubig. Walang karapatang mamíli ang mga tinamaan ng delubyo.

Magdamag kaming nagkuwentuhan, na para bang matagal nang kilala ang isa't isa, pinag-uugnay ng bagyong humagupit sa aming dalawa. Nang malaman kong hihinto na siya ng pag-aaral dahil walang pera, sinagot ko ang tuition niya.

Alam ni Tacloban Boy ang tungkol kay Pitbull. Wala akong itinago sa kaniya. Iniisip ko na transactional lang ang relasyong ito: sasamáhan niya ako kapag gusto ko ng may kasáma dahil sinasagot ko ang pag-aaral niya. Walang mahal-

mahal. Nagpunta siya sa Maynila nang mag-sem break. Hindi ko na dinalaw si Pitbull.

Nang ipakilala ko si Tacloban Boy kay Eros, biniro niya nito: “Handa ka na bang magripuhan sa tagiliran?” Kabisado ni Eros si Pitbull, hindi niya ako ipamimigay nang gano’n gano’n lang.

“Marunong naman akong umilag,” sabi ni Tacloban Boy. “Marunong din akong lumaban.”

Bumulong sa akin si Eros: “Gago ka, bakâ ma-in love sa ‘yo ‘yan, papatayin ‘yan ni Mong.” Pitbull loyalist si Eros, kahit alam niya kung gaano katarantado si Pitbull. Pero siguro, dahil kaibigan, tinatanggap niya ang landi ko.

“Landi lang ‘to,” sabi ko. “Walang love-love dito.”

Nang malaman kong nakabuntis si Tacloban Boy, sinabi kong ituloy pa rin niya ang pag-aaral dahil sayang, third year na siya sa Criminology. Ayaw kong iwan siya at habang panahong dalhin ang guilt na hindi magiging maayos ang kaniyang búhay. Sigurado ako kung sino ang mahal ko, pero pakiramdam ko, responsable ako sa búhay ng mga tao na nagbubukás ng mga kuwento nila sa akin.

Nang ipanganak ang kaniyang panganay, kinausap niya ako: dalawin ko na raw si Pitbull. Hindi ko alam kung ano ang pumasok sa isip niya. Bakâ gusto na niyang magseryoso sa búhay-may-asawa, o naramdaman niyang hindi naman talaga siya ang

mahal ko. Pero hindi naman ako nangako ng pagmamahal kahit kailan, tuition lang. Unfair din ako paminsan-minsan.

Sinunod ko ang payo ni Tacloban Boy. Dinalaw ko si Pitbull. Iyak siya nang iyak nang makità ako. “May iba ka na ano?” sabi niya.

Taksil ako pero hindi sinungaling. Ikinuwento ko sa kaniya ang tungkol kay Tacloban Boy. Bahala na kung magalit, kung suntukin ako, kung ipa-ban ako sa pagdalaw, kung maghiwalay kami.

Nagpatuloy siya sa pag-iyak. Iyong iyak na walang tunog, tumutulo lang ang luha, nakatingin lang sa akin.

“Papatayin ko siya paglabas ko.”

Ayoko ng mga dramang ganito.

“Pulis na siya by that time, babarilin ka no’n. Tsaka malayo ang Tacloban, hindi ka makakapunta.”

Hindi ko alam kung bakit ko nasabi ‘yon. Insensitive din ako paminsan-minsan.

“Pupuntahan ko siya kahit sa impiyerno.”

Hindi ako kumibo. Ayaw ko talaga sa mga dramang ganito.

Hinawakan niya ang kamay ko, tulad ng lagi niyang ginagawa, tiningnan kung nakasuot pa ang singsing na bigay niya sa akin.

“Je, kung talagang mahal mo ‘yong gago na ‘yon, okay na sa akin na iwan mo ako. Huwag ko lang mababalitaan na sasaktan ka niya, dahil babawiin kita. Papatay ako kapag nasaktan ka.”

Ako naman ang umiyak.

Bago ako umalis, kinausap ako ng mga kosa niya, tigil na raw ang sugal sa loob ng selda, nalaman kasi nila na hindi ko na dinadalaw si Pitbull dahil sa sugal. Sabi nila sa akin, ayaw naming maghiwalay kayo.

Pinatawad ko siya ulit. Dinalaw ko ulit nang regular. Sabi niya minsan, “Tanga ka, kukuha ka rin lang ng kabit, malayo pa.”

“Hindi ko naman kabit si Tacloban Boy.”

“E, ano?”

Hindi ko masagot. Hindi ko rin alam.

Nang humupa na ang lahat, tinanong ako minsan ni Pitbull kung kumusta na si Jemark. Nagulat ako. Jemark ang pangalan ng anak ni Tacloban Boy, kumbinasyon ng pangalan naming dalawa, para raw maging guwapo katulad niya, at matalinong katulad ko. Ninong ako no’ng bata.

“Paano mo nalaman ang tungkol kay Jemark?” sabi ko.

“Gago, tumawag ako sa Tacloban. Kinausap ko. Usapang lalaki.”

Bawal ang telepono sa loob ng kulungan, pero puwede kang makiusap na tumawag kung emergency. Hindi ko alam kung paano niya nakuha ang numero ni Tacloban Boy. Pero

may mga galamay siya na asawa rin ng mga inmate, tagatsek ng FB page ko, taga-Google kung may bagong entri tungkol sa akin. Maparaan si Pitbull, daig pa ang detective, hindi ako makakapagtago sa kaniya.

“Sabi ko, mag-aral siya. Okay lang sa akin na tawagan ka niya. Okay lang sa akin na tulungan ka niya, iyong bata. Basta wala lang I love you. Ako lang ang mahal mo. Para malinaw.”

Napangiti ako. Kung noon nangyari ito, malamang nagwala na si Pitbull dahil sa selos. Mukhang nakalagpas na kami sa selos. Hindi na siya nagseselos kahit may dapat pagselosan.

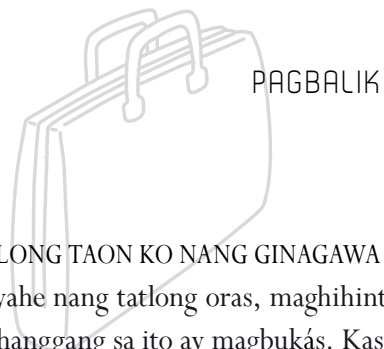
“Para kang tanga,” sabi ko.

“Gusto ko lang magpasalamat sa kaniya,” sabi ni Pitbull.

“Dahil ibinalik ka niya sa akin nang buo.”

“Kung ibinalik niya ako sa iyo nang baság, tatanggapin mo pa rin ba ako?”

“Je, tatanggapin kitá baság man o buo, tatanggapin kitá kahit pira-piraso.”

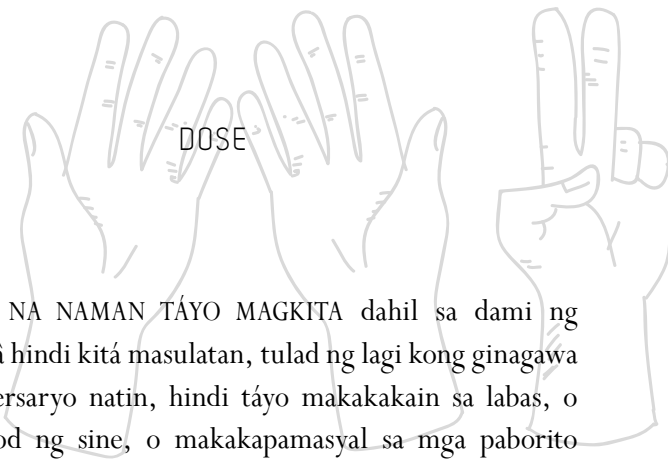
TATLONG TAON KO NANG GINAGAWA ITO: gigising nang maaga, bibiyahe nang tatlong oras, maghihintay sa labas ng Gapan City Jail hanggang sa ito ay magbukás. Kasáma ang iba pang dalaw.

Sabi ng kaibigan ko, dadaan daw sa krisis ang kahit anong pagsasama pagtungtong ng ikapitóng taon. O ika-12.

Ramdam ko at ni Pitbull ang maraming krisis sa loob ng maraming taon. Muntik na kaming magkahiwalay. Buti na lang, mas matimbang ang mga pinagsamahan kaysa sa kung ano pa man.

Tapós na ang krisis.

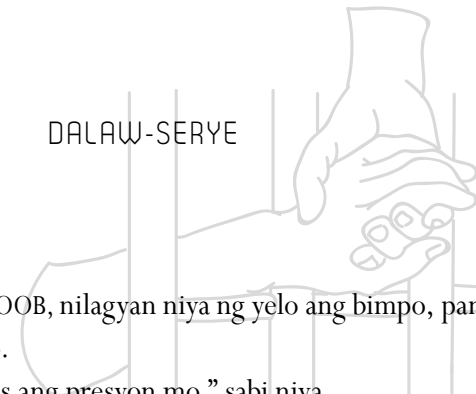
Pumipila akong muli para puntahan ang laláking hindi man ako kinikilig, siya namang lagi't lagi kong uuwian. Dahil higit sa damdamin ang pag-ibig, mahal. Dahil sa iyo napapanatag ang kaluluwa ko't kalooban.

BAKÂ HINDI NA NAMAN TÁYO MAGKITA dahil sa dami ng trabaho, bakâ hindi kitá masulatan, tulad ng lagi kong ginagawa tuwing anibersaryo natin, hindi táyo makakakain sa labas, o makakapanood ng sine, o makakapamasyal sa mga paborito nating pasyalan, ni hindi táyo makakainom para itagay ang 12 taon ng magkasamang paglalakbay; matanda na táyo, Mahal; pero hindi ko alam kung bakit kinikilig pa rin ako kapag nakikitâ ka, tumitindig pa rin ang mga balahibo ko tuwing hahalik ka, ikaw pa rin ang gusto kong makasáma sa mga susunod pang 12 taon at lagpas pa; ikaw pa rin ang uuwian ng lagalag kong puso na walang hinto sa paglalakbay sa napakaraming lupalop; paumanhin, makatí lang lang talaga ang aking paa, o ipinanganak akong may nunal sa talampakan; pero sinisiguro ko sa iyo na iisa lang ang nagmamay-ari ng puso ko; at kapag sinasabi mo sa akin na wala ka nang ibang mamahalin maliban sa akin, at nais mong malibing sa tabi ko, sinasansala kita dahil ayaw kong isipin ang kamatayan sa mga panahong ito ng napakaraming pagkamatay, mas nais kong ipagdiwang ang búhay, ang búhay nating dalawa na hanggang ngayon ay di ko mawari kung bakit nagdugtong sa kabila ng di magkasalikop na tadhana; sabi mo: ikaw ang

aking tadhana; tuwing hahawakan ko ang kamay mo, pilit kong binabása ang guhit sa iyong mga palad, tinitingnan kung nakasulat doon ang pangalan ko, o kahit na J man lang, kahit anong pahiwatig na ikaw nga ang bigay sa akin ng Maykapal; ngunit wala akong maapuhap na letra, o bakâ naghahanap ako ng mga bagay sa mga maling lugar; naisusulat ba ang pangalan sa puso? nakasulat ba ang pangalan ko sa iyong puso? Itinatanong ko ito tuwing hihimasin ko ang dibdib mong may tato ng aking pangalan; hindi ko ito buburahin hanggang kamatayan, sabi mo; sabi ko, sabi nang ayaw kong pag-usapan ang kamatayan sa panahong nililigalig táyo ng napakaraming pagkamatay, sa panahong nag-aalinlangan ako kung mahalaga ba ang búhay; walang halaga ang búhay ko, sabi mo; nagkakaroon lang ako ng halaga dahil sa ‘yo; at sasabihin ko sa iyo na mahalaga ang búhay, kahit wala ako; pero igigiit mong nakaatang ang halaga ng búhay nating pareho sa balikat nating dalawa; at iisipin ko kung totoo ito; at iisipin ko na totoo ito.

DALAW-SERYE

DAHIL MAINIT SA LOOB, nilagyan niya ng yelo ang bimpô, panay ang punas sa ulo ko.

“Bakâ tumaas ang presyon mo,” sabi niya.

“Huwag ka nang mag-effort. Okay lang ako.”

“Káya bang gawin ‘to sa ‘yo ni Mark?”

Pinigilan kong ngumiti. Sinuntok niya nang mahina ang tagiliran ko.

“Kinikilig ka pag nababanggit si Mark.”

“Kinikilig ako dahil nagseselos ka.”

“Kinikilig ka pa ba sa akin?”

“Para kang sira.”

Tuloy lang siya sa pagpunas sa akin.

“Sabagay, hindi naman kilig ang pag-ibig, di ba? Kayâ okay na sa akin kiligin ka sa iba. Basta alam kong sa akin ka lang.”

Tatlong linggo na akong hindi nakadalaw kay Pitbull dahil may sakít. Sabay halos kaming nagkasakit, di niya halos maidilat ang mata niya noong nakaraang linggo dahil sa pigsa, di ako makabangon dahil sa trangkaso.

Magalíng na siya nang dalawin ko kanina, may maliliit na pigsa pa rin sa noo, pero kaunti na lang.

Alam ko kung gaano kababa ang treshold ni Pitbull sa sakít, tuwing may sakít siya, gusto lagi akong nakadikit sa kaniya, kayâ nag-sorry ako dahil wala ako. Nag-sorry din siya dahil di raw ako naalagaan.

Sabi ko, okay na ako maliban sa hilo dahil sa vertigo. Mahigpit ang bilin na tumigil na ako sa yosi at uminom ng maraming tubig.

At huwag na raw lumandi. Puwede raw mag-text o mag-PM sa iba, pero bawal mag-I love you. Siya lang daw dapat ang mahal ko.

Itatanong ko sana kung puwede akong mag-date sa iba, kaso bakâ bigla akong suntukin. Ang hirap kapag macho shit ang karelasyon mo, feeling niya, kaniya ka lang. Sabagay, nakakahaba rin ng buhok ‘yong may umaangkin sa ‘yo?

Sabi ni Pitbull, dasal daw siya nang dasal dahil naalala niya nung huling Habagat, naglakad kami sa gadibdib na baha, mula bahay hanggang Monumento para maghanap ng hotel na matutulúgan.

Sabi niya, “Ginawin ka pa naman, lalo kang giginawin dahil wala ako.”

Sabi ko, “Bakit ikaw lang ba nagpapainit sa akin?”

Tiningnan ako nang masama: “Bakit meron pa bang ibang nagpapainit sa ‘yo?”

Umiling ako, natawa. “Hindi na ako naghahanap ng init,” sabi ko. “Sanay na ako sa ginaw.”

Ewan ko kung bakit biglang umiyak si gago at niyakap ako.

Nagrereklamo na si Pibull dahil di ko siya nadadalaw, tápos marami na raw siyang bayarin. Nairita ako dahil sa dami ng inaasikaso sa bahay at sa búhay, kayâ sabi ko, hindi ko na siya pupuntahan, gusto niya lang magpunta ako dahil kailangan niya ng pera, kailangan niya lang ako kayâ niya ako mahal, at natigilan ako dahil hindi nga pala ako si Claudine, at totoong búhay ito, hindi *Milan*.

“Wala na akong makain dito. Pagód na ako kahihintay sa ‘yo, tapos hindi ka dadalaw?”

Mainit ang ulo ko.

“Mas pagod ako! Andaming trabaho, traffic, ang taas ng bill sa koryente at tubig, bayaran na naman ng tuition ni Ate, may sakit si Mama. Ni hindi pa táyo nakakabayad sa abogado mo! Tápos ang lakas mo pang gumastos. Magt’yaga ka kasi sa rasyon. Sus! Gusto ko nang sumuko minsan.”

Lalong tataas ang boses niya.

“Gago ka ba?”

“Kung makagago ka...Maghiwalay na kayâ táyo?”

Tatahimik siya.

Tatahimik ako.

Hindi siya makakatiis.

“Je, nagtitiis ako dito dahil alam kong naghihintay ka. Kung gusto mo, rantso na lang kakainin ko araw-araw. H’wag mo na akong bigyan ng pera. H’wag mo na akong dalawin. H’wag mo lang akong iwan. Pag iniwan mo ako, magpapakamatay ako.”

Hindi ako maniniwala.

“Echos ka. Alam ko namang di mo káya.”

“Siguro nga. Alam ko namang masama magpapakamatay. Pero alam mo, tuwing gabi, kinakausap ko picture mo, nagdadasal ako na di ka magsawà sa paghihintay. Kayâ pag iniwan mo ako, di siguro ako magpapakamatay. Pero sigurado ako, hindi na ako mabubúhay.”

Gagong ‘to, laging mas maganda ang dialogue kaysa dialogue ko. Bubunot ako ng pera sa pitaka. “Magkano na ba bayarin mo?”

Sa gitna ng usapan, biglang itinanong ni Pitbull: “Mahal mo ba talaga ako, Je?”

Natawa ako. Sabi ko, “Ako na talaga tinatanong mo?”

“Naniniguro lang,” sabi niya.

Sabi ko, walang sigurado sa mundo.

Sabi niya, “Ako, sigurado akong mahal kita.”

Sigurado maski tono ng boses niya. Sigurado ako.

Pagód na pagód ako nang dumaan kay Pitbull. Gáling ako sa Pamibe Workshop, iyong workshop ng mga manunulat na Kapampangan. Panay ang reklamo ko—

“Napágod ako. Kala ko makakapahinga ako sa Pamiyabe, di rin pala...”

“E, di sana, di ka na nagpunta dito,” sabi niya.

“Tapos ngangalngal ka na naman dahil di mo ako nakita.”

“Okay lang umiyak ako, h’wag ka lang mapágod.

“Sus...h’wag ka ngang iyakin, nagmumukha kang bakla.”

“Bakla lang ba umiiyak? E, sa nalulungkot ako pag di ka nakikita...”

“Echos ka...” sabi ko. Gusto kong asarin siya. Ayaw niyang nagsasabi ako ng echos.

Pero hindi siya nagalit.

“Pag di ka iniyakan ng lálaki, hindi ka no’n mahal.”

Kayâ sabi ko na lang, “Sige na nga, iyak na.”

Napag-usapan namin sa isang pagdalaw iyong bahay sa Buliran.

“Paayos mo na nang unti-unti ‘yung bahay. Padagdag kayâ táyo ng second floor, pagawan natin ng kuwerto si Mama. Doon na rin natin siya patirahín.”

“Gusto mo ba talagang doon táyo tumirá?”

“Bakit, gusto mo sa Valenzuela?”

“S’yempre. Ang layo ng ABS sa Cabiao, talo sa pamasahé kung lagi akong ando’n,” sabi ko.

“Sabagay. Pero pag nag-retire ka na, doon na táyo permanente.”

“Parang gusto ko sa Samar.”

“Bakâ naman sa Tacloban.” Nagdududa siya.

“P’wede ba?” biro ko.

“Gago. Nueva Ecija at Samar lang pagpipilian mo.”

“E, di Valenzuela na lang táyo.”

“Bahala ka,” sabi niya. “Kahit saan. Gusto mo, kahit sa Tacloban. Kahit pa sa impiyerno. Ang importante, magkasama táyo.”

Bibiyahé ka ng anim na oras para makità siya. Titiisin ang init sa loob, ang alinsangan, ang pawis, ang singaw ng amoy ng tao.

Kanina, sabi niya “Maraming laláki sa labas, pero bakít ako pa rin ang pinipili mo?”

“Dahil ako ang pinili mo,” sagot ko.

“Ba’t mo ako mahal, Je?”

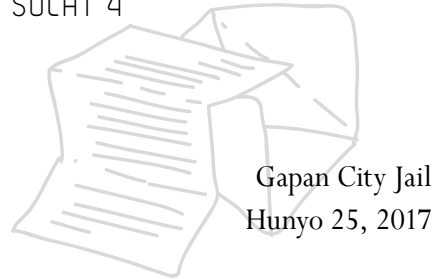
Nag-isip ako ng malalim na dahilan, ayaw kong patalo dahil lagi na lang ‘yong dialogue niya ang panalo

Wala akong maisip.

Hinalikan niya ako.

“H’wag mo na sagutin,” sabi niya. “Di ba, hindi naman laging may dahilan kapag nagmamahal táyo.”

SULAT 4

Gapan City Jail
Hunyo 25, 2017

Dear Jerry,

Bago ang lahat, kumusta ka na? Dasal kong lagi na sana nasa mabuti kang kalagayan higit sa lahat ang iyong mga mahal sa buhay.

Alam ko sobrang miss mo na rin ako at ako rin sobrang miss na rin kita at alam ko rin na gustong-gusto mo na akong makalabas sa lugar na ito dahil ayaw mo rin na nakikitang nahihirapan ang kalooban ko dito.

Alam mo sa tuwing pumupunta ka sa akin dito sobrang saya ang nararamdaman ko, at siguro naman hindi batid sa 'yo 'yon, madalas lagi kitang iniisip kung nasa maayos at mabuti ka bang kalagayan kasi malayo tayo sa isa't isa kaya hindi ako nakakatulog kung minsan kasi iniisip kita. Je, siguro naaalala mo iyong mga nasabi ko sa 'yo kung ano ang plano ko sa paglaya ko, hindi ba gusto ko nang magbagong-buhay para sa 'yo dahil gusto ko din na ipakita

sa 'yo na nagbago na talaga ako, at para makaganti naman ako sa mga kabutihang nagawa mo sa akin at sana dasal ko sa ating Panginoon habang buhay ang pagsasama nating dalawa, dahil ako gusto talaga kitang makasama habang buhay, kaya ako gagawin ko ang lahat para matupad ko sa 'yo ang mga ipinangako ko, at ipaparamdam ko sa 'yo iyon, kilala mo naman ako, meron akong isang salita, kapag sinabi ko, ginagawa ko, iyon ang totoo. Je, kuwento ko sa 'yo ang mga nangyayari sa araw-araw dito. Alam mo, 5:00 am pa lang ay gigising na kami kasi para magdasal, at pagkatapos no'n ay 6:45 am ay mag-aaral kami dito din sa loob ng selda namin, ang pinag-aaralan naman ay tungkol sa Bible at konsepto na may kahulugan sa ating Bible, at sa ikalawang yugto naman ay meron kaming tagapagbalita ng local news, national news, international news, sports news, showbiz news, at weather news. At kapag araw naman ng Miyerkules at Sabado ay wala kaming ginagawang pag-aaral kasi may pagsamba ang Iglesia ni Cristo tuwing Miyerkules at Sabado. At sa araw naman ng Biyernes ay merong El Shaddai naman dito at Couples at doon ako nagsisimba. At kung minsan may medical mission din na pumupunta dito para sa may mga sakit. At alam mo, Je, ang pinakamahirap na naranasan ko dito ay ang hindi mo ako dalawin dito at iyong mag-

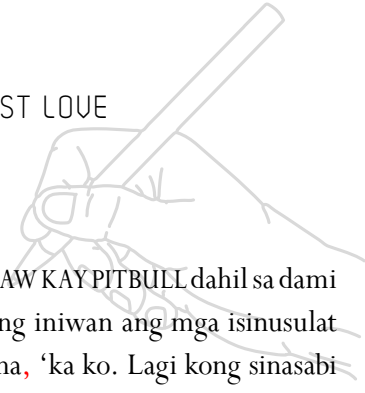
brown out kasi para kang nasa loob ng pugon dahil sa sobrang init at walang tubig talagang wala kang gagawin kundi magtiis sa lugar na ito, kaya kahit sa panaginip hindi ko na iniisip na mabalik pa sa lugar na ito. Kaya matapos lang itong paghihirap ko talagang magbabagong buhay na ako at pangako ko sa 'yo hinding-hindi na talaga ako titikim ng droga na 'yan. Siya nga pala, malapit na ang birthday ng pinakamamahal kong Jerry, kaya advance happy birthday sa 'yo at kung sakali man hindi tayo magkasama sa birthday mo sana masaya ka kasi kasama mo naman ang iyong mga mahal sa buhay, at isipin mo na lang din na kasama mo ako at and'yan lang ako sa tabi mo palagi. Alam mo napakasaya ko kapag sinasabi mo sa akin ang mga magagandang plano mo sa akin paglaya ko at tandaan mo hindi ka naman mabibigo dahil talagang kinalimutan ko na ang pangit na nakaraan sa aking buhay. Nagpapasalamat ako sa Panginoong Diyos dahil hanggang ngayon ay wala ka pa rin sawang sumusuporta sa akin nang buong pagmamahal at lagi akong nagdarasal na sana lagi kang malakas at malusog ang iyong pangangatawan. Sana, Je, kung ano man ang mga pagsubok pang dumating sa ating dalawa, sana maging matatag tayo at wala tayong iwanan, kasi kapag iniwan mo ako ay baka hindi ko kayanin at muli kong balikan ang nakaraan,

kaya sana pangako mo sa akin na hinding-hindi mo ako iiwanan. At alam ko naman na mahal na mahal mo rin ako. Alam ko may edad na tayong parehas kaya kung hanggang saan ang buhay mo ay hanggang doon lang din ang buhay ko, at para maipakita ko rin sa buong pamilya mo na hindi kita iniwan dahil mahal talaga kita. Alam mo, Je, sa loob ng 4 na taon at 2 buwan na pamamalagi ko dito ay marami akong bagay na hindi ko nagawa noong ako'y nasa laya, katulad na lang ng pagbabasa ng Bible at dito ko rin nakilala ang tunay na tao na dapat kong pakisamahan at walang iba kundi ikaw iyon at buong pamilya mo, kaya alam ko rin na mapapabuti ako sa 'yo kapag nagsama tayong dalawa. Kaya susundin ko ang lahat ng gusto mong mangyari sa buhay ko kasi alam kong hindi ako mapapahamak sa mga sasabihin mo. Alam mo, Je, ang natutunan ko dito sa pangungulungan ay ang irespeto ang taong nagmamahal sa akin at magsabi ng katotohanan at higit sa lahat ipakita mo sa kaniya ang tunay na pagmamahal para sa gano'n tumagal at lumawig pa ang inyong samahan. Basta, Je, paglaya ko magbabakasyon muna tayo para magawa naman na natin iyong matagal na nating hindi nagagawa, at gustong-gusto ko na talagang makauwi diyen. 'Sensiya ka na sa sulat ko sana ikaw na ang bahalang umunawa, kung anuman ang nilalaman ng sulat ko.

Hanggang dito na lang at sana lagi kang mag-iingat
at huwag mong pababayaang ang sarili mo.
I love you and I miss you so much.
God bless you always.

Nagmamahal,
Monching

THE GREATEST LOVE

MATAGAL AKONG HINDI NAKADALAW KAY PITBULL dahil sa dami ng trabaho. Kanina, pikitmata kong iniwan ang mga isinusulat para bumiyahang Gapan. Bahala na, 'ka ko. Lagi kong sinasabi na hindi mo kailangan ng inspirasyon para magsulat (sa kaso ko, totoo ito dahil sa pagsusulat ako nakakakain, nakakabili ng yosi at aklat, at nakabubuhay ng pamilya). Pero madalas, kailangan mong ipalala sa sarili kung para kanino ka nagtatrabaho. Noong mga nakaraang araw, panay na ang reklamo ni Pitbull dahil di kami nagkikita.

Sabi ko, "Pag hindi ako nagsulat, hindi ako makakapagpadala ng pera sa 'yo!"

Sabi niya: "Hindi ko kailangan ang pera mo, ikaw ang kailangan ko!"

Kayâ, dumalaw ako kahit na alam kong pangteleserye lang ang dialogue niya dahil ang totoo, hindi ka naman mabubuhay sa pag-ibig lang, kailangan din ng umiibig ng pera.

Nag-alarm ako ng alas-4:30 ng umaga. Pero dahil ala-una na pasado ako nakatulog, alas-9:00 na rin ng umaga ako nagising. Nagpahatid ako hanggang sa Sta. Rita Exit, tapos, sumakay ng bus papuntang Gapan. Gusto kong matulog sa biyahang pero hindi

talaga ako nakatulog kayâ binása ko ang kalalabas na *Susumaton: Oral Narratives of Leyte* ni Merlie Alunan para magpaantok. Lalo akong hindi nakatúlog.

Ala-una na ako nakarating ng Gapan. Kità ko ang tuwa ni Pitbull nang makità ako. Hindi siya nakakain, sinusubuan ako, pinupunasan ako ng pawis, minamasahe ang mga kamay ko.

“Huwag ka nang mag-effort,” sabi ko.

“Dito na nga lang ako bumabawi.”

Tápos, nagalit dahil naalala na isang buwan na akong hindi dumalaw.

“Ngarag ako,” sabi ko.

“Nangangarag din ako pag hindi ka nakikità.”

Sabi ko, punyemas, pinapraktis mo ba ang mga dialogue mo bago ako dumalaw sa ‘yo?

Tumawa lang siya.

Pinag-usapan namin ang tungkol sa pamilya: si Iggy, si Mama. Update sa mga barkada, sa trabaho. Nagtatanong siya kung ano ang susunod na mangyayari sa *The Greatest Love*, iyong soap na isinusulat ko.

“Nanonood ka talaga?”

“Gago, kilala ko si Gloria. Ipinangalan mo ba ‘yung bida kay Nanay?”

Sabi ko, hindi ako ang nagpangalan ng Gloria kay Gloria. Sabagay, sabi niya, bopols ka sa mga pangalan. Alam

niyang kahinaan ko ang pagpapangalan ng mga tauhan sa mga kuwentong isinusulat ko.

Ibinalita niya na umatend siya ng meeting ng Couples for Christ.

“Couples ka pa ba hanggang ngayon?” tanong ko.

“Ikaw pa rin ang asawa ko,” sabi niya, “kayâ Couples pa rin ako. Kapag naghiwalay táyo, singles na ako.”

Natawa ako.

Noong nakaraan daw, nag-sharing ng picture ng kani-kaniyang asawa. Ipinakita niya ang picture naming dalawa.

Bago umalis, panay ang hatak niya sa akin, panay ang halik. Panay naman ang iwas ko.

“Ikinahihiya mo ba ako?” tanong niya.

Nahihiya lang ako, sabi ko, dahil andaming tao, pakiramdam ko, nakatingin lahat sa amin.

“Pakialam nila. Basta mahal kita.”

Tinanong niya ako bago ako umalis: “Iiwan mo ba ako, Je?”

Natawá ako dahil dati, ako ang takót na takót na iwan niya. Sabi ko, 12 years na táyo. Tingin mo iiwan kita after 12 years?

“Málay ko,” sabi niya. “Malandi ka, e.”

Natawa ako.

“Basta,” sabi niya, “ako hindi kita iiwan hanggang kamatayan.”

Natakot ako sa kamatayan. Hinalikan niya ako bago umalis, madiin. “Ingat sa biyahe,” sabi niya. “Mahal kita kahit malandi ka.”

Hinalikan niya akong muli.

Pag-uwi, sinuong ko ang trapik. Hindi ko na matiis dahil naiihi na ako kayâ bumaba ako ng bus sa Plaridel. Punúan ang bus kayâ nag-jeep ako papuntang Marilao, binagtas ang Guiguinto, Balagtas, at Bocaue sa halip na magdaan sa NLEX; bago sumakay ng Malinta (at magdaan sa Meycauayan). Inabot ako ng limang oras bago nakauwi. Bumiyahe ako ng halos walong oras para madalaw siya at makità sa loob lang ng dalawang oras.

Pero hindi nasasayang ang mga oras na nasasayang kapag nagmamahal.

TIYAGA

SA LOOB NG APAT NA TAON, hindi lang ako ang nagtiyaga kay Pitbull. Pinagtiyagaan din siya ng abogado niya na si Atty. JP Cuñada.

Naging kaibigan ko si JP dahil sa asawa niyang si Rebecca, at sa LIRA. Pareho silang makatà. Nang minsang magpunta ako sa LIRA workshop at maikuwento ang problema ni Mong, tinanggap ni JP ang kaso nang walang kagatol-gatol. Walang acceptance fee. Iyon ang problema ko dati, iyong acceptance fee, dahil mahina ang 100 thousand para sa mga kasong tulad ng kay Pitbull. Pero walang siningil si JP sa akin.

At hindi ito biro. Nása Gapan City Jail si Pitbull, sa Gapan ang hearing. Kadalasan, umaga. Kayâ umaalis si JP nang alas-tres ng madaling araw sa bahay niya, sumasakay sa bus o nagda-drive, para makarating sa hearing nang alas-otso. Madalas, walang almusal. Nakakain siya kapag tapós na ang hearing na inaabot ng tanghali o hápon.

Isang beses ko lang yata siyang nasamahan. Sa Cubao kami nagkità dahil kailangan magkomyut. As usual, late ako, pero matiyaga siyang naghintay. Sa biyahe, nagkuwentuhan kami tungkol sa búhay-búhay, sa balak niyang maglagi na lang sa bayan

niya sa Pilar, magtayô ng paaralan. Nagpasalamat ako dahil sa tiyaga niya sa kaso ni Pitbull, sa pagtulong sa amin. Tinanong niya ako kung bakit pa ako nagtitiyaga na asikasuhin si Pitbull, e puwede ko naman siyang iwan na lang, mabulok sa kulungan, at maghanap ng iba. Ang totoo, mas madaling maghanap ng iba. Pero sabi ko, dahil mahal nga. Hindi iniwan ang mga iniibig. Kahit mahirapan ka. Kahit anong hirap. Sabi niya, sulat ka nga tungkol d'yan sa pag-ibig na 'yan. I-tag mo ako.

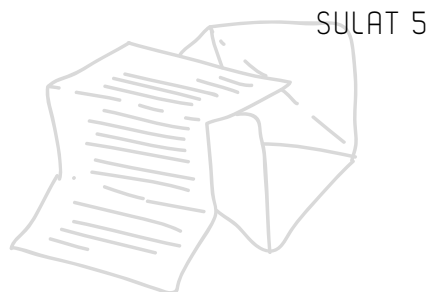
Na hindi ko naman nagawa. Gaya rin ng minsan, ni hindi ko magawang magbayad ng attorney's fee on time. Pero pumupunta pa rin si JP sa hearing. Siguro, dahil alam niya na kapag hindi siya nagpunta at hindi rin ako nagpunta, tiyak na iiyak si Pitbull.

Dalawang linggo na ang nakakaraan nang ibalita ko kay Pitbull na hindi makakapunta si JP sa hearing niya. Sabi ko may sakit si JP, rare na kaso ng X-linked dystonia Parkinsonism na ang karamihan ng tinatamaan ay mula sa Capiz. "Lubag Syndrome" ang iba pang tawag dito. Kailangan siyang operahan sa utak.

Umiyak si Pitbull. Hindi dahil sa hindi matutuloy ang hearing at hindi siya makakalaya nang mas maaga, kundi dahil alam kong mahal niya si JP. Hindi kasi siya iniwan ni JP. Kahit wala ako. Kahit madalas, delayed ang attorney's fee namin. At gano'n ang pagmamahal, di ba? Hindi mo iniwan ang mga taong mahal mo.

Sabi ni Pitbull, sigurado ako, malalampasan ni Atty. JP 'to. Sabihin mo kay Atty. JP, kahit ano ang mangyari, andito lang tayo.

Dahil hindi iniwan ang mga iniibig.

Gapan City Jail
Agosto 25, 2017

Dearest Jerry,

Bago ang lahat, kumusta ka ngayon at kumusta na rin ang trabaho mo? Sana lagi kang nasa maayos at mabuting kalagayan.

Maraming salamat noong huling dalaw mo kasi hanggang ngayon ay hindi ka pa rin nagbabago sa akin at and'yan pa rin iyong buong suporta mo sa lahat ng pangangailangan ko at kahit malayo pa ang pinanggalingan mo ay talagang nagsasakripisyo ka para sa akin kaya salamat talaga sa 'yo, Je. Kaya lagi kong dasal sa ating Panginoong Diyos na sana laging malusog ang iyong pangangatawan at ilayo ka sa kapahamakan. Kumusta na pala ang lagay ni Atty. JP? Sana maging maayos at malakas na siya nang sa gano'n ay mapabilis na din iyong kaso ko dahil alam mo naman na sabik na sabik na din akong makasama ka sa labas.

Kung alam mo lang na madalas kitang naaalala at naiiyak na lang ako kapag naiisip kong malayo ka sa akin, kaya kapag nandito ka at magkausap tayo kulang na lang hatakin ko pabalik ang relo dahil ayoko pang umuwi ka dahil pag-uwi mo ay malulungkot na naman ako kasi magkakalayo na naman tayong dalawa, at pakiramdam ko, ang haba ng isang linggo ng pag-aantay ko ulit sa iyo, kasi gusto ko talaga ayoko na halos na magkahiwalay tayo kapag andito ka.

Noong Martes, nagsimba ako at naalala kita kasi sana ikaw na ang kasama ko kapag nagsisimba ako pati na din sina Mama at si Iggy. Alam mo, sobrang na-miss ko na din sila at halos apat na taon ko na din silang hindi nakakasama at nakikita kaya sana makalaya na ako sa lalong madaling panahon para magkasama-sama na tayo nila Mama.

Alam mo, Je, kapag maraming dalaw dito, nasa tarima lang ako at naiisip kita lagi at kulang na lang na hatakin ko na dumating na ang araw ng Linggo para makita na kita at mayakap at mahalikan alam mo naman na kapag nandito ka ay sobrang lambing ko sa 'yo at halos ayaw ko nang magkahiwalay pa tayo.

Kung minsan nga, Je, napagkukuwentuhan namin dito ang tungkol sa realasyon nating dalawa, at tinatanong nila sa akin kung seryoso daw ba ako sa 'yo, at kung gaano daw kita kamahal, ang sagot ko sa kanila, sobrang mahal

kita at kahit sinong tao na makakakita at makakaalam ay hindi ko ikinahihiya ang relasyon natin kasi totoo ang tao ako at wala akong pakialam sa sasabihin nila dahil sa 'yo ko nakita at nadama ang pagmamahal na totoo, at talagang nakita ko naman na ginagawa mo ang lahat sa akin. Kaya magtiwala ka lang sa akin dahil hindi masasayang ang mga pagod at sakripisyon na patuloy mong ginagawa sa akin. Siya nga pala, Je, hindi ba minsan ay napansin mo ang takal ng pagkain namin dito, di ba sobrang konti at hindi ka talaga mabubusog kaya kawawa talaga kapag wala kang dalaw dito, lalo na kapag nagkasakit ka, walang dadamay sa 'yo. Kaya nga alam mo, Je, nagpapasalamat talaga ako sa 'yo dahil kung hindi sa 'yo, hindi ako makakain nang maayos dito, kaya kapag nakikita ko ang mga kasama ko na halos walang wala din sila ay gusto kong tulungan pero wala akong magawa dahil sapat lang din para sa akin, at nahihiya din naman ako sa 'yo dahil sa dami na rin ng sakripisyo mo. Je, kung minsan nga, natatawa na lang ako sa sarili ko kapag tinitingnan ko ang picture nating dalawa, minsan para akong tanga na kinakausap ko ang picture natin, at alam kong minsan isang araw ikaw na mismo iyong makakausap at makakasama sa araw-araw, at alam kong ibibigay sa akin ng Panginoong Diyos na makasama kita habang buhay.

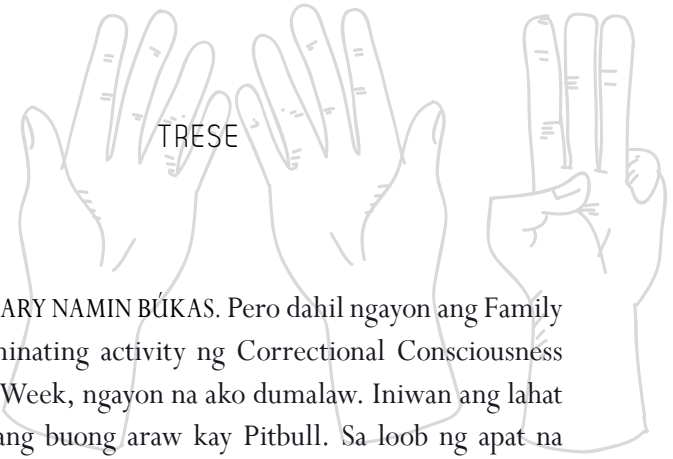
Je, alam ko kapag gabi na ay hindi ka rin natutulog kasi abala ka rin sa pagsusulat tungkol sa trabaho mo, kaya gano'n din ako, hindi rin ako makatulog sa gabi dahil para bang sinasabayan ko ang pagpupuyat mo, dahil nararamdaman kong gising ka pa, at sana huwag ka naman sobra sa puyat at sana konting bawas lang sa pagyoyosi kasi makakasama sa kalusugan mo at iyan ang isang inaalala ko sa 'yo, dahil ayokong ayoko na magkakasakit ka dahil malayo ako sa 'yo at di kita maaalagaan kaya nakikiusap ako sa 'yo na huwag mong masyadong abusuhin ang katawan mo, Je. Alam mo, Je, kuwento ko din sa 'yo ang tugkol sa "makinarya" sila iyong nagbabantay sa gabi ng binabangungot at sila din ang umaayos ng maliligo sa gabi. Alam mo, Je, para akong isang Responsible, love and concern at higit sa lahat "honesty" katapatan nga daw kaya halos lahat ng iyan ay ginagawa ko sa 'yo, 'yan ang natutunan ko sa ginagawa naming pag-aaral sa araw-araw dito. Je, alam mo sa haba ng pagbabakasyon dito marami akong mga bagay na natutunan dito katulad ng baguhin ko ang sarili ko at maging tapat sa taong tumutulong at nagmamahal sa akin, napakasarap pala ng may isang taong nagmamahal nang tapat at totoo sa 'yo. Basta lagi mong tatandaan, wala tayong

iwanan — 4-ever & ever.

Hanggang dito na lang, ikaw na sana uli
ang bahalang umunawa sa sulat ko.

I love you and I miss you so much!!!

Nagmamahal,
Raymond

13TH ANNIVERSARY NAMIN BUKAS. Pero dahil ngayon ang Family Day, ang culminating activity ng Correctional Consciousness Week o Coco Week, ngayon na ako dumalaw. Iniwan ang lahat para gugulin ang buong araw kay Pitbull. Sa loob ng apat na taon, nakagawian ko nang magpunta tuwing Coco Week.

Tulad ng lagi niyang ginagawa, ibinigay niya sa akin ang basketball jersey niya na number 13, bilang pag-alaala sa anibersaryo namin. Nakagawian na niya ito, mula nang pumasok sa loob, ang number ng jersey niya ay katumbas ng bilang kung ilang taon na kaming magkasáma. Noong ika-12 taon namin, dilaw ang jersey. Ngayon naman, blue. Ayaw ko sanang ipalagay ang 13, sabi ko malas. Pero mapilit siya.

Di raw malas ang 13 dahil champion ang basketball team nila sa táong ito. Nakatulong siguro na di ako nanood ng laro, kapag present ako, di siya nakaka-shoot, kinakabahan siguro o panay kasi ang tingin habang naglalaro.

Nahihilo ako buong araw kayâ panay ang masahe niya sa akin, panay ang punas ng bimpô na may yelo dahil sobrang init. Nakatúlog ako sa balikat niya, mga isang oras din. Panay ang sabi sa akin ng I love you at happy anniversary, paulit-ulit.

Nanood kami ng dance at singing contest ng mga inmate, nakahawak siya sa kamay ko, parang ayaw bitiwan.

Bago maghiwalay, sabi niya: “Pasalamat ako sa Diyos at ikaw ang ibinigay niya sa akin.”

Pasalamat ako sa Diyos at umabot ang relasyong ito ng 13 taon.

Thirteen years. Sa panahong kay iksi ng ating mga pananalig at pag-ibig, hindi na masamâ.

SIGNS

SAMPUNG SIGNS NA IN LOVE SA ‘YO ANG STRAIGHT GUY:

1. Hindi ka niya bobolahin. Tatawagin ka niya sa pangalan mo. Hindi “Baby”, hindi “Bebs”, hindi “Honey”. Lalo na kung second day n’yo pa lang. Pag tinawag kang “Babes” kahit hindi ka naman mukhang baby, binabastos ka niya. Kapag sinabi niyang “I love you” matapos mo siyang bigyan ng 200 pesos noong makalawa lang, magduda ka. Hindi ka niya mahal. Kung one year na kayo, puwede ka na niyang tawaging “Mommy” o “Baby” o kahit ano. Sa second year, puwede ka na niyang tawaging “Sugar”. Sa third year, “Lollipop.” Sa fourth year, puwede ka na ring maniwala kapag sinabi niyang I love you.
2. Magti-text siya sa iyo. Hindi siya magti-text lang para mangutang, o manghingi ng pera. Magti-text siya para kumustahin ka, kung kumain ka na, kung gising ka na, kung how r u na. Pag sinabi mong oks lang, wala nang follow-up. Dahil alam niyang oks ka na. Magti-text siya kahit hindi mo padalhan ng load. Makiki-text siya kapag walang load. Kapag hindi siya nag-text dahil walang load

at nanghingi siya sa iyo ng load para mai-text ka, hindi ka niya mahal.

3. Aakbayan ka niya in public. Kahit di holding hands. Kahit akbay lang. Iyong parang barkada. O kapatid. O pinsan. Kung mas matanda ka, parang kuya lang. O tito. O tatay. Basta hindi siya mahihiyang dikitan ka.
4. Maiintindihan ka niya. Kapag nangutang siya (na alam mong wala namang bayarán) at hindi mo siya pinautang. Magtatampo lang siya, pero hindi siya magagalit. Kapag gusto niyang bumili ng sapatos at binilhan mo siya sa Divisoria at hindi sa mall, oks lang sa kaniya. Kapag sinabi mong wala kang pera hindi siya mangungulit na lumabas. Sasabihin niya sa ‘yo, “sige, sa s’weldo mo na lang.”
5. Mag-aalalá siya kapag nagkasakit ka. Lagi kang iti-text, ire-remind ka na uminom ng gamot. Dadalawin ka niya sa bahay. Kung ayaw mong magpadalaw, magagálit siya. Dadalhan ka niya ng orange. O kahit Max, para mawala ang katí ng lalamunan mo sakaling may sore throat ka o ubo.
6. Ipapakilala ka niya sa pamilya niya. Kahit hindi bilang jowa. Kahit bilang kaibigan. O kasáma sa trabaho. O kasáma sa org. O kasáma sa kung ano pa mang grupo na puwede ninyong pagsamáhan. Basta ipapakilala ka niya. limbitahan ka niya sa mga gatherings sa pamilya niya. Papainumin ka kasáma ang barkada niya. At huwag kang

mag-alala. Alam nilang beki ka at jowa mo siya. Hindi na lang sila magsasalita.

7. Aawayin ka niya. Iyong away mag-jowa. Walang jombagan. Away lang. Puwedeng dahil sa tumingin ka sa ibang lalaki. Madalas, dahil sa selos. Kapag tumingin ka sa ibang lalaki o nag-flirt sa iba nang kaharap siya at hindi siya nagselos, hindi ka niya mahal.
8. Kasáma ka niya kapag iniisip niya ang future. Kung sasabihin niyang gusto niyang magkapamilya, meaning, mag-asawa at magkaanak, hindi ka pa rin niya iiwan. Pero hindi niya sasabihin na hihawalayan ka niya. Sasabihin niya na kukunin ka niyang ninong sa kasal, o sa binyag. Hindi ka niya iietsa-puwera kapag inisip niya ang búkas.
9. Hahalikan ka niya. Sa labì, hindi sa noo. Lalong hindi sa kamay. Kahit may bad breath ka. At kung may bad breath ka, sasabihin niya sa iyo. Basta hahalikan ka niya. At hindi siya Laila Dee—iyong nakahiga lang sa kama at naghihintay na matapos ang termino ni Digong para lumaya si Leila Delima. Sa umpisa siguro. Pero kung mahal ka niya, sisiguruhin niya na maligaya ka tulad ng ginagawa mong pagpapaligaya sa kaniya. Iba-iba ang ligayang tinutukoy ko. Pero kung mahal ka niya at sinabi mo ang mga bagay na magpapaligaya sa iyo, ibibigay niya sa iyo iyon nang buong-buo.

10. Makikipaglibing siya kapag natsugi ka. Hindi mo na ito alam siyempre dahil tsugi ka na. Pero kung mahal ka niya, ihahatid ka niya hanggang sa libingan.

May kaunting varyasyon kung L, G, B, T, T, Q, Q, I, A, A, o P ang mai-in love sa 'yo. Pero kaunti lang ang mga pagkakaiba. Laging constant ang #10: kapag mahal ka ng tao, mamahalin ka niya hanggang kamatayan; maliban siyempre, kung ikaw ang mauná.

TUNGKOL SA KAMATAYAN

MAKAILANG ULIT NA NAMING PINAG-USAPAN NI PITBULL ang kamatayan. Alam niyang ilang beses na akong dumaan sa depresyon, kayâ kapag ibinubukás ko ang topic tungkol sa pagkamatay, umiiwas siya, ipinipihit ang usapan sa iba, o kayâ maliligo at magyayayáng matulog na ang tanging suot ay boxers. Para bang sinasabi, tantanan na muna 'yang pagkamatay, mas masarap mabuhay.

Pero sa mga pagkakataon na nagsesenti kami pareho, hindi siya nakakatakas sa usapan tungkol sa kamatayan. Sasabihin ko sa kaniya ang mga bilin ko: na gusto kong sunugin ang bangkay ko at ilibing katabi ng puntod ng mga lola at lolo ko sa may buról sa gitna ng bukid sa Nenita, sa ilalim ng punò ng santol. Magrereklamo siya dahil malayò ang Samar, mas gusto niyang ilibing ako sa sementeryo ng Buliran, malapit sa bahay sa Nueva Ecija dahil lagi niyang sinasabi: dito sa bahay natin táyo tatanda at mamamatay.

Mag-aalala siya dahil tiyak na hindi papayag si Mama, mas gusto siyempre ni Mama na sa Nenita malibing ang mga abo ko, katabi ng Tatay ko, ng Lola at Lolo. “Gawa ka ng huling habilin mo,” sabi niya, “para hindi na namin pag-awayan ng mga kamag-

anak mo ang abo mo.” Para bang susundin ng mga kaanak ko ang huling habilin ko.

“Bakâ naman interesado ka lang sa kayamanan na iiwan ko.”

“Para namang may kayamanan ka.”

“H’wag kang mag-alala, sakaling mamatay ako nang may pera, ipapahati ko kay Mama ang pera ko sa bangko, kalahati sa ‘yo, kalahati kay Mama. Iyong bahay sa Buliran, sa ‘yo na, tutal hindi naman akin ‘yong lupa, lupa mo naman ‘yon.”

Tahimik siya, nag-iisip, seryoso.

“Mas gusto kong maunang mamatay, Je. Hindi ko yata kakayanin kapag nawala ka. Bakâ magpakamatay na rin ako.”

Mumurahin ko siya.

“Gago, ‘yong mga pakamatay effect ko nga, hindi umubra, tapos papakamatay ka. Kapag namatay ako, humanap ka ng babae, mag-asawa ka. O kayâ kung gusto mo, puwede ka nang mamakla.”

Sasampalin niya ako, sabay sabi ng “Tarantado!” Tápos mag-aaway na kami ulit at hindi magkikibuan.

Noong huli naming usap, nakalkal na naman namin ang kamatayan dahil napag-usapan namin iyong paglilibing kay Marcos sa Libingan ng mga Bayani na nauwi sa usapan ulit kung saan ako ililibing: kung sa Samar o sa Nueva Ecija. Ipinaalala niya ang edad ko, tapos nagkuwenta, kung 60 daw ang average life span ng tao, konting panahon na lang niya akong makakasáma.

Gusto raw niyang ilaan ang mga panahon para bayaran lahat ng pagkukulang niya sa akin.

Ipinaalala ko na wala siyang utang, hindi niya kailangang magbáyad, ginawa ko ang mga ginawa ko dahil mahal ko siya. Sa puntong ito ng búhay ko, káya ko nang magmahal nang walang kapalit, bumitaw kung kailangan. Paulit-ulit niyang sasabihin na hindi siya nagbabáyad dahil mayroon siyang utang sa akin. Gusto niyang magbáyad dahil may kasalanan siya sa akin, gusto niyang punan lahat ng pagkukulang niya bago man lang daw ako mawala.

“Gago ka, gusto mo na talagang mamatay na ako!”

“Je, gusto ko lang planuhin kung ano ang gagawin ko para mapasaya ka sa mga natitirang taon ng búhay mo.”

Natawa ako. *Natitirang taon ng búhay ko.* Gusto kong sabihin na araw-araw lang siyang mag-boxers kapag matutulog, masaya na ako. Kaso bakâ sampalin na naman ako at mag-away na naman kami. “Puro sex ang nása utak mo,” sasabihin niya.

“Basta kakausapin ko si Mama, sasabihin ko na ikaw ang magde-decide kung saan ililibing ang abo ko.”

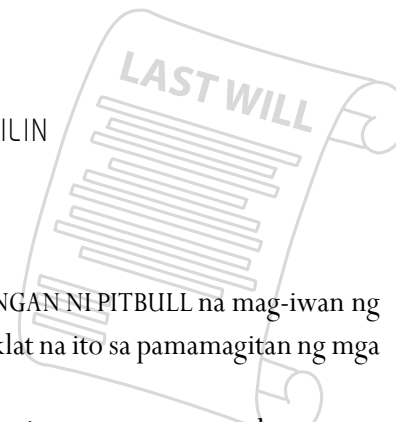
Tumingin siya sa akin—iyong tingin na parang natatakot sa mga bagay na posibleng mangyari pero wala siyang magawa dahil tiyak na mangyayari. Idinikit niya ang noo niya sa noo ko, bumulong—

“Basta kung saan ka ililibing, doon din ako ililibing, magkatibi táyo.”

Maiisip ko ang mga trabaho, ang deadlines, na hindi pa nakakatapos si Ate Menggay, maliit pa si Iggy, ang mga libro na kailangan sulatin, ang mga pagkilos na kailangan puntahan, ang mga laban na kailangan tapusin.

Kayâ sasabihin ko, huwag nga muna nating pag-usapan ang kamatayan. Pag-usapan muna natin kung paano mabuhay.

BILIN

BILANG PAGSUNOD SA KAHILINGAN NI PITBULL na mag-iwan ng will, gusto kong tapusin ang aklat na ito sa pamamagitan ng mga bilin.

Hindi táyo sanay na pinag-uusapan ang kamatayan kapag umiibig, dahil ayaw nating masira ang ilusyon ng walang hanggan. Walang walang-hanggan. Ang pagmamahal lang ang nananatili, hindi ang minamahal. Sa pagsasáma, eventually, mawawala ang isa; hindi man sumakabilang-bahay, tiyak na sasakabilang-búhay.

Dapat i-enjoy ang kasalukuyan dahil totoong maiksi ang búhay. Pero ang relasyon na nakatungtong lang sa ngayon ay walang kinabukasan, hindi magtatagal. Kailangang ihanda ang sarili sa mga di mapipigilang pagpanaw.

Bahagi rin ng paghahandang ito ang pagtanggap na hindi lang sayá ang hatid ng pagmamahal. Nasanay kasi tayo na masayá lang. Pero hindi masayá lang ang pag-ibig, ipinadarama sa atin ng pag-ibig ang buong lawak at lalim ng emosyon na kayang maramdaman ng tao: sayá at lungkot, ligaya at lumbay, sarap at sákit, pagkamangha at takot, luwalhati at dalamhati.

Sinaunang salita ang luwalhati at dalamhati—na nangangahulugan ng matinding ligaya at lumbay. Ang ugat nito ay

ang Sanskrit na “*hati*” na ang ibig sabihin ay atay. Kapag umiibig, para kang nagluluwal—naglalabas, hindi lang ng puso, kundi ng atay. Pero hindi lang pagluluwal ang dala ng pagmamahal, hindi lang luwalhati. Kaya rin nitong magdulot ng dalamhati—ng hapis, ng matinding lumbay. Sa dalamhati, itinatago mo (mula sa Sanskrit na *dalam*) ang iyong atay, inilalagay sa loob. Hindi mo winawasak ang atay mo sa pamamagitan ng pag-inom at walang habas na pagwalwal sa gitna ng matinding lungkot. Sa halip, ipinapasok mo ito sa loob upang ingatan. Sa loob at hindi lang sa labas; dahil nasanay din táyo na puro palabas ang pagmamahal—sinusukat natin sa dami ng text at tawag, sa dami ng tags, sa dami ng tweet at f __ k.

Ang pag-iingat sa sarili ay bahagi ng pagiging tapat sa isa’t isa, lagpas sa kamatayan ng minamahal. Hindi mo wawasakin ang sarili kapag nawala ang kapareha dahil alam mong minahal niya ang buo mong pagkatao, kasáma ang kaluluwa at katawan, ang atay at puso. Para sa mga sinaunang Filipino, ang atay ang luklukan ng kaluluwa—ang *seat of the soul*, hindi ang puso. Kayâ nga atay ang kinakain ng mga aswang dahil gusto nilang magkaroon ng kaluluwa. Kayâ nga nang-aagaw ang malalandi ng jowa ng may jowa dahil wala silang kaluluwa.

Bago pa mapunta sa aswangan ang usapan, ito ang mga bilin ko; salamat kay Rene Villanueva na unang gumawa ng ganitong habilin—

1. Matapos mamatay, gusto kong i-arrange, sa pinakamabilis na paraan ang pagpapasúnog sa bangkay ko. Ayaw kong ihiga pa ako sa kabaong dahil takót ako sa kabaong. Sunog agad.

2. Pagkatapos masunog, hinihiling ko na magkaroon ng tatlong araw na service: ang unang araw ay ilalaan para sa mga kaibigan sa showbiz (si Noel Ferrer ang mag-aasikaso); ang ikalawang araw ay para sa mga kasama sa Socialista, LIRA, at lahat ng mga organisasyong kinaaniban ko (ang barkada kong si DM at mga taga-Lira ang host); at ang ikatlo, para sa malalapít kong kaibigan at kaanak sa Malabon, Valenzuela, at Samar (bahala sina Jowie, Eros, at Jobal dito dahil hindi makakauwi si Jen mula sa Amerika at mahal ang pamasaha).

3. Sa service, gusto kong basahin ang Salmo 25, awitin ang ilang awit ni Gary Granada, Yoyoy Villame, Max Zurban, at Depeche Mode. Gusto ko ring magkaroon ng misa, bilang tanda ng aking pagsuko sa iglesia at sa Santo Papa, kahit na madalas, bumabangga ang aking mga personal na paniniwala sa simbahan. May videoke hanggang 12 am, para makakanta ang mga dadalo ng mga awitin ng Aegis at new wave songs.

4. Pagkatapos ng tatlong araw na service, gusto kong iuwi ako ni Mama sa kaniyang nayon sa Nenita, sa Mondragon, Northern Samar. Nais kong malibing ang aking abo sa may punò ng santol, katabi ng Tatay ko, Lola at Lolo. Walang ibang ilalagay sa libingan kundi iyong parang lapidang nakakabit sa trophy ko

bilang Makata ng Taon, para matipid, tutal, sabi ni Jowie, para talagang panglapida iyong Makata ng Taon trophy.

5. Ang bahay sa Nueva Ecija at lahat ng laman nito ay para kay Mong. Ang iba pang ari-arian—kung nabayaran na—ay para kay Mama. Ang pera ko sa bangko—kung meron, insurance, etc, ay hahatiin sa tatlong bahagi: kalahati para kay Mama, tig-25% para sa pamangkin kong sina Iggy at Ion. Hindi ko na bibilinan ng pera si Mong, ayaw naman niya, mas importante sa kaniya si Mama.

6. Ang mga papeles ko, aklat, at memorabilia, kung sa tingin nila ay may pakinabang, ay ilalagak sa Valenzuela City Library. Kung wala pa ito, sa Samar Studies Center ng University of Eastern Philippines sa Catarman. Si Joselito delos Reyes, ang aking literary executor, ang bahalang magdesisyon tungkol dito.

Sa lahat ng ito, kung mauuna ako, gusto kong konsultahin ng lahat ng pinagbilinan ko si Mong. Kung pakiramdam niya, masyadong malayo ang Nenita, at mas gusto pa rin niyang malibing ang abo ko sa Buliran, umaasa akong susundin ng mga kapamilya ko ang gusto ni Mong. Dahil nangako akong sasáma sa kaniya saan man siya pumunta, tumirá kung saan siya titirá, ariing bayan ang kaniyang bayan. Dahil inari niyang Diyos ang aking Diyos, mamatay ako kung saan siya mamamatay, malilibing kung saan siya ililibing.

PASASALAMAT

Maraming dapat pasalamatan sa aklat na ito.

Una, siyempre, kay Mong na pumayag na ibahagi ko ang istorya namin, ang aming mga kalakasan at kahinaan bilang tao, pati na ang ilang sulat niya sa akin (inedit ko ang mga sulat para sa konsistensi ng ispelang, pero hindi ko inedit ang grammar at syntax).

Sa pamilya ko, lalo na kay Mama, Natividad Bayoca vda de Gracio, na nagtitiyaga sa mga topak ng anak niya at tumanggap kay Mong at itinuring siyang anak.

Sa pamilya ni Mong, lalo na kay Mama Gloria Bernabe-Reña na tumanggap sa akin at itinuring akong pamilya.

Sa mga kaibigan sa panulat at sa totoong búhay: Gen at Beth Evangelista at sa inaanak na si Julian; Joselito delos Reyes, Eros Atalia, Ferdinand Jarin, Joey Baquiran, Jonathan Balsamo, Kristian Cordero, Dr. Mayo Yanilla, Noel Ferrer, Mark Robin Mondejar Otic, at sa inaanak na si Jemark; at kay Atty JP Anthony Cuñada.

Sa mga kapamilya sa ABS-CBN: GMO Unit na sa pagitan ng mga miting ay nakikinig sa aking mga pechay stories at nakauunawa sa aking buhay-pag-ibig: Ginny Monteagudo-Ocampo, Mel Mendoza-del Rosario, Mark Anthony Gile,

Marielle de Guzman-Navarro, Grace Anne Bodegon-Casimsiman, Row Tan, Ellen Criste, Anna Rivera-Manansala, Aimee Sumalde, Vaughn Johnson Hautea, JC Baguio, Karina Parza; at sa mga nakasáma kong manunulat sa unit: Nikki Bunquin, Jaymar Santos Castro, Cyrus Dan Cañares, Alpha Fortun, Jaja Amarillo, Jimuel dela Cruz, Carlo A. Katigbak, Chino Nicanor, Bing Castro-Villanueva, Mary Rose Colindres, at Kay Conlu-Brondial.

Sa mga kasama sa mga organisasyong kinaaniban ko: Socialista, Museo Valenzuela Foundation, Katig Writers Network, at Lira, at sa mga kasáma at kaibigan sa Komisyon sa Wikang Filipino.

Sa mga barkada, kasáma, at guro, na naging bahagi ng kuwento ng búhay ko, humubog sa mga pananaw ko bilang tao, at nakaapekto, direkta man o hindi, sa kuwento namin ni Mong: Boyong Algodon (+), Dave Almadin, Rey Moreno, Leonardo L. Co (+), Atty. Jun Ibarreta, Vinci Guia, Fr. Tony Labiao, Leni Magbujos-Alejo, Rey Moreno, Ringgo Felix, Reden Guste, Donnel Malanog, Ludi Ramos, Allan Rey Acosta, Jerrie at Mac Peñaranda, Jumel Reyes, Ambie Severo, Obet Binua, Moises Tidalgo, Glecya Naquita, Olan Santos, Shiela Castillo, Radney Ranario, Benjo Basas, Joel Vallo, Jun Bulatao, Jun Arcega, Jerrol Pelayo, Claven Erodias Jr, Jerry Esplana, Jennifer Pingree, Richelle Demition, Jojo San Diego, Helen Encarnacion-delos Reyes, Uly Aguilar, Zyan Caiña, Lem Lorca, KC Cordero,

Atty. Arnold Martinez, Nestor U. Torre, Domeng Mirasol, Elmer Ursolino, Fer Cao, Gil Mendoza, Atty. Jing Panganiban-Mendoza, Mesandel Virtusio Arguelles, Niles Jordan Breis, Bobby Añonuevo, Becky Añonuevo, Egay Samar, En Villasis, Gian Abrahan, Louie Jon Sanchez, Jovy Zarate, Grace Bengco, Choy Pangilinan, Josiah Rey Echano, Jun Posadas, Ferren Salumbides, Laurice Guillen, Chito Roño, Joel Lamangan, Adolf Alix, Dennis Evangelista, Boy Abunda, Ricky Lee, Gelacio Guillermo, Roland Tolentino, Jun Cruz Reyes, Cirilo Bautista, Bien Lumbea, Teo T. Antonio, at Virgilio Almario.

Kay Nida na matiyagang naghintay sa manuskritong ito—nauna kong natapos ang *Hindi Bagay*, ang kakambal na aklat nitong *Bagay Tayo*—inabot ng siyam-siyam ang librong ito pero naghintay si Nida at ang Visprint para sabay na mailathala ang dalawang aklat.

At sa lahat ng mambabasa at tagasubaybay sa FB na loyal kay Pitbull at pini-PM ako kapag pakiramdam nila ay lumalandi ako sa iba—

Hindi ko kayo maiisa-isang lahat dahil bakâ kumapal na nang husto ang aklat na ito, ngunit nais kong magpasalamat sa pagsama ninyo at pagdamay sa paglalakbay naming dalawa. Huwag matâkot na umibig. *Just keep on loving.*

Ang epigrap para sa buong koleksiyon ay mula sa *A Lover's Discourse (Fragments d'un discours amoureux)* ni Roland Barthes. Salin sa Ingles mula sa French ni Richard Howard. New York: Hill and Wang, 1983.

Ang sipi mula sa Unang Sulat ni San Pablo sa mga Taga-Corinto (13:4-7, 13:13) at sa Aklat ni Ruth (1:15-17) ay galing sa *Magandang Balita Biblia* (Revised Tagalog Popular Version). Manila: Philippine Bible Society, 2005.

Kinonsulta ko sa ilang bahagi ng mga sanaysay ang *UP Diksiyonaryong Filipino*. Virgilio S. Almario, ed. Pasig City: Anvil Publishing, 2010; at ang *Vocabulario de la Lengua Tagala* nina P. Juan de Noceda at P. Pedro de Sanlucar na unang inilathala noong 1754. Ginamit ko ang edisyong 2003 na nakabatay sa edisyong 1860; inilathala ng Komisyon sa Wikang Filipino at may salin mula sa Español nina Elvin Ebreo, Anna Maria M. Yglopaz, at Karina Santillan.

Pasasalamat sa mga autor at editor ng mga texto at aklat na binanggit ko sa mga sanaysay, na binasa ko, kinonsulta, at naging inspirasyon habang isinusulat ang librong ito.

Dahil gusto kong i-promote ang Bagong Ortograpiyang Filipino ng Komisyon sa Wikang Filipino (KWF), naglagay ako ng mga tuldik (accent marks) sa mga salita na pareho ang ispelang pero magkaiba ang kahulugan at bigkas sa buong texto, maliban sa

mga sulat ni Mong. Halimbawa: *táyo* (*us*) at *tayô* (*stand*); *tíra*, *tumíra* (*hit, throw; to hit, to toss, etc*) at *tirá*, *tumirá* (*dwelling, to stay in a dwelling*, puwede ring *leftover* ang *tirá*).

Hindi ito simpleng kaarte hanap ko ng KWF, makakatulong ito bilang guide sa tamang pagbása (*bása*—*read*; hindi *basâ*—*wet*). Importante ito lalo na para sa mga hindi taal na Tagalog, puwede mo kasing basahin ang butó ng mga Tagalog bilang *bone*, *seed*; pero kung walang accent mark, puwede rin itong basahin bilang butò—kapareho ng pagbigkas sa punò (*tree*), na ang ibig sabihin ay uten, titi, o *penis* sa mga lengguwaheng Bisaya tulad ng Cebuano at Waray. Mabilis ang bigkas sa butó, walang hinto sa dulo, samantalang mabagal (malumi ang tawag dito ng mga titser sa Filipino) ang bigkas sa butò, may impit o glottal stop sa dulo ng /o/ na para kang nabubulunan. Parang báka (*cow*) at bakâ (*maybe*). Oo, binibigkas ang bakâ nang mabilis at may glottal stop sa dulo.

Medyo mahirap ito dahil dagdag-trabaho, kailangan mo pang pindutin ang “insert” at “advanced symbol” para ilagay ang special Unicode characters kung MS Word ang gamit mo. Pero wala namang madali sa daigdig, pinaghihirapan ang lahat, salita man o pag-ibig.

Kung nalilito sa paggamit ng tuldik, komunsulta sa *UP Dik*.

ANG AUTOR

Makata at manunulat ng dulang pampelikula at pangtelebisyon si JERRY B. GRÁCIO. Ipinanganak sa Tondo at lumaki sa nayon ng Nenita, Mondragon, Northern Samar, siya ang kasalukuyang Komisyoner para sa mga Wika ng Samar-Leyte sa Komisyon sa Wikang Filipino. Noong 2015, iginawad kay Grácio ang Southeast Asia (SEAWrite) Award sa Bangkok. Nakatirá siya ngayon sa Lungsod Valenzuela.

